INSTITUTIONES

PHILOSOPHICAE

MATTHAEI LIBERATORE

SOC. IESU

EDITIO NONA

Novis curis emendata et aucta

VOL. I.

LOGICA ET METAPHYSICA GENERALIS

Ex libris Fr. Josephi ab Immaculata

NEAPOLI

EX TYPIS FIBRENIANIS

Trinità Maggiore n.° 26.

1855

Qui tractaverunt scientias aut empirici aut dogmatici fuerunt. Empirici formicae more congerunt tantum et utuntur; rationales, aranearum more, telas ex se conficiunt. Apis vero ratio media est, quae materiam ex floribus horti et agri elicit; sed tamen propria facultate vertit et digerit. Neque absimile philosophiae verum opificium est.

BACONUS A VERULAMIO. *Novi Organi* lib. 1, aphor. 95.

2

PRAEFATIO

Fugienda quidem ignorantia est; sed multo magis perversa scientia. Illa mentem bonitate destituit, impeditque quominus perfectionem assequatur; haec morbo turpissimo contaminat atque ad exitum funestum perducit.

Id si in quavis disciplina, profecto summopere in philosophia vim habet: quae non modo, quia scientia est, ad mentem pertinet; verum etiam, quia scientia suprema est, ad mentem maxime pertinet. Non enim, ut aliae facultates, definito aliquo contemplationis ambitu comprehenditur, sed intelligentiam ipsam, prout latissime patet, prosequitur; atque ad ultimas rationes rerum assurgens, ea speculatur quae summum in cognitione naturali locum obtinent et principia veluti sunt notionum ceterarum. Unde si philosophiam depravari contingat, cogitatio ipsa quasi in sua radice corrumpitur: atque exinde derivata pernicies in mores etiam fluat necesse est. Homo enim operatur prout vult, vult autem prout intelligit. Quare depravatio intelligentiae, deprava-

tionem voluntatis actionisque et fere totius hominis corruptelam importat.

Haec, ad philosophiam quod attinet, bonae sanaeque institutionis necessitatem ostendunt. Verum eiusmodi res quo magis interest, eo maioribus difficultatibus afficitur. Nam incredibile est quantopere omnia propemodum errorum genera hanc nobilissimam scientiam aggrediantur; eique non solum vi et aperta oppugnatione, sed etiam fraude et fucata amicitiae specie interitum parent. Vere dici potest nullum esse delirium aut scelus, nostra praesertim aetate, quod philosophiae nomine non abutatur, quodque insidias non meditetur adversus quidquid verum est et sanctum. In eam sane incidimus temporum calamitatem, ut nemo fere tam lynceus sit et prudens, qui nihil in hac salebrosa via offendat, aut nusquam incurrat. Videant igitur, qui cereos adolescentium animos hac praestantissima scientia, sed simul periculorum plena, imbuendos suscipiunt; videant, inquam, quantus doctrinae delectus habendus sit, ne pro salutari pabulo venena propinentur, quibus deinceps expellendis nescio an ulla medicamina suppetent.

Illud potissimum curandum est, ut inter Scyllam et Charybdim medium teneatur iter, nimirum ut duo illa extrema *Rationalismi* et *Traditionalismi*, aeque infesta menti, caveantur; quorum alter rationis lumen per se omnia posse, alter nihil posse deblaterat. Ambo haec

absurda capitalem labem rationi afferunt, et iniuriam benefico rerum omnium Auctori irrogant. Primus enim hominis vires exaggerat, secundus de gradu deiicit. Ille Deum, *scientiarum dominum*, a mente removet; hic Deum ita reducit, ut mentem ipsam, quae illum susceptura est, subtrahat. Uterque naturam rationis pessumdat, eamque aut divinam aut nullam efficit.

Sine Deo, qui intelligentiae sol est, intelligentiae vita operatioque nullo modo aut perperam explicatur; at sine lumine in ipsa intelligentiae natura insito, ne Deus quidem a nobis dignosci posset. Turpiter igitur sibi illuderet, qui ad unum declinandum errorem, in alterum abiret praeceps. Si stultus est qui donum ad donantem non refert; sapiens profecto dici nequit, qui, ut donantem extollat, donum ipsum respuit.

Eiusmodi argumentum tractandum a nobis suo loco erit; sed hic in praefando aliquid indicare voluimus cum propter rei gravitatem, tum etiam ut iam initio indoles declararetur, qua hae nostrae institutiones informantur. Sic enim eas lucubravimus, ut rationi humanae neque plus concederetur quam ipsi competit, neque quidquam detraheretur quod munificentissimus Conditor eidem largitus est. Quod quidem si semper, nunc maxime prae oculis habeatur oportet, cum huiusmodi controversia, in Gallia praesertim, acriter referbuerit, et non

modo imbelles mentes atque eos qui quasi de industria deteriora sectantur, sed viriles etiam animos saepe decipiat, eosque qui ceteroquin optima voluntate ornantur.

His de natura doctrinae, quam sequimur, ante notatis; pauca de praesenti editione dicamus, quae ordine nona est. Haec ceteris, quae praecesserunt, vehementer antecellit, atque opus fere ex integro instauratum producit. In superioribus enim editionibus multa quidem hac illac emendaveram; sed curae, quibus distinebar, impedimento fuerunt, quominus omnia ita corrigerem, ut mihi ipsi facerem satis. Nunc primum tantum otii suppeditavit, ut singula, quae scripta erant, ad trutinam revocarem, et defectus expungerem, quibus sive in sententiis, sive in expositione me peccasse cognoscerem. Quare haec, quae nunc prodit editio, mentem auctoris definite exprimit, et ad eius normam corrigenda vel explicanda velim, quae in aliis reperiuntur. Nec materia tantum aut rerum dispositio melior effecta est; sed stylum etiam simpliciorem reddidi et ad captum adolescentium magis accommodatum. His curis et potissimum favore Dei, ad cuius gloriam tenues nostros labores dirigimus, valde confido, iuvenes ex hoc libro tantum profectus, quantum conditio temporum et mea spes postulat, esse consequuturos.

PRAENOTIONES

Perspicuitatis gratia antequam ad singulas philosophiae partes explicandas veniamus, in ipsius velut vestibulo sistimus pedem, ea considerantes quae externam disciplinae formam exhibent. Sic qui ad aedificium aliquod spectandum accedit, prius exteriorem eius speciem dispositionemque partium diversarum et situm collustrat oculis, deinde atrium introgressus ad partes sigillatim rimandas progreditur.

Agedum quae generatim philosophiam attinent, ea ad tria interrogandi genera reduci possunt: primum, ut eius natura, finis, utilitas explicetur; deinde, ut quam originem quasve vices habuerit enarretur; postremo, ut partes, quibus constat, numerentur, noteturque ordo in his servandus.

Articulus Primus.

De Philosophiae definitione, fine, utilitate.

1. Philosophia, seu sapientiae studium (hoc enim latine sonat) a Pythagora primum nomen accepit (1); idque, utpote modestiae et veritatis

(1) Pythagoram fuisse huius nominis inventorem, testis est Cicero *Qq. Tusc.* lib. 5, cum antea, qui in naturae contemplatione ponebant operam, non *philosophi*, idest sapientiae studiosi, sed *sophi*, idest sapientes, appellarentur.

plenum, apud omnes postea generatim invaluit. Et sane si ad naturae notitiam comparandam tempore egemus et diligentia, nec unquam absoluta ex omni parte scientia potiri possumus; rerum contemplatio, cui homo vacat, non tam sapientia, quam potius sapientiae amor, ac nisus animi ad eam comparandam vocari debet.

At quamvis inter omnes de nomine conveniat; tamen de definitione, quae rem nomini subiectam explicet, dissidens sententia est. Veteres generatim philosophiam concipiebant tamquam generalem scientiam principiorum, quibus res omnes constituuntur et vigent. Tullius eam definivit: *rerum divinarum atque humanarum, causarumque, quibus hae res continentur, scientiam* (1); Wolfius, cognitione humana in historicam, mathematicam, et philosophicam distributa, philosophiam describit: *scientiam possibilium quatenus esse possunt* (2); Genuensis eam esse dicit *rerum aeternarum, factarum et possibilium, earumque causarum, finium, relationum, usuum scientiam* (3); Galluppius: *scientiam cogitationis humanae* (4); Romagnosi: *scientiam realitatis actionumque rerum habitam per causas, quae assignari possunt* (5).

2. Hoc magis apparens, quam reale dissidium nonnulli sic exaggerant, ut Laromiguière assere-

(1) *De Officiis* lib. 2.
(2) *Discursus prael. de phil. in genere* c. 2.
(3) *Artis log. crit.* Prolegom.
(4) *Lez. di Log. e Met.* tom. 1, lez. 2.
(5) « La scienza dell'essere e del fare delle cose per via « delle loro cause assegnabili. » *Vedute fondam. sull' arte log.* l. 1, c. 1, sez. 1.

re non dubitaverit; certam philosophiae definitionem possibilem revera non esse (1). Verum non sic negotiosa res est, ut resolvi nequeat; idque fiet perfacile, si cogitabimus quid communiter eo nomine intelligatur. Atque in primis illud constat, philosophiae nomen generaliori quadam acceptione communicari solitum esse cuivis notionum systemati, quod obiectum explicet per suas causas. Nam cum res omnis rationem aliquam semper habeat cur potius sit quam non sit, sic potius quam aliter sit; humana cognitio ita in rebus quibusque scrutandis versari potest, ut causas eiusmodi et rationes anquirat. Tunc vestigationes illae philosophiae nomine in determinato aliquò genere condecorantur. Sic dicimus philosophiam historiae, philosophiam poësis, philosophiam pulchrarum artium, atque ita de aliis generis eiusdem. Si igitur elementum commune ex his abstrahamus, videbimus profecto ad philosophiam generatim inspectam pertinere, ut rerum causas investiget et explicet.

Iamvero, cum res omnes aliud non sint nisi *homo, mundus, Deus*; philosophia sic in his scrutandis versatur, ut non quomodocumque eas speculetur, sed altissima quadam consideratione; prout nimirum notiones quasdam supremas suppeditant, quae in singulis inferioribus scientiis latitent. Nomine enim philosophiae semper intellecta est scientia quaedam generalis, cuius dictamina in reliquas omnes dominarentur, eis-

(1) « Je ne puis donc pas vous dire ce que c'est que la « philosophie. On a rendu cette définition impossible. » *Leçons de philos.* par. 2, leç. 1.

que vim tribuerent, leges imponerent, ac finem indicarent. Ex quo factum est ut scientiae dignitatem maxime attingeret, et in ceteras naturales disciplinas, quasi scientia scientiarum, principatum aliquem iure proprio sibi adscisceret. Ipsa enim virtute sua penetrat quodammodo et pervadit notiones omnes et fundamenta ceterarum scientiarum, quae angustius obiectum et humiliori ratione considerant atque ideo ad philosophiam, si non ut partes ipsam constituentes, certe ut derivationes applicationesque revocantur.

Quae cum ita sint, philosophia generatim definiri posset: *scientia supremarum veritatum naturali lumine comparata.* Quod ultimum idcirco ponimus, ut a theologia, quae non a lumine naturae sed a Fide principia accipit, secernatur.

3. Atque id non ita intelligi debet quasi mens hominis ad plenam eiusmodi scientiam reapse pervenerit, vel sit unquam perventura. Perfectus enim sapiens alius revera non est nisi Deus, qui omnia cognitione sua infinita comprehendit; cognitio autem humana inter absolutam scientiam et omnimodam ignorantiam medium quoddam tenet iter. Qua in re praeclare Lactantius: « Alii « putaverunt sciri posse omnia; hi sapientes uti- « que non fuerunt: alii nihil; ne hi quidem sa- « pientes fuerunt. Illi quia plus homini dederunt, « hi quia minus. Utrisque in utramque partem « modus defuit. Ubi ergo sapientia?. Ut neque te « omnia scire putes, quod Dei est; neque omnia « nescire, quod pecudis (1) ». Idcirco philoso-

(1) *Divin. Inst.* l. 1, c. 6.

phia, ut supra monuimus, non a sapientia sed ab amore sapientiae sibi nomen adscivit.

Ad finem vero philosophiae quod spectat, hic in veritatis notitia morumque honestate reponitur, et, quod consequens est, in hominis beatitate, quae nonnisi in veri et boni possessione consistit. Unde sapienter Plato in Gorgia asseruit nullam aliam homini esse causam philosophandi, nisi ut beatus ac felix evadat.

4. Hinc patet quid de utilitate huius disciplinae dicendum sit. Nam si philosophia supremam, intra naturae limites, scientiam importat; si scientia bonum intellectus est; si utile dicitur quidquid bonum affert: nemo non videt philosophiam utilissimam esse iudicandam.

Praeterea homo ad beatitudinem tendit, honesteque vivendum; ex quo tamen perversis, quae sensibus oriuntur, cupiditatibus deterretur. Quare ut equos domitoribus tradi, sic eum effraenatum animi perturbationibus, in gyrum veluti rationis et doctrinae duci oportet; ut perspecto fine a natura proposito, quidque sibi decorum sit quidve turpe, ad virtutis normam se suasque actiones temperet. Id autem in naturae ordine fieri aliter nequit, nisi homines exstent praecellentes, qui sapientiam adepti, suam ceterorumque vitam moresque documentis accomodis informare nitantur.

Quid vero dicam, si homines, non per se tantum, sed prout civitatem constituunt, cogitemus? Societatis perfectio, civilisque cultus ex scientiarum artiumque explicatione resultat; hisque remotis, non tam hominum congregatio, quam potius lustra ferarum haberentur. Atqui,

teste Tullio, philosophia est *laudandarum artium omnium procreatrix, et quasi parens* (1), disciplinae autem ceterae, scientiaeque, vel eius sunt partes vel ab ipsa tamquam rivuli ex fonte scaturiunt. Maximus igitur usus est philosophiae ad finem perfectionemque civitatis, quae difficile dictu est quantopere ex illa decoretur. Potissimum id dicendum est de arte illa maxime sociali, nimirum eloquentia, quae nonnisi ex pectore philosophiae pleno, tamquam flumen aureum, erumpit. Profecto princeps ille oratorum Tullius fatebatur se quidquid polleret in arte dicendi, id non a rhetorum scholis, sed a porticibus academiae hausisse.

Huc accedit quod si res quaevis iisdem causis servatur incolumis et augescit, quibus gignitur; respublicae nonnisi per rectam philosophiam sartae tectaeque servari novaque incrementa, naturae cursu, nancisci possunt; cum ab ipsa primitus constabilitae sint et aequis legibus instructae.

Quid plura? Ipsa orthodoxa et supernaturalis Religio, etsi philosophia absolute non egeat, ea tamen non mediocriter adiuvatur. Philosophia enim dum Dei notitiam suppeditat, aperitque officia, quibus erga supremam omnium causam devincimur, planum veluti ad Fidem sternit iter. Itemque, cum nonnulla, quae Religio tradit, naturali roboret ratiocinatione, ex. gr. animi spiritualitatem, immortalitatem, vim liberam; hominum imbecillitati opitulatur, eosque firmiores reddit in Fide. Denique cum haereticorum incredulorumque sophismata ex naturae penu de-

(1) *De Oratore* lib. 1.

prompta dissolvat; id facit, quod ad Fidei defensionem non parum interest. Quapropter mirandum non est, si Ecclesia verae philosophiae studium assidue promoverit, Ecclesiaeque Patres ac Doctores, non modo excellentis ingenii magnitudine, sed etiam praeclara eruditione ornati atque doctrina, ut fulgidissima scientiarum sidera semper emicuerint.

Qua in re praetermittere non possum Cousin (1), aliorumque rationalistarum audaciam, qui inter religionem et philosophiam perpetuas inimicitias exerceri, atque huius incrementa ab illa assidue praepediri asserunt. Cuius calumniae falsitas vel inde apparet, quod veritas veritati non opponitur (2). Si ergo de vera philosophia sermo sit; ea veritati Fidei adversari nequit, sed potius famulatur et subditur; quippe cum naturale lumen, utpote inferius, supernaturali subiici, ab eoque, ne erret, temperari debeat. Cousin autem eiusque consortes propterea decipiuntur, quod propriae mentis insaniam et impiam blaterandi licentiam cum vera philosophia confundant.

(1) Opere supra citato—*Leçon deuxième.*

(2) Ad rem S. Thomas: « Illud idem quod inducitur in « animam discipuli a docente, doctoris scientia continet; « nisi doceat ficte, quod de Deo nefas est dicere. Principio- « rum autem naturaliter notorum cognitio nobis divinitus « est indita, cum ipse Deus sit auctor nostrae naturae. Haec « ergo principia etiam divina sapientia continet. Quidquid « igitur principiis huiusmodi contrarium est, est divinae « sapientiae contrarium: non igitur a Deo esse potest. Ea « igitur quae ex revelatione divina per fidem tenentur non « possunt naturali cognitioni esse contraria. » *Contra Gentes* l. I, c. VII.

Incassum vero rationalistae ad historiam appellant; quae potius contrarium probat, si quid probat. Nam lucta, quae viguit inter philosophiam et profanam religionem gentilium, ostendit philosophiam superstitioni adversari, ac proinde orthodoxae religioni consonam esse. Haec autem etsi delirantium sophistarum placita semper damnaverit, coarguerilque eos qui falsa pro veris aut incerta pro certis tradere praesumebant; tamen veram verecundamque sapientiam semper aluit suoque fovit patrocinio; quod qui negat, eum vel mendacem vel peregrinum in historia esse oportet.

Denique, quod addunt rationalistae, philosophiam, sceptro potitam, religioni amicam manum porrigere ut ipsam sustentet; non minus impium, quam monstruosum est. Est quidem impium; nam iuvamen eiusmodi ad hoc tandem reduceretur, in sententia rationalistarum, quod sacrosancta Religionis dogmata in placita mere philosophica permutarentur. Est autem monstruosum; quia Religionem, quae a Deo immediate procedit, philosophiae, quae procedit mediate, obnoxiam faceret; ac proinde praepostero ordine dominam ancillae subiiceret.

His igitur expositis, quanta sit philosophiae bonitas intellectum puto; a quo si quando damna potius in Religionem et genus hominum dimanarunt, id humanae imbecillitati ac malitiae, quae rebus quibusque optimis abuti potest, non philosophiae tribuendum ingenio est. Praeclare Verulamius: « Si quis depravationem scientia- « rum et artium ad malitiam et luxuriam et si- « milia obiiceret; id neminem moveat. Illud enim

« de omnibus mundanis bonis dici potest, inge-
« nio, fortitudine, viribus, forma, divitiis, luce
« ipsa, et reliquis. Recuperet modo genus hu-
« manum ius suum in naturam, quod ei ex do-
« tatione divina competit, et detur ei copia; usum
« vero recta ratio et sana Religio gubernabit (1)».

Articulus II.

De Philosophiae origine et progressu aliquid delibatur.

5. Philosophia non fortuitum quoddam inventum est, sed rationis germen ab radice pullulans quae ipsi humano generi altissime inhaeret. Nam si res quaevis ad se perficiendam necessario nititur, atque ad actiones sibi consentaneas vi naturae rapitur; intelligentia ratioque humana a pervestigatione rerum, ex quarum notitia perficitur, abstineri nequit. In hanc igitur, quantum cuiusque conditio ac vis ingenii fert, homo erumpit necessario. Et quoniam in toto hominum genere deesse nequeunt qui acriore polleant intelligentia, nec ita aliis muniis distineantur, ut naturam contemplari non vacet; fieri nequit quin ex humana multitudine paulatim philosophi et, ut consequens est, philosophia enascatur. Hinc apparet philosophiam non potuisse in societate humana diutissime desiderari; quemadmodum putant ii, qui rati philosophiae principium in *reflexione* reponi, tardiora nimis illi largiuntur exordia; perinde quasi humanum genus reflexione antea caruerit.

(1) *Novi Organi* l. I, aphor. 124.

Immo vero si quis ad rationem philosophiae non lentum progressum ex propriaque ortam industria vestigationem requirat, sed evidentem rerum scientiam per naturales causas explicatam sufficere intelligat; ea ipsum mortalium primum non proprio studio acquisita sed divino accepta beneficio informatum fuisse fatebitur. Deus enim est providus; nec ei, quem adulta certa aetate et tamquam universae generationis parentem et magistrum condebat, tantum scientiae tum speculativae tum practicae negare potuit, quantum non modo ad hominis perfectionem ac se tuendum dirigendumque, sed etiam ad progeniem disciplina imbuendam necesse erat. Quae sententia inde etiam patet, quod si ad antiquissimas aetates regrediamur (quae, utpote rerum primordiis propinquiores, earumdem aperiunt originem) philosophia primitus theologiae implexa cum ipso humano genere succrevisse conspicitur. Orientalis enim sapientia omni historia antiquior est. Graecia vero ab Oriente hausit scientiam; ex qua deinde Romana et Alexandrina dimanavit.

Incunabula igitur philosophiae in Oriente fuerunt, quem prisci sapientes semper ut magistrum suspexere, atque illuc, erudiendi gratia, saepe longas peregrinationes aggressi sunt. Earum gentium Sinenses, Assyrii, Aegyptii potissimum praestiterunt, et maxime Indi; apud quos speculatio omnes fere formas induit, et innumera procudit systemata (1).

(1) Sex potissimum recensentur in tria binaria distributa: duo *Nyaya*, duo *Mimansa*, duo *Sankhya*. Philosophia

Sapientum vetustissimi memoria praecipue celebrantur e Chaldaeis (quos Tullius *antiquissimum doctorum genus appellat* (1)) Berosus ; ex Aegyptiis Trismegistus ; apud Persas Zoroaster; apud Indos Vyasa et Buddas; apud Sinenses Laotseu et Confucius, Sanchoniaton Phoenicius, Zamolxis et Anacharsis Scythae, aliique penes alias gentes non pauci.

6. Inter Orientales nationes omitti non debet Hebraeorum gens, quae utpote paternarum traditionum studiosissima et sacrorum bibliorum ornata institutis, prae reliquis populis abundavit sapientia. Nec vero audiendus est Brucker, qui proprie philosophos in ea extitisse negat, etsi permultos vere magnos et doctissimos politicaeque prudentiae eruditos floruisse fateatur. At ego sane nescio quare philosophi nomen negandum sit Moysi ex. g. et Davidi, praecipueque Salomoni, *cuius sapientia praecedebat sapientiam omnium orientalium et Aegyptiorum.... et disputavit super ligna a cedro, quae est in Libano, usque ad hyssopum, quae egreditur de pariete, et disseruit de iumentis et volucribus et reptilibus et piscibus* (2).

Mimansa exordium suae vestigationis ducit a revelatione, et systema quod efformat appellatur *Vedanta*, quasi amplificet et compleat *Vedas*, libros nimirum quibus continebatur doctrina sacra. Philosophia autem *Nyaya* exorditur a principio cogitante; philosophia *Sankhya* a contemplatione naturae. Mirum sane est quomodo infantiam humanitatis scrutantes, eam abundasse sapientia, et primis hominibus immensam lucem coruscasse reperiamus. Id aperte refutat eos qui primos homines barbaros fingunt.

(1) *De Divinatione* cap. 1.

(2) *Regum*, lib. 3, c. 4, v. 30-33.

7. Ex Oriente philosophia migravit in Graeciam, quo feliciori insita solo fructus eos protulit, quos iure omnis mirata est aetas. Omnium veterrimi, qui proprie scholas fundarunt, Thales habentur et Pythagoras, primus e Mileto, alter e Samo. Ille enim postquam celeberrimas orbis plagas peragrasset, in Ionia docere publice coepit; hic, post diuturnam peregrinationem, ingentem doctrinae vim adeptus Italiam appulit, ac Crotonae, in sinus Tarentini urbe celebri, gymnasium aperuit. En famosissimae illae duae et primae philosophorum haereses, Ionica una, altera Italica; quibus subinde tertia accessit, nimirum Eleatica, Xenophane auctore, quae ex Italica omnium maturrime profecta est. Ex hac porro manavit Atomistica, duce Leucippo eiusque auditore Democrito.

Ut harum sectarum variam innuamus indolem, Ionica, quae ad naturam spectabilem contemplandam maxime contulit operam, empirismo fuit propensior; contra Pythagoras, excelsiore animo utens, rationalismo atque idealismo studuit, tum Mathesim magno opere excoluit. Eleatica Italicum idealismum praetervecta et ad rerum vestigandam originem potissimum incumbens, in idealem quemdam pantheismum, recenti Germanorum vix absimilem, delapsa est; cui Atomistica effraenum sensismum et empirismum opposuit.

At processu temporis, occasione praesertim dissidentium opinionum, philosophia in sophisticam degeneravit, apparentem nimirum sapientiam quorumdam, qui etsi non tam re quam nomine essent philosophi, omnia tamen se scire

profiterentur. Ex horum numero celeberrimus fuit Protagoras, qui docebat scientiam hominis mensuram esse rerum; quod deliramentum egregie Aristoteles in sua metaphysica confutavit.

8. Atque in tanto discrimine philosophiae Socrates Athenis illuxit, quem Tullius *philosophiae parentem* appellat (1). Is incredibili ingenii magnitudine praeditus sophistarum conatus perditos vindicavit, et meliori proposita philosophandi methodo, ingenia praeclara educanda suscepit, quibus tunc Graecia erat refertissima. Ex tanti viri disciplina quamplures exorti sunt sapientes, quorum alii in gerenda republica, alii in promovenda philosophia operam collocarunt. E quibus Aristippus Cyrenaicae scholae auctor, Euclides Megarensis, Phaedo Eliensis, Antisthenes Cynicae (unde Stoica deinceps Zenone duce manavit) potissimum recensentur. At nemo ex his comparandus est Platoni, qui Socratis mentem plus ceteris assequutus, Academiam instituit, talesque ingenii sui partus edidit, quos nulla unquam interimet aetas; quamvis luce revelationis carens in turpissimos quosdam errores corruerit. Ex huius vero schola prodiit Aristoteles Peripateticae sectae auctor, qui una cum Platone omnes vetustatis sapientes facile superavit. Hos inter id discriminis interest, quod Plato in synthesim et obiectivitatem idearum inclinet, Aristoteles contra in experientiam et analysim propendeat.

Sub id temporis exortus est etiam Pyrrho, qui

(1) *De finibus* lib. 2.

scepticismum acriter propugnavit; et Epicurus, qui atomisticae scholae placitis Cyrenaicorum voluptatem, in qua finis ultimus hominis reponeretur, adiunxit; quamvis nonnulli turpitudinem hanc ab Epicuro in asseclas detorquent, illum de voluptate non sensili sed morali loquutum esse interpretantes.

9. Ceteris successu temporis sectis extinctis, quatuor tantum, Academica, Aristotelica, Stoica, Epicurea florebant, cum Graeca philosophia in ceteras etiam gentes coepta est propagari. Roma potissimum et Alexandria notatu sunt dignae; quarum prima inter alios quamplures Senecam in stoicis, Lucretium in epicureis, Tullium in aristotelicis simul et platonicis (utraque enim doctrina, immo et stoica etiam, in morali praesertim, delectabatur) enumerat; altera vero exorta Neoplatonicorum secta inclaruit, quae etiam eclectica nominata est. Porro Neoplatonismo initium fecit Potamon. Quod systema eo animo excogitatum est, ut christianae Religioni in dies se propaganti agger obiiceretur, et syncretismo doctrinae ex Platonis potissimum et Pythagorae placitis ad mysticum sensum male detortis, et innumeris superstitionibus adiectis conflabatur. Praestantiores illinc prodiere Plotinus, Porphyrius, Iamblichus, Plutarchus, Proclus. At alius longe melior eclectismus auctores habuit Ecclesiae Patres, tum eos qui, gymnasio in ipsa Alexandria per Ammonium constituto, publice docuerunt (quales sunt Athenagoras, Pantaenus, Clemens Alexandrinus, Origenes); tum eos, qui alibi privatim philosophati sunt, ut Iustinus, Eusebius, Arnobius, Irenaeus, Tertullianus, Au-

gustinus, aliique permulti; qui non, ut nonnullis falso arridet, Platonici, sed revera eclectici putandi sunt, et quorum numerum quodammodo claudunt Cassiodorus et Boëtius.

Sub eadem fere aetate, qua Neoplatonismus coepit, Aenesidemus et Sextus Empiricus, duo post Pyrrhonem scepticismi propugnacula, floruerunt.

10. Assiduitate bellorum et barbarorum incursu, philosophiae studium, proprie dictum, sicut etiam litterarum, aliquandiu delituit, cum a laicis omnino neglectum, a solis ecclesiasticis in coenobiis praesertim coleretur. Tandem, tempestate illa residente, Ecclesiae opera et incitamentis scientiarum artiumque disciplina sensim et pedetentim coepit redintegrari. Exorditur inde aetas scholasticae philosophiae, sic appellatae quod universim in scholis traderetur. Haec saeculo undecimo a tribus potissimum summis viris, Anselmo, Lanfranco, Petro Lombardo, scientifica forma donata est. Maximum tamen incrementum accepit ab incredibili illo et quasi divino S. Thomae ingenio, qui decimo tertio salutis saeculo Aristotelis philosophiam diligentissime purgavit, profundissimis auxit commentariis, atque contra incredulos ad Religionem tuendam validissime retorsit.

Innumeri sunt non modo doctrina, verum et sanctitate praestantes, qui tum ante S. Thomam, tum maxime post, sapientiae et eruditionis laude claruerunt. Qua in re cordatus nemo a nota temeritatis Bruckerum defendet, qui generatim omnes scholasticos e philosophorum albo expungendos putat, hoc praetextu quod philosophan-

di libertate caruerint (1). At nemo non videt haec propter odium in Catholicam Ecclesiam ab homine haeretico prolata esse. Scholastici enim etsi philosophiam theologiae, ut par est, subiicerent, tamen magna libertate philosophati sunt. Quod si Aristotele prae ceteris utebantur, idcirco hoc fecisse dicendi sunt, quia vetus sapientia in illius philosophi scriptis cumulatius contineretur, et quia propter Arabas Hispaniae dominantes aristotelica doctrina tunc temporis magna auctoritate gauderet. Ceterum sicut negari non potest in eorum libris ea vitia comperiri, ad quae temporum illorum conditio detrudebat; sic fateri cogimur eos verae solidaeque sapientiae documentis refertos fuisse (2). Ad Bruckeri autem calumniam propulsandam satis superque est scrutari vel unius S. Thomae Aquinatis volumina immortalia, quae nemo, qui aliquid sapiat, inter summorum philosophorum opera non cooptabit.

11. Venio nunc ad tempora innovationis philosophiae, in qua triplex genus hominum distingui debet. Alii enim contra scholasticam aliquid novitatis dumtaxat moliti sunt; alii eam aperto bello petivere; alii sua sede ac statu tandem dimoverunt. Inter primos praecipui habentur Raymundus Lullius Hispanus, et Laurentius Valla Italus. Inter secundos tres potissimum Brucker enumerat, Brunum, Cardanum, Campanellam, quorum ingenia heteroclita appellat, nec tanti

(1) *Hist. crit. phil. a Christo nato ad nostra tempora* per. 2, par. 2, lib. 2, cap. 3, sec. 2.

(2) Confer hac in re *Vict. Cousin, Hist. de la philos.* tom. 1, leçon 2. Quo in loco homo minime suspectus nimiam Scholasticorum philosophandi libertatem demiratur.

facit, quanti eos nonnulli nostrae aetatis leviter eruditi haberi vellent. Praesertim Brunum vituperat, quem, etsi acri ingenio atque incredibili imaginatione instructum dicat, tamen sic depingit: « Verum enimvero obstabant infelici philo« sopho iudicii paupertas, imaginationis lasci« via, et ineptus mos consarcinandi veterum hy« potheses, ut novam philosophiam effingeret, « quae inde monstrum magis, quam aptum et « rationale systema prodiit. Nempe systemate « atomistico veterum, potissimum scholae Itali« cae, cum systemate emanativo coniuncto, usu« rus, cum videret Pythagoreos utrumque etiam « sequi, et novum tamen dare vellet, eiusmodi « *philosophumena* dedit, quae, dum nova affectat, « partim obscura, incerta et nihil significantia « sunt, partim intolerabilia, absurda, et, si ve« rum dicendum, interdum impia (1) ».

Huic numero accenseri etiam possunt Telesius, Ramus, Paracelsus, aliique, qui saeculo decimosexto scholasticam oppugnarunt.

12. Tertii generis hominum, qui posteriore saeculo floruerunt, omnium fere eruditorum iudicio, Baconus a Verulamio duxit agmen. Hic non systematibus compingendis, sed contraria philosophandi methodo proponenda, philosophiae instaurationem proclamavit. Totus autem in eo fuit, ut, syllogismo reiecto suffectaque inductione, mentem a rationali contemplatione ad experientiam revocaret. Quod praeceptum in empirismum trahit; cuius proinde vitia mox ena-

(1) *Hist. crit. phil. a temp. resusc. in Occ. lit.* etc. per. 4, part. 2, lib. 1, cap. 1, § 13.

ta, iure a criticis baconianae methodo tributa sunt. Eodem fere tempore, quo Baconus in Anglia suum organum Aristoteli opponebat, quamplures alibi bellum sunt prosequuti, praesertim Cartesius in Gallia, Leibnitius in Germania, in Anglia Lockius.

At hi etiam (quae rerum humanarum conditio est) suas vices subivere, aliis subinde nova systemata molientibus. Nam Cartesius, cui propter doctrinae novitatem, quam ante alios tradidit, plurimosque fautores, quos in Gallia praesertim nactus est, immutatae philosophiae initium tribui solet; non multo post tempore coeptus est fastidiri, Lockio pedetentim philosophiae campum occupante. Is utpote faciliora docens, styloque fere populari atque ad Baconi praescriptum accommodate, saeculo arrisit plurimum. Quare etiam Leibnitius, qui profundiore delectabatur sapientia, unius fere Germaniae terminis coactus est contineri. Sic castris potitus est Lockius, in Anglia praesertim et in Gallia. At cum doctrina haec, periculorum plena, scepticismi et materialismi semina praeberet; fieri certe non poterat ut haec diu occulerentur. Ex ea proinde in Anglia per Berkeley idealismus, per Hume scepticismus emersit; in Gallia per Condillac sensismus prodiit, quem, ut consequens erat, Helvetius, Tracy, Cabanis in perfectum materialismum commutarunt. Italia eclectica quadam philosophandi methodo potius usa est; quamvis gallicis lenociniis, ut tempus ferebat, illecta Condillachii sensismo non parum ipsa etiam macularetur.

Tunc aliquando sapientes cum eiusmodi teterrima monstra exoriri conspicerent, de doctrina,

quam hactenus suspexerant, in suspicionem adduci coepere; et ad principia, quibus illa nitebatur, expendenda animum appulerunt. Hinc in Scotia sub finem elapsi saeculi nova secta prodiit, duce Thoma Reid eiusque discipulo Dugald-Stewart, quae sensus naturae communis a Buffier ante traditi patrocinium suscipiens contra Humii scepticismum dimicavit, et minutam, sed nimis empiricam, facultatum animi tentavit analysim. In Germania vero Emmanuel Kant criticam rationis purae molitus, idealismum transcendentalem omni scepticismo perniciosiorem excitavit, quem postmodum Fichte discipulus eius absolvit, et Schelling atque Hegel e subiectivo in obiectivum converterunt. In Gallia denique Cousin eclectismum excitavit, seu melius syncretismum; systema nimirum quod partim empirismo anglico, partim rationalismo germanico coagmentaretur.

13. Ex his sapiens quisque probe intelligit quam rebus in arduis philosophia versetur, quantaque egeat cautione. Duo enim ultima systemata, quae nominavimus, idealismus absolutus Germaniae et eclectismus Galliae, multo pestilentiora ceteris revera sunt. Illud enim praeter alias absurdas opiniones, fatalismum et pantheismum inducit; hoc vero quamquam probatissimo atque optimo nomine lateat, tamen non paucos nocentissimos errores atque in primis apertum naturalismum et arrogantem rationalismum involvit. Et quamvis in praesenti fere corruerit, supersunt tamen pestilentissima semina quae plantavit, et quibus adhuc scientiae inficiuntur; ut nihil dicam de perditissima Sansimoniano-

rum haeresi, ad Religionem non minus quam ad philosophiam et societatem etiam pervertendam excogitata, et cuius reliquiae pestiferae Gallorum passim scripta commaculant (1).

Error qui generalius nunc offenditur, pantheismo continetur, quem tandem protestanticus rationalismus parturivit, et ad quem facile adducunt nova illa, quae in Italia etiam a nonnullis vel seductis vel seductoribus proponuntur. Inter haec potissimum eminet Giobertiana ontologia,

(1) Ut quisque videt, sectas potius et systemata famosiora indigitare animum induximus, quam homines qui praecipue philosophiae laude claruerunt. Horum enim longe fusior catalogus extitisset. Sic ut hoc loco nonnullos e recentioribus innuam, qui prae ceteris mentione dignantur, e Germania Reinhold, Bouterweck, Bardili, Krug, Baader, Kraus, aliique transcendentali methodo usi nova ferme systemata pepererunt, iis tamen, quae supra commemoravimus, ad rem quod attinet, vix dissimilia. In Belgio Ahrens Germanicum pantheismum nova simulatum forma, etsi verbo neget, re tamen obtrudere satis aperte videtur. In Scotis William Hamilton Scotisticam scholam iam pene collapsam sustentare atque aegre fulcire nisus est, non tam novi roboris additamento, quam potius adversis systematibus diruendis. In Italia, inter multos qui recenseri potuissent, elapso saeculo Genuensis et Gerdil philosophiam illustrarunt; nostra vero aetate Romagnosi, Rosmini, Galluppi, Taparelli magnam ingenii et eruditionis laudem sunt assequuti. In Hispania Balmes inter summorum philosophorum nomina meruit cooptari. In Gallia Jouffroy, Damiron, Michelet, Guizot, Lerminier, Leroux, De La Mennais ac multi alii; quorum nomina, si Berard, Bonald, aliosque bonos excipias, nescio utrum plus laudis, propter pauca vera quae tradunt, quam vituperii, propter multa perversa et falsa quae addunt, sint meritura. Qui plura cupit, adeat Tenneman (*Manuel de l'hist. de la philos.*) De Gerando (*Hist. des systèmes comparée*), Buhle (*Hist. de la philos. moderne*), Galluppi (*Lettere Filosof.*) aliosque qui de hac re fuse scripserunt.

quae Germanorum deliramenta novo quodam apparatu reproducit (1). Dum enim mentem a subiectiva consideratione idearum ad obiectivitatem quamdam independentem et absolutam contemplandam transferre nititur; omnem veritatem et realitatem entibus finitis adimit, solo Ente infinito adstructo, ut proprio loco demonstraturi sumus. Eius autem summa haec est: obiectivitas cum in rebus mutabilibus et contingentibus inesse nequeat, intuitum immediatum exquirit ideae ipsius entis supremi et necessarii, in quo rationes intelligibiles contineantur rerum productarum; quae proinde nonnisi vi huius intuitus tanquam in propria ratione intellectae percipiuntur, cum ceteroquin seorsum in seipsis intelligi nequeant. Hinc cum res eiusmodi iam existentes creatione subsistant, vi cuius cum supremo Ente communicationem habent; medium naturale, quo perspici a mente possint, ipso actu creationis continetur. Ad hunc igitur aciem suam intendere intellectus humanus debet, ut rerum effectarum propriam notitiam hauriat. Ex quo deducitur, primigeniam mentis nostrae cognitionem, qua ceterae omnes informantur, hac formula exhiberi: *Ens* (nempe Deus) *creat existentias* (nempe mundum).

Atque haec de toto philosophiae decursu, eiusque diversis systematibus delibasse sufficiat.

(1) *Introduzione allo studio della filosofia.*

Articulus III.

De Philosophiae partibus, *deque ordine in his servando.*

14. Non ea nobis est mens, ut diversas philosophiae partitiones, quae ab aliis afferri solent, improbemus; sed ut illam proponamus, quae nobis magis arridet et hodierno ordini disciplinarum melius accommodatur. Cuiusque enim disciplinae partitio, etsi fundamentum accipiat ab obiecto quod respicit, in se tamen arbitrio permissa res est. Modo id quod dividit exaequet, eiusque respectibus rite respondeat, reprehendi non potest. Nos etiam in *Elementis philosophiae* italice conscriptis aliam partitionem sequuti sumus, atque hic etiam in praecedentibus editionibus illam tradidimus, quae Platoni placuit, philosophiae tres partes decernenti: unam quae in disserendo, alteram quae in moribus informandis, tertiam quae in naturae eiusque causarum contemplatione versaretur (1). Cum enim sapientissimus hic totius antiquitatis philosophus conspexisset Thaletem ab eoque conditam Ioniae scholam se naturae contemplandae addixisse, contra vero Pythagoram eiusque asseclas intellectualibus dedisse operam, Socratem denique morali-

(1) Hanc Platonis partitionem sic exposuit *Tullius*: « Fuit « ergo iam a Platone accepta philosophandi ratio triplex; « una de vita et moribus; altera de natura et rebus occul« tis; tertia de disserendo, et quid verum et quid falsum, « quid rectum in oratione pravumque, quid consentiens, « quid repugnans iudicando. » *Academ.* l. I, n. 6.

bus fere unice se continuisse; omnium trium harum partium summam faciendam esse existimavit, ut ad plenam cumulatamque scientiam pateret aditus.

At opportunius fortasse erit praesenti scientiarum evolutioni, si hac in re sequenti modo procedamus. Scientiae nomine non aliud intelligitur, nisi systema quoddam seriesque notionum ordine et unitate gaudens, quae reflexione et demonstratione acquirantur. At notiones ab obiectis speciem sumunt. Ergo philosophiae partitio instituenda est iuxta diversitatem varietatemque obiectorum quae ipsi speculanda proponuntur. Iam vero obiecta eiusmodi posita sunt aut in motibus animi, aut in rebus ipsis, ad quas motus illi referuntur. Iterum motus animorum duplices sunt: alteri cogitationis, alteri appetitus. Illi in vero exquirendo versantur, hi ad bonum assequendum impellunt. Res autem, quae huiusmodi motus terminant, aut entis rationem exhibent (sub quo respectu merae contemplationi respondent), aut aequi et iusti ideam suppeditant (sub quo respectu honestae laudandaeque appetitionis materiam efformant). Quatuor igitur disciplinae ex hac generali consideratione exsurgunt: nimirum *Logica*, *Metaphysica*, *Moralis* et *Ius naturae*. Quae enim motus animi, prout in verum tendunt, contemplatur, atque media praebet quibus finem hunc consequamur, *Logica* dici potest; quippe mere rationalibus cognitionibus constat. Quae obiectum huius tendentiae, nempe ens, scrutatur quoad naturam et principia et leges quibus continetur, *Metaphysica* audit; quia cognitionibus meram physicam

superantibus coalescit. Quae motus animi, quibus ad bonum adipiscendum malumque vitandum incitamur, examinat, regulasque praescribit, quas hac in re sequi oportet, *Moralis* dicitur; quatenus mores informat. Tandem quae externam materiam horum motuum in societate hominum definit ut iustitiae ratio servetur, *Ius Naturae* nuncupabitur; quatenus obiectum exhibet socialis ordinis, quo humana regitur operatio. Sic quod respectu intellectus est Metaphysica, respectu voluntatis erit Ius naturae; et quod respectu Metaphysicae Logica est, respectu Iuris naturae erit scientia Moralis. Nam quemadmodum ratio considerando ordinem ponendum in actibus intellectus exhibet Logicam, sic considerando ordinem ponendum in actibus voluntatis praebet Moralem; et quemadmodum Metaphysica reale obiectum intellectus extra mentem in mundo positum, sic Ius naturae obiectum voluntatis in visibili hominum societate contemplatur.

Praeterea si philosophiae finem consideramus (ex quo res quaevis metienda est) adstructa partitio non minus probabilis apparebit. Etenim philosophia ad hominem perficiendum dirigitur. Humana autem perfectio quatuor in rebus potissimum vertitur. Harum una est ut ratione in cognoscendo rite utamur (cui muneri Logica suppetit). Altera, ut voluntatem ad bonum appetendum in semetipsa ordinemus, appetitionesque omnes rationi obedientes efficiamus (atque ad id Moralis informat). Tertia, ut dignoscamus quid cuiusque rei natura sit, quaeque causa, ex quo quidque gignatur ab eoque sit consequens (et ad hoc suppetit Metaphysica). Denique, ut

nos consideremus tanquam partes mundi socialis, atque dispiciamus quid sub hoc aspectu consentaneum appetitioni sit, quid decorum aut turpe, ac proinde lege Dei impositum aut prohibitum (atque ad id Ius naturae praesto est).

His quatuor disciplinis, quae proprie dictam philosophiam praebent, aliae duae propter nimiam affinitatem adiungi debent, videlicet *Mathesis* et *Physica*. Quarum prima, utpote scientia quantitatis, in ratione incrementi et decrementi contemplanda versatur; altera, utpote scientia naturae corporeae, phaenomena mundi adspectabilis eorumque leges investigat.

Reliquae vero scientiae, quae angustiore circulo continentur, et non tam generalia principia, quam potius eorundem applicationes et magis concreta ac peculiaria obiecta respiciunt, ex adstructis ceu ex fonte rivuli deduci possunt; quippe ex iis suas vitales ideas et praecipua axiomata mutuantur. Sic, ut quibusdam exemplis utar, *Politica* seu scientia administrandi rempublicam, *Iurisprudentia* seu legum disciplina, ex morali philosophia, unde sumunt principia, derivantur. *Botanica* seu scientia vegetabilium, *Zoologia* seu scientia animantium, e Physica dimanant. *Astronomia* et *Mechanica*, utpote ex Physicae ac Mathesis notionibus coalescentes, ab iisdem disciplinis proficiscuntur.

15. Superest ut de optimo, qui in ipsis tradendis servandus est ordo, aliquid eloquamur; qui etsi maximi momenti sit, non parum tamen a plerisque turbatur. Ad vitium hoc cavendum, haec prae oculis regula habenda est. *Ea disciplina, quae ad ceteras dirigit, vel ex qua aliae prin-*

cipia sua mutuantur, praeire debet. Cuius praecepti necessitas emergit ex eo, quod secus evidentia, sine qua nulla est scientia, a notionibus exularet, quas discendo consequimur. Non enim consectaria intellectui evidenter patere possunt; nisi antea principia, unde fluunt, atque ea, quae ordine praecedunt, clare notuerint. Ex quo facile erit iudicare quamnam disciplinam praeire oporteat, quamque subsequi. Logica enim, quae in eo est, ut documenta tradat, quibus mens in veritate capessenda regatur verumque a falso secernat; haud dubium est, quin ante reliquas praecipi debeat. Qui enim fiet, ut in difficili ad ineundum scientiarum calle impune gradiamur, nisi prius semitas illuc ducentes, quidve in itinere vitandum, quidve sequendum sit, probe noverimus? Profecto scientia quae modum procedendi docet communem omnibus scientiis, ante alias tractanda est. Apposite Augustinus: « Quomodo ratio ad alia fabricanda transiret, « nisi prius suas regulas et praecepta, quasi « quaedam machinamenta distingueret, notaret, « dirigeret, proderetque ipsam disciplinam, « quam dialecticam vocant? Haec docet discere, « in hac se ratio demonstrat, quae sit, quid ve- « lit, quid valeat; sola vult scientes facere; nec « solum vult, sed etiam potest (1). » Hinc intelligitur, quantum a natura recedant Cousiniani eorumque imitatores, qui philosophiam a Psychologia inchoari volunt, nullis Logicae praeceptis ante explicatis; atque ita adolescentes sensui tantum naturae permissos ad alias scientias

(1) *De Ordin.* lib. 1, c. 18.

condiscendas transferunt. Hi profecto iis videntur similes, qui, non comparatis antea instrumentis, opus elaborandum aggrediuntur.

Pro ceteris vero disciplinis, certissimum est Physicae atque Ethicae principia ex Metaphysica quoad partem non exiguam derivari. Notiones enim generales circa corporum elementa, motum, proprietates, Metaphysica aperit; quae item voluntatis humanae et Supremi Numinis naturam, cuius notitia Ethicae pernecessaria est, manifestat. Contra vero inter Physicam et Moralem, vel Mathesim et Metaphysicam, nullus interiectus est nexus discenti investigandus; qui tamen maximus adest inter Mathesim puram et mixtam, quae sine illa addisci non potest.

Quae cum ita se habeant, ordo in disciplinis servandus is omnino esse videtur, ut primo loco Logica condiscatur; deinde sequantur Mathesis et Metaphysica; tum accedant Physica et Moralis cum Iure naturae; Mathesi autem mixtae, quae puram subaudit, nonnisi post eius disciplinam detur opera.

INSTITUTIONES LOGICAE

PROLEGOMENON

Rectum disciplinarum ordinem postulare diximus, ut a Logica in docendo ducatur exordium (1)*; atque hoc, si paucos excipias, omnium plane sapientum auctoritate firmatur. Rationi igitur, et exemplo geramus morem.*

Logicam, si vocis etymon spectas, rationalem disciplinam *interpretaberis; ea enim ad recte cogitandum acuteque disserendum mens instituitur. Ad rem autem quod attinet, illam iure definies sic, ut esse dicatur:* facultas seu scientia, qua mens in exquirenda vel demonstranda veritate dirigitur.

Partienda necessario videtur in innatam, *et* acquisitam. *Illa est dispositio quaedam et facilitas recte ratiocinandi animo ingenita, quam quisque a natura sortitur; haec distinctior notitia perfectiorque usus mediorum ad verum capessendum idoneorum, quem studio et exercitatione consequimur.*

Ex his perspicuum sane est Logicam acquisitam,

(1) *Praenotion.* art. 3.

***

quam etiam artificiosam appellant, non perinde a naturali differre, quasi diversa plane sit facultas et novum quoddam cogitandi genus inducat. Revera enim eadem est ac naturalis, sed dilucide nobis enucleata et distincte perspecta. Quare easdem, atque illa, complectitur veritatis investigandae regulas, hoc tantum discrimine, quod naturalis nonnisi confusam et minus completam earum notionem habeat; contra artificiosa illas distincte explicet et cumulate. Id vero omne opus reflexionis est. Homo enim vi naturae ad verum investigandum, et amplectendum informatur; quod dum quaerit, normas aliquas sequitur, quibus cogitandi facultas adstringitur. At cum in semet reverti mens ope reflexionis valeat, leges eiusmodi diligenter perscrutari et explanare profecto potest. Hinc Logica acquisita emergit; quae idcirco non aliud quidquam addit naturali, nisi distinctam et accuratam notitiam mediorum, quae mens sponte adhibet, cum verum assequitur et declinat errorem.

Ex quo patet quantae necessitatis ea sit ad scientias comparandas. Nisi enim distincte et plene regulas, quas in vero inquirendo servari oportet, ante noverimus; aegre admodum nec sine errandi periculo mediis ad cognoscendum datis uti possumus; praesertim cum de rebus difficilioribus agitur a captuque vulgari remotioribus.

De hac ergo Logica acquisita nobis in praesens agendum est; cuius praeceptiones ex rationis animadversione profectas primus Aristoteles ad scientiae formam exegit. Quod opus egregium ita perfectum absolutumque ex eius manibus emersit, ut nihil ei posthac ad nostra usque tempora addi vel detrahi oportuerit. Ratiocinandi enim regulae, quas

proponit, tanta veritate et severitate gaudent, ut nullum sophisma confingi possit, quod earum luce non detegatur. En quomodo de ipsis loquitur Kant:
« Logicam inde ab antiquissimis temporibus hoc tu-
« tum iter instituisse, inde potest perspici, quod
« ei post Aristotelem ne passus quidem retro po-
« nendus fuerit; nisi fere remotionem subtilitatum
« inutilium quarumdam, dilucidioremque consti-
« tutionem rerum, quae pertractatae erant, pro
« emendatione habueris; quae vero magis ad ele-
« gantiam scientiae faciunt, quam ad certitudi-
« nem. Est etiam notatu dignum eam ad hoc ipsum
« tempus ne ullum quidem passum potuisse progre-
« di, ideoque perfectam omnino absolutamque vi-
« deri (1). »

Cum Logica tota versetur in mentis operationibus ad veri indagationem dirigendis, hae quidem hoc nomine obiectum ipsius constituunt; id enim obiectum disciplinae cuiuspiam nuncupatur, quod illa sibi ad considerandum assumit. Quare veteres dicere solebant: obiectum Logicae esse ens rationis, *nimirum ordinem et dispositionem, qua actus rationis insigniri debent in motu, quo ad veritatem detegendam feruntur. Qui certe ordo non ens quoddam reale est, extra mentem existens; sed in actibus tantum rationis viget, et a ratione ipsa progignitur. Veritatis autem assequutio est finis, quem Logica spectat.*

Claritatis gratia Logicam in duas partes dispescimus. Nam ordo ille rationis, quo actus mentis nostrae in veri, *quod immediate non pateat, investigatione aut demonstratione donari debent, ad*

(1) *Critica Rationis purae. Praef. poster.* Ex versione Gottlob Born.

ratiocinium tandem reducitur; quod reapse generale instrumentum est veritatis detegendae vel demonstrandae. Huius igitur exclusiva tractatio primam Logicae partem constituet, quae etiam dialectica *nominatur, et dici poterit:* ratiocinii scientia. *Adsunt praeterea nonnullae quaestiones, quae revocari quidem ad metaphysicam possent, sed nimis arcte cum Logica colligantur. Huiusmodi sunt, quae ideam veri, ad quod mens nostra tendit, vias quibus illuc adducimur, certitudinem quam inde acquirimus, motiva quibus in hac adeptione nitimur, atque alia his similia enucleant. Alteram igitur Logicae partem primae illi subiungemus, quae eiusmodi controversias complectatur, et rudiorem illam tractationem absolvens altius quodammodo mentem promoveat eamque abstractioribus metaphysicae investigationibus quasi disponat. Haec, si placet, definiri posset:* scientia eorum quae ad rite ratiocinandum inserviunt.

Denique quoad quaestionem illam utrum Logica ars sit vel scientia, dicimus eam utrumque esse sub diversa consideratione. Cum enim ars nihil sit aliud nisi quaedam ordinatio rationis qua media disponuntur ut ad debitum finem actio humana perveniat; profecto Logica quae actus ipsos rationis dirigit ut verum assequantur, artis notionem includit. Immo hoc nomine dicenda est ars artium, quippe quae influat in omnes artes. Cum enim actus ipsos rationis ordinet; id ordinat, a quo artes omnes proficiscuntur.

Habet pariter dignitatem scientiae, siquidem per demonstrationem procedit; demonstratio autem scientiam parit, quae quidem nihil est aliud quam cognitio per demonstrationem acquisita.

LOGICAE

PARS PRIMA

Ratiocinii elementa proponuntur.

Ratiocinii nomine ea operatio significatur, qua mens ex una veritate nota in alterius ignotae notitiam devenit; pone ex. gr. cum quis ex Aurorae ortu imminentem Solis ascensum supra horizontem derivat. Quare ab Augustino definitur a certis ad incertorum indagationem nitens cogitatio (1). Esse autem in nobis operationem huiusmodi tam certum est, ut confirmatione non egeat; siquidem quisque in se eam iugiter experitur.

Hic animi motus tribus constat elementis: *apprehensione*, *iudicio*, *deductione*. Nam cum mens veritatem unam ex alia ratiocinando deducit; necesse est profecto ut iudicium aliquod proferat, ut ex prolato iudicio ad aliud derivandum faciat gradum. Itemque cum iudicium in hoc

(1) *De Immat. anim.* c. 1.

versetur, quod aliquid obiecto proposito mens tribuat aut neget; haberi minime potest, quin obiectum aliquod percipiatur. Sic in exemplo, quod supra commemoravi, nequit animus solem propinquantem inferre, nisi matutinae luci ortum tribuat; neque id ipsum affirmare potest, nisi lucem, quam ortam esse dicit, perspiciat. Necesse est igitur ut prius caelum matutina luce dealbescens contueatur; deinde, ut hanc intuens mente veluti dicat: *lux exorta est.* Sic tandem ex effectu causam eliciens inferre poterit: *sol ergo mox horizontem subiturus est.*

Iam ex his operatio illa, qua res mere percipitur, dicta est *apprehensio;* per ipsam enim obiectum ab intellectu quasi prehenditur. Adiungi autem solet verbum *simplex*, ut significetur nihil per eam affirmari aut negari.

Altera operatio, qua rei perceptae aliquid mente tribuitur aut negatur, *iudicium* audit; quia mens affirmatione sua aut negatione de re percepta, quasi instar iudicis, sententiam fert.

Tertia, qua inde aliud derivatur, appellatur *deductio* vel *discursus;* propterea quod intellectus ab uno in aliud iudicium quasi incitetur et decurrat.

Facta partitio omnes omnino cogitandi motus, prout cognitionem aliquam sibi implicant, revera complectitur; qui certe ad aliquam ex recensitis operationibus revocari possunt. Quaecumque enim mentis est cogitatio, ea quidem aut iudicium aliquod continet aut nullum. Si posterius hoc contigerit, talis operatio ad simplicem apprehensionem reducitur. Sin erit alterum, tunc aut iudicium illud menti innotuit per sese,

et cogitatio eiusmodi ad secundam classem pertinebit; aut perspectum est ope comparationis cum alio iudicio, et talis actus ad ultimum partitionis membrum cooptabitur.

Quae cum ita sint, intelligitur sane Logicae muneris esse de singulis his disserere, ut mentem ad rite ratiocinandum informet. Quare iuxta bonae methodi leges a simplicioribus exordientes, primum de apprehensione ac signis, quibus exterius illa exprimitur; deinde de iudicio et enuntiatione, qua iudicium foras profertur; tum de discursu eiusque variis significandi formis, triplici capite eloquemur.

CAPUT PRIMUM

DE SIMPLICI APPREHENSIONE EIUSQUE SIGNIS.

Articulus I.

De idea eiusque differentiis.

1. Prima mentis operatio seu *simplex apprehensio*, ut ante diximus, in eo cernitur, quod mens obiectum aliquod mere percipiat et contempletur, nihil tamen affirmet aut neget. Ut si quis historiam perlegens res gestas ibi enarratas mente dumtaxat revolveret, iudicium vero ferret nullum. Solet etiam haec, prout ad obiectum repraesentatum refertur, *conceptus*, *notio*, *intuitio*, *idea*, promiscue appellari; quamvis nonnulli philosophi, Kantiani praesertim, non eamdem his vocibus significationem subiiciant. At,

huiusmodi somniatoribus omissis, prudentiores Logicos sequimur, qui *ideae* nomine id, quod diximus, frequentius significant, eaque definiri posset: *perceptio mentis obiectum aliquod repraesentans*; vel: *similitudo obiecti in mente existens.* Mens enim cognitione sua obiectum ipsum in se quasi depingit, et idealiter reproducit.

Porro de *idearum* natura, origine, earumque tum a *sensilibus perceptionibus*, tum a *phantasmatibus* distinctione ad Psychologiam disserere pertinet; hic tantum ea degustamus, quae scitu videntur necessaria ad eiusmodi operationem intelligendam, prout ratiocinii elementum constituit.

2. Quia idea circa aliquod obiectum semper versatur, atque actu mentis continetur; idcirco sequitur ut idearum *differentia* duplici ex fonte oriri possit, ex diversitate nimirum aut *obiecti* aut *modi* quo obiectum idem attingitur. Priorem differentiam *obiectivam*, alteram *subiectivam* vocamus; deque utriusque variis speciebus loquemur aliquid.

3. Idea ratione modi, quo obiectum diverse percipitur, seu quoad differentiam subiectivam, dividi potest: in *claram* et *obscuram*, in *distinctam* et *confusam*, in *completam* et *incompletam*, in *adaequatam* et *inadaequatam*. Huius partitionis (saltem his verbis expositae) tria membra Leibnitius invexit, qui de cognitione ita scripsit: « Est ergo cognitio vel *obscura,* vel *clara;* et *cla-*« *ra* rursus vel *confusa,* vel *distincta;* et *distin-*« *cta* vel *inadaequata*, vel *adaequata* (1). » His

(1) *Medit. de cognitione, veritate et ideis*. T. 2 Oper. edit. Genev.

quartum membrum interseruit Wolfius, *distinctam* ideam in *completam* et *incompletam* partitus, antequam in *adaequatam* et *inadaequatam* divideret (1).

Idea *clara* ea dicitur, quae obiectum ita repraesentat, ut ab aliis secernatur; contra vero, quae *obscura* audit. Sic idea sideris cuiusdam, ex. gr. *Iovis*, quam habet astronomus, *clara* est; contra rudis, qui caelum stellans suspiciens sidus illud discernere non valet, ideam tantum *obscuram* possidet. Ideam *distinctam* nuncupabis quae obiectum ita offert, ut eius constituentia et notas praecipuas distinguere et numerare possis. Et quidem, si omnia enumeres, *completa* erit; secus appellabitur *incompleta*. Quae autem notio obiectum ita refert, ut eius characteres non distinguat, *confusa* audiet. Sic qui figuram aliquam geometricam, ex. gr. triangulum, distinguit a ceteris, at eius characteres enuntiare non valet, ideam confusam habet. Contra, notio distincta erit, si obiecti elementa designantur. Quod si in his enumerandis elementis aliquid omittatur, idea erit distincta quidem, sed incompleta; erit autem completa, si omnia plane recenseantur. Exemplo sit notio trianguli rectanguli qua illud concipitur ut figura plana tribus rectis comprehensa totidemque angulis, quorum unus sit rectus. Denique cum notae, quibus obiectum constat, saepenumero in alias resolvi possint; qui obiectum ita concipit, ut possit omnes eius characteres enuntiare, donec ad simplicissimos deveniatur, qui per alias *notas* illu-

(1) *Phil. rat.* p. 1, sec. 2, c. 1, § 92.

strari non debeant; is *adaequatam* ideam habere dicitur; secus habebit ideam *inadaequatam*.

Media, quae ad ideas ex *obscuris claras*, et ex *confusis distinctas* faciendas valeant, in *definitione* ac *divisione* potissimum sunt posita; de quibus proinde in fine huius capitis eloquemur.

Atque ex iis partibus, quae differentiam subiectivam spectant, quemadmodum divisio idearum repetatur, satis dictum est; sequitur ut de obiectiva idearum diversitate, ea nimirum quae ex obiectis desumitur, dicendum sit.

4. Idea quoad *obiectum* considerata dividi potest:

Primo, in *positivam et negativam*. Illa rei entitatem, ex. gr. idea *hominis*: haec eius negationem, ex. gr. idea *non hominis*, repraesentat. Fatemur tamen ab idea *negativa positivam* subaudiri. Nequit enim intelligi negatio, nisi id, quod negatur, sit ante perspectum.

Secundo, in *singularem et universalem*. Prior obiectum aliquod *singulare* et *individuum*, ex. gr. *Petrum;* altera *universale*, seu quod in pluribus singularibus inveniri potest, menti offert; quemadmodum esset idea *hominis in genere considerati*. Qua in re observandum est ideam, quo est generalior, eo esse simpliciorem notisque paucioribus coalescentem. Atque ideo quantum eius *extensio* seu amplitudo augetur, tantum remittitur *comprehensio* seu complexus *notarum*, quibus obiectum determinatur. Sic idea *hominis* ideam *animalis* comprehensione antecellit; quippe non modo vitam et sensum, sed etiam rationem exhibet. At idea *animalis* ideae *hominis* quoad extensionem praestat; siquidem pluribus

attribui potest, nimirum non modo singulis individuis naturae humanae, sed etiam ceteris animantium speciebus.

Tertio, in *concretam et abstractam*. Idea *abstracta* dicitur, quae aliquid, quod cuipiam subiecto inest, absque eo, menti obiicit, ut ex. gr. notio *albedinis*. *Concreta* vero ea est, quae aliquid prout subiecto inest, seu subiectum ipsum prout aliqua determinatione afficitur, repraesentat. Sic se habet idea *albi*.

Quarto, in *collectivam et distributivam*. Illa est, quae pluribus simul acceptis tribuitur, ut idea *exercitus;* haec vero quae pro pluribus seorsum sumptis usurpatur, ut idea *militis in genere;* quae ut tribuatur individuis, quibus exercitus constat, minime postulat ut *collectim* sumantur.

Quinto, in *directam et reflexam*. Prior est, qua obiectum a nostra perceptione distinctum; altera vero, qua ipsa nostra perceptio aut animi modus aut subiectum ipsum cogitans attingitur. Sic notionem, qua *rem quamlibet tibi extrinsecam* percipis, directam dices; reflexam vero, qua *tuam ipsam cogitationem* apprehendis.

Sexto, in *realem et logicam*. Illa obiectum extra mentem aliqua ratione existens vel existendi capax; hac obiectum repraesentatur, cui mens dumtaxat, aliquo tamen fundamento nixa, existentiam tribuit. Sic idea *hominis* realis est, idea *generis* vel *speciei* logica.

His adde ideas, quas *associatas* appellant, seu quae ratione nexus alicuius, quo colligantur, se vicissim revocant. Multiplex adest associationis huius fons: *similitudo, contiguitas, coëxistentia, causalitas,* et generatim quaecumque *relatio* aut

oppositio. Sic quae similia inter se sunt, quae effectus et causae respectum habent, et generalius quae aliqua relatione aut oppositione invicem se respiciunt, tali inter se vinculo quoad cogitationem tenentur, ut, unius idea nobis occurrente, alia statim excitetur. Exemplo sint ideae *parentis* et *filii*, *virtutis* et *vitii*, *caecitatis* et *visus*, *possibilis* et *impossibilis*, aliaeque quamplures.

Denique a nonnullis dividi etiam solet idea in *sensibilem*, *phantasticam* et *intelligibilem*. Prima est, quae rem sensibus subiectam refert; ex. gr. idea solis aut corporis cuiuscumque. Secunda est quae rem non sensibus subiectam, sed in imaginatione tantum existentem obiicit, ut si quis montem aureum cogitaret. Quamvis nomine ideae phantasticae quandoque ea intelligitur, quae commentitia sit et in chimaerarum numero. Idea demum intelligibilis nominatur quae rem nec sensibus nec imaginatione usurpatam offert, cuiusmodi esset idea spiritus. At omnino hac in re notandum est ideam, etiam cum sensibilis aut phantastica appellatur, non ideo hoc nomine designari, quod non ad mentem sed ad sensibilitatem, aut imaginationem pertineat. Idea enim semper actus mentis est et elementum iudicii; nunquam vero sensatio aut phantasma, quod in bruto etiam animante, iudicandi vi prorsus experte, reperitur. Sed idcirco dumtaxat sensibilis aut phantastica nominatur, quia circa obiecta sensuum aut imaginationis versatur.

Haec omnia sunt diligenter advertenda, ac subtili mentis acie in rerum contemplatione distinguenda, si in percipiendo confusionem, in

iudicando falsitatem, in ratiocinando erroneam illationem cavere velis.

Articulus II.

De idearum signis.

5. Cum animi nostri sensus cogitationesque animo ipso lateant, nec per sese ceteris patefiant; homo, qui ad societatem cum aliis coëundam enascitur, idoneis mediis a provido naturae Auctore instructus est, ut ideas suas aliis, quibuscum vivit, manifestet. Haec media *signa* quaedam sunt; sic enim nominantur quaecumque ad res alias innuendas sive natura sive voluntate sunt instituta. Omnibus vere signis, quibus conceptus nostros et affectus animi patefacimus, maximopere *vocabula* praestant. Etsi enim *suspiria, gemitus, nutus,* sensa animi nostri significent; minime tamen id efficiunt eadem facilitate, perspicuitate, distinctione ac varietate, quae vocabulorum propria est. Quamquam non diffitear *gestuum loquelam,* si vivax sit, vehementius commovere, propterea quod imaginationem vividius feriat, et rem veluti ponat ob oculos.

Vocabulum definiri potest: vox articulate prolata ad ideam aliquam significandam. Ex quo intelligitur, ope vocabulorum proxime et immediate *conceptus*, vi autem conceptuum *ipsa obiecta* significari.

6. Ad originem sermonis quod spectat, nemini dubium est quin, etsi vis loquendi ingenita nobis sit, verborum tamen determinatio ab arbitrio

generatim pendeat. Secus si quodlibet determinatum verbum determinatam rem natura sua innueret; quî fieri posset ut verbum idem apud diversas gentes, quibus certe eadem natura inest, non idem exprimat? De hoc nulla est controversia; at quaestio in eo est utrum absolutae necessitatis fuerit ut sermo aliquis primis hominibus a Deo communicaretur, an homo sermocinandi tantum virtute ornatus sermonem ipse repererit vel saltem reperire potuerit. Qua de re in contrarias sententias philosophi distrahuntur. Nonnulli enim non modo possibilitatem, sed factum etiam tuentur, atque hominem sermone destitutum sermonis auctorem fuisse autumant. Alii id neutiquam evenire potuisse arbitrantur, cum sermo sine usu intelligentiae efformari nequeat, et ad usum intelligentiae sermonem necessarium esse putent.

Equidem sic existimo: ad *absolutam possibilitatem* quod attinet, hominem per se potuisse ex insita propensione et facultate loquendi, quam accepit, determinatum sensum vocibus quibusdam tribuere, et sic sponte sua efformare sermonem. Quid enim repugnasset ut homo rem sensibus occurrentem nutu aliquo commonstraret aliis, atque ex innata vi loquendi sonum syllabis quibusdam distinctum proferret et ad commonstratam rem significandam libere determinaret? Expressis autem rebus sensibilibus, ad insensibiles significandas gradatim pervenire impossibile sane non erat; cum ad has exprimendas nomina quaedam ex rebus materialibus, propter analogiam, quam homo inter utrasque perspicit, transferri facile potuissent.

At si non de *absoluta* et *abstracta possibilitate*, sed de *facto* loquimur, rem aliter contigisse certum est. Nam ex sacris litteris indubie colligimus elementa sermonis primo homini a Deo tributa esse, quantum saltem sufficeret ad *domesticam* societatem, in qua ille conditus est, retinendam. Cuius rei congruentia vel inde patet, quod si, ut supra dictum est, ad divinam pertinuit providentiam opportuna scientia instruere *protoparentem;* hoc multo magis de usu sermonis dicendum sit, cuius longe maior necessitas imminebat. An sapienter cogitari poterit totius generis humani parens et magister, qui quasi principium et fundamentum constituebatur futurae societatis civilis et sacrae, sine actuali copia illorum mediorum, quae ad munus hoc adimplendum tantopere requirebantur?

Accedit, quod eruditorum vestigationes, qui de origine linguarum tractarunt, huc tandem concludendo devenerunt, ut omnes linguae tamquam dialecti linguae cuiusdam primitivae, quae perierit, habendae sint. At si sermo inventio esset humana, singulae familiae, quae diversis populis originem dederunt, linguam sibi omnino propriam atque ab aliis radicitus discrepantem creavissent.

7. De utilitate vero, quam ex sermone pro rerum intelligentia mens capit, permulta fabulati sunt philosophi quidam, in primisque Condillachius. Putarunt enim illum esse necessarium ad *analysim* et *synthesim* idearum habendam, nec sine ipso ideas generales efformari posse. Quin etiam eo progressi sunt, ut dicerent ipsam intelligentiam nonnisi ex usu loquelae progigni. At

enim haec esse ridicula optimus quisque iudicabit, modo cogitet non posse loquendi usum concipi nisi iam antea intelligentia subaudiatur. Non enim quia loquimur intelligimus, sed viceversa quia intelligimus loquimur. Unde bruta, quia intelligentia carent, idcirco loquendi facultate privantur. Quod si intelligentia e sermone non pendet, poterit illa quidem suis uti viribus ad ideas sive dividendas sive componendas sive etiam abstrahendas, quin idcirco sermo velut causa aut instrumentum adhibeatur. Sed de hac re fusius erit in Metaphysica disputandum.

Vera igitur emolumenta sermonis his continentur: I. Praeterquam quod ad ideas communicandas inserviat, ac proinde veluti vinculum sit societatis; intellectui subvenit, quatenus loco phantasmatum verba ut signa sensibilia in imaginatione substituit. II. Memoriae opitulatur ad ideas semel habitas revocandas. III. Mentis attentionem figit detinetque in obiecto, quod exprimit, quae secus ad alia contemplanda statim raperetur. IV. Mentis opificia conservat, efficitque, ut illa postquam contemplationis suae partus vocabulis scriptura exaratis ad retinendum tradiderit, soluta curis ad nova speculanda impune progredi possit. Hae potissimum utilitates e sermone in hominem proficiscuntur; ceterae, quae a nonnullis nimium exaggerantur, sine fundamento ponuntur, et animo humano sunt dedecori.

Denique ad dotes loquendi quod attinet, sermo sit *perspicuus, usitatus, brevis;* non ea tamen *brevitate*, qua obscurior sententia fiat; sed ea, quam rite descripsit Tullius, ubi inquit brevitatem appellandam esse cum verbum nullum re-

dundat, vel cum tantum verborum est, quantum necesse est (1).

Articulus III.

De terminis eorumque partitionibus et usu.

8. Nomina, prout propositionem componunt, *termini* appellantur a *terminando*, propterea quod, ut observat D. Thomas, quodammodo propositionem circumscribant. Propositionis enim, ut dicetur inferius, tria sunt elementa: *subiectum*, *attributum*, *copula*. Iam vero *subiectum* et *attributum* nomina quaedam sunt, quae vi copulae seu substantivi verbi *sum, es, est,* invicem affirmantur aut negantur, et propositionem veluti explent, clauduntque. Exemplo sit istaec propositio: *animus est simplex;* in qua, ut perspicis, nomina *animus* et *simplex* terminorum munere funguntur, et per copulam *est* mutuo colligantur.

Terminus tribui potest:

I. In *complexum* et *simplicem*. Hic est, qui unico constat vocabulo, ut *homo;* ille, qui pluribus, ut *homo virtute praeditus*. Saepe enim subiectum aut attributum propositionis non una, sed pluribus simul iunctis vocibus coalescit; ex. gr. *homo virtute praeditus valde honorandus est.*

II. In *significantem* et *inanem*. Ille est, qui aliquid reapse *non chimaericum* significat, ut *caelum, tellus* etc.; hic vero, qui aut est sine mente sonus, aut aliquid impossibile sibique contradicens exprimit, ut *circulus quadratus*, aut *mons*

(1) *De orat.* lib. 2.

sine valle, hisque similia, quae utpote contradictoriis constantia notis, nihil revera repraesentant, sed *apparentem* dumtaxat et *deceptricem* exhibent ideam.

III. In *fixum* et *vagum*. Ille rem aliquam constanter significat, ut *templum*; hic modo hanc, modo aliam pro loquentis arbitratu rem exprimit, ut *natura;* quae vox nunc ad adspectabilem mundi machinam, nunc ad rei essentiam, nunc ad ipsum mundi auctorem significandum usurpatur.

IV. In *univocum* et *aequivocum*. Prior est, qui pluribus rebus iuxta eamdem significationem tribuitur, ut *animal;* alter qui iuxta significationem diversam. Atque hic quidem aut *a casu*, aut *a consilio* duci *potest*. *A casu* quidem, cum res, quibus tribuitur, nullam inter se relationem habent, cum eadem voce fruantur. Exemplo sit nomen *gallus*, cum hominibus transalpinis, et certo volucrum generi attribuitur. *A consilio* autem, qui etiam *analogus* dici solet, cum terminus, etsi rebus diversis non eadem significatione detur; tamen illae aliquam relationem inter se aut analogiam servant, aut ordinem ad eumdem effectum habent. Sic risus non modo homini, sed virenti etiam prato tribuitur, quia quemadmodum *homo ridens*, ita *pratum amoenum* intuentes exhilarat. Similiter *sanitas* non solum de animante, sed etiam de *cibo*, *medicina*, *colore*, dici assolet; quia etsi proprie nonnisi in animante insit; tamen a cibo, qui sanus dicitur, conservatur, a medicina in integrum restituitur, a colore autem indicatur.

Denique in *positivum* et *negativum*, in *singula-*

rem et *universalem*, in *concretum* et *abstractum* dividitur terminus; prout ideam positivam vel negativam, singularem vel universalem, concretam vel abstractam significat.

9. Cum terminus extra propositionem variam significationem suscipere possit; diligenter considerari debet ad quamnam potius in propositione determinetur. Quare consentaneum erit diversos hic enumerare modos, quibus termini usurpari queunt. Itaque terminus vel pro *sono* tantum oris sumitur, ut si dicas: *homo est vox;* vel pro *re a sono distincta*, ut si dicas: *homo est animal*. Prima acceptio non incongruenter *usurpatio significationis materialis* nominaretur, altera *usurpatio formalis*. Iterum usurpatio materialis esse potest vel *naturalis* vel *artificiosa*, prout terminus sumitur ad sonum vocis innuendum secundum id quod habet a natura, ut in exemplo nuper allato: *homo est vox;* vel secundum id quod habet ab *arte*, ut si dicas: *homo est nomen tertiae declinationis*. Vicissim usurpatio formalis esse potest vel propria vel metaphorica, quatenus usurpantur termini in significatione aut propria aut aliena. Exemplum primi generis erit: *Philippus fuit parens Alexandri;* exemplum vero posterioris: *Socrates fuit parens philosophiae*.

Deinde dividi potest in *realem* et *logicam*. Harum prior habetur, cum terminis utimur ad significandum aliquid secundum modum *realem* existendi, ut si dicas: *homo est liber;* altera vero cum aliquid significamus secundum modum existendi *mentalem*, ut si dicas: *homo est species*. Homo enim *speciei* notionem induit per mentis considerationem.

Tertio dividi potest in *particularem* et *communem*. Particularis est acceptio termini pro aliquo vel aliquibus singularibus quae complectitur, ut *quidam homines sunt sapientes;* communis est acceptio termini pro omnibus inferioribus quae continet, ut *omnes homines sunt ratione praediti.* Atque hic videndum est utrum vox *omnis* particularia, quae termino communi continentur, revocet *collectim*, ut si dicas: *omnes planetae sunt plus septem;* aut *divisim*, ut si dicas: *omnes planetae moventur circa solem,* quod de singulis seorsum verum est. In priori casu usurpatio significationis vocari potest *collectiva,* in altero *distributiva.*

Haec non futilia aestimanda sunt, sed cum utilitate considerantur ad sophistarum, qui numquam desunt, deceptiones cavendas. Variata enim in ratiocinio usurpatione significationis, argumentum fallax evadit ac pluribus, quam tribus, constans terminis.

Articulus IV.

De Definitione et Divisione.

10. Ratio potissima qua mens utitur, veluti instrumento ad rerum ideas claras, et quoad potest, distinctiores efficiendas, definitione et divisione continetur. Cum enim definimus aut dividimus, aciem attentionemque mentis ad notas rei simpliciores partesque, unde illa coalescit, sensim conferimus; ex quo omnis perspicuitas et distinctio idearum emergit. Permultum igitur

interest, ut breviter quidem, sed quantum satis est, de his eloquamur.

Definitio dici potest cum Tullio: *oratio quae id, quod definitur, explicat quid sit* (1); seu, quod idem sonat: *obiecti, de quo quaeritur, dilucida explicatio*. Duplex autem a recentioribus communiter post Leibnitium proponi solet: una quae, rei notione tantum illustrata, eam non declaret esse possibilem, atque hanc *nominalem* appellant; altera, quae praeter conceptum, rei possibilitatem etiam exhibeat, indicata ratione qua gigni illa possit, atque hanc *realem* vel etiam *geneticam* nominant (2). Sic, eorum sententia, qui circulum definiret: *figuram quamdam planam in se redeuntem, cuius omnia puncta aeque distant a puncto aliquo intercepto*, is definitionem nominalem praeberet. Sin contra circulum diceret: *figuram ex motu lineae rectae, sese circa fixum punctum vertentis, in plano descriptam*, definitionem realem efficeret.

At mihi, quamquam distinctio aliqua facienda videtur inter definitionem quae conceptum rei, et eam, quae rei genesim explicat, superiorem tamen nominalem appellare non placet; tum quia sic vox deesset idonea ad definitionem innuendam, quae rei nomen exponit; tum etiam quia hinc ansa daretur confundendi definitiones, quae nomen tantum rei describunt, cum iis, quae conceptum ipsum complicatum per simpliciores evolvunt ideas; quod perperam fecisse videtur Loc-

(1) *Top.* c. 26.
(2) Vide *Genuensem in Arte Logico-Critica*, l. 3. *Appendix Wolfii de methodo mathematica*.

kius. Quocirca aliquantulum hinc recedere consentaneum iudico, atque locum eiusmodi clarius ac distinctius definire.

11. Cum itaque quaeri possit aut quid sit nomen rem aliquam designans, aut quid sit ipsa res vel conceptus nomine patens; definitio in *nominalem* dispescitur et *realem*. Illa vim nominis, haec rei naturam et notionem describit. Iam vero definitio nominis triplici ratione perfici potest. Primum, interpretando sensum vocis ex consuetudine et usu communi, ut si dicas: *sol est astrum illud, quod accessu recessuque suo diem aut noctem efficit*. Deinde explicando nomen ex etymologia et origine, ut si dicas: *theologia est sermo de Deo*, et *providus est quasi procul videns*. Denique si, his omissis, sumatur nomen quasi sonus indifferens, declareturque quid per ipsum significari velit, ut si dicas: *nomine naturae intelligo principium operationis internum*. Atque postrema haec, praesertim cum nomen vagum aut ancipitis significatus inciderit, usui esse solet quam maxime ad pugnas verborum vitandas. Nisi enim ante constiterit quid nomine rei intelligendum sit, disceptatio incerta erit et nihil proficiens. Cavendus tamen est abusus vere intolerandus, quo nomina iam determinata apud omnes, sine ulla ratione ad novam significationem torquentur: quod incredibile dictu est, quantam confusionem afferat. Etenim cum verba influxum fere magicum in cogitationem exerceant; qui sine necessitate sensum verborum immutat, is proprios conceptus obscurat seque aliis, quibuscum loquitur, incomprehensibilem reddit.

12. Quod autem ad realem definitionem atti-

net, haec non est aliud quam rei ipsius aut ideae, quae illam exhibet, clara explicatio. Rem enim explicare aliter non possumus, nisi quatenus certa quadam idea continetur; idea autem rem ipsam, quae concipitur, repraesentat. Efficitur vero haec definitio enumerando notas obiecti per ideam repraesentati, et quidem eo numero, ut sufficiant ad ipsum a ceteris discernendum.

Quod cum ita sit, profecto intelligitur magnam esse definitionis realis et nominalis differentiam. Haec enim in voce dumtaxat explananda; illa in notione ipsa complexa per simpliciores ideas, et in obiecti natura per eiusdem characteres evolvenda versatur. Ex quo fit ut definitio nominalis saepe ex loquentis arbitrio pendeat, definitio vero realis non item. Nam cum nomina indifferentia per se sint ad rem unam aut aliam significandam, poterit sane quis, modo id moneat, ea pro lubito ad obiectum quodcumque exprimendum inflectere. Et quamquam, si a communi vocis sensu absque valida ratione recedat, ineptum se prodat ac temerarium; tamen culpandus absolute non est, neque adversus ipsum inutili litigio conflictari oportet. At contra, nemini definitiones reales ad arbitrium compingere licet; ideae siquidem et rerum notae ex nostro arbitratu non pendent. Quare si forte realis definitio proprias obiecti notas non exhibeat, aut alio peccet vitio; acceptari minime debet, sed iure in controversiam vocatur.

His pro rei perspicuitate notatis, quotuplex definitionis realis genus sit innuamus. Atque eam triplicem esse posse nemo non videt. Prima est, quae rem explicat per principia naturam consti-

tuentia, sive haec metaphysica sint, ut cum aliquid definis per *genus* et *differentiam* (1), ex. gr. si dicas: *homo est animal rationale;* sive sint

(1) Quoniam *generis, differentiae, speciei, attributi* et *accidentis* facta mentio est, quid quaeque earum notionum sit, summatim placet innuere. Itaque quinque his vocibus quintuplex respectus innuitur, quo aliqua idea universalis particularibus, quae complectitur, attribui potest. Nam ideam universalem eam esse diximus, qua continetur notio pluribus competens. Iamvero quod notio quaedam sit multis communis, id ex quinque capitibus oriri potest. Nam eiusmodi notio vel exprimit aliquid ad essentiam pertinens, vel exprimit aliquid *essentiae superadditum*. Et quidem illud *ad essentiam pertinens*, seu *principium essentiale*, esse potest vel constitutivum totius essentiae, vel constitutivum partis determinabilis essentiae, vel constitutivum partis determinantis. Itemque cum conceptus universalis exprimit aliquid essentiae superadditum, id vel cum essentia ita nectitur, ut ab ea necessario resultet, ac proinde eidem soli et semper insit; vel cum ea nexum hunc non servat, sed prorsus accidentale est.

Quinque igitur modis notio universalis sua particularia respicere potest. Si respicit primo modo, appellatur *species*, quam definies: *notionem communem, plura respicientem tanquam integrum constitutivum essentiae.* Talis est idea *animalis rationalis* respectu hominis, quae certe totam hominis essentiam repraesentat. Si respicit secundo modo, appellatur *genus;* quod definies: *notionem communem plura respicientem tamquam id in quo essentiae diversarum specierum inter se conveniunt.* Talis est idea *animalis* respectu hominis, quae eius quidem essentiam exprimit, at secundum partem illam in qua cum brutis convenit, et quae proinde quoad completum conceptum est adhuc determinabilis. Si respicit tertio modo, appellatur *differentia,* quam definies: *notionem communem plura respicientem tamquam id quod eorum essentiam determinat.* Talis est respectu hominis idea *rationalis*, quae notioni *animalis* accedens naturam humanam in sua specie determinat a ceterisque secernit. Si respicit quarto modo, appellatur *attributum*, quod definies: *notionem communem plura respicientem tamquam aliquid*

physica, ut cum rem definis per ea quibus physice constituitur, ex. gr. si dicas: *homo est compositum quoddam ex corpore et anima rationali.* Hanc definitionem *essentialem* nominabis.

necessario emergens ex essentia. Talis est respectu hominis *risibilitas.* Denique si respicit quinto modo, appellatur *accidens*, quod definies: *notionem communem plura respicientem tamquam aliquid essentiae contingenter superveniens.* Talis est *albedo* respectu hominis, quae cum eius essentia non necessario coniungitur.

Denique animadvertendum est genus dividi in maxime *remotum*, quod *supremum* appellant, *intermedium*, et *proximum*, quod etiam *infimum* vocant. Idem dicatur de specie ac differentia. Genus supremum illud est, quod supra se notionem nullam habet, quae proprii nominis genus esse possit. Talis esset ex. gr. respectu rerum diversarum notio substantiae; entis enim idea etsi universalior sit, tamen genus proprie dictum esse nequit, ut in Ontologia videbimus. Species suprema ea dicitur, quae supremo generi immediate succedit. Tales sunt, *substantia materialis*, *substantia immaterialis*; hae enim sunt species in quas supremum substantiae genus proxime dispescitur. Suprema differentia ea est, quae supremo generi copulata supremam speciem componit, ut notio *materialis et immaterialis* in allato exemplo. Genus infimum illud est, quod sub se notionem nullam continet, quae genus esse possit; ex. gr. *animal* respectu hominis saltem, nam respectu brutorum in alia genera iure dividitur. Species infima ea est, quae sub se nullam aliam speciem continet, sed individua tantum eiusdem speciei, ut ex. gr. notio *hominis*. Differentia autem *infima* seu *ultima*, aut etiam *specifica*, ea est, quae infimam speciem constituit, ut notio *rationalis* respectu hominis. Denique genus intermedium illud dicitur, quod tum supra, tum etiam infra se aliud genus habet; qualis foret notio *substantiae materialis*, notio *viventis*, aliaeque plures. Itemque species intermediae eae sunt, quae alicui speciei subiiciuntur, et in alias dividi possunt, ut *animal*. Tandem differentiae intermediae has species constituunt. Ex quibus inferes genus supremum nullo modo esse speciem, sicut species infima nul-

Altera, quae *descriptiva*, vel *descriptio* dici potest, ea est, quae rem per suas causas aut attributa et accidentia manifestat, ut si cum Cicerone homo definiatur: *animal providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii* (1).

Tertia, quam *geneticam* dices, ea erit, quae rei productionem seu genesim explicat, ut si cycloidem ita definias, ut dicatur esse, *curva plana genita a puncto quovis circuli cuiusdam sese vertentis supra datam rectam*.

Definitionis Leges.

I. *Definitio clarior sit definito.* Hinc cum definitur nomen, notiora vocabula; cum vero ipse rei conceptus, notiores ideae sunt afferendae. Qua in re a veritate deerrant, qui definitiones aliquas reales vitiosas putant, quod verbis a vulgari captu remotis exprimantur. Quod dum reputur, vel definitionem realem cum nominali confundunt, vel non cogitant a vulgo, ut rerum principia, ita et voces ignorari quibus illa significari solent.

II. *Definitio genere proximo, et differentia ultima seu specifica constare debet.* Id enim exigitur ad rem *distincte* a ceteris secernendam, et ad notas omnes exhibendas, quibus res constat. Nisi

lo modo est genus. Genera vero intermedia sub diverso respectu etiam species vel supremae vel intermediae dici possunt. Etsi enim, quatenus in inferiores species dividuntur, generis rationem habent; tamen, quatenus superius genus partiuntur, conceptum induunt speciei.

(1) *De Legibus* l. I, c. 7.

enim propriam rei differentiam adiungas, res a ceteris, quibuscum convenit, non distinguitur: sin autem, proximo omisso genere, remotum sumas; notio, quam praebes, aliqua obiecti nota carebit. Quod si definitio non fiat per principia metaphysica, notionibus constet quae *generi proximo et differentiae ultimae* aequivaleant.

III. In *definitione nihil redundet, nihil desideretur.* Secus aut rei notio non satis evolvitur, aut voces et ideae promuntur incassum. Ut autem nihil deesse dignoscas, diligenter attende an definitio loco rei definitae substitui, cum eaque converti possit. Sic ex. gr. si bona est definitio qua dicis quadratum esse *figuram planam quatuor aequalibus lateribus comprehensam*, necesse est ut vicissim dicere possis *figuram planam quatuor aequalibus lateribus comprehensam* esse quadratum.

IV. *Res definienda quoad respectum, sub quo definitur, definitionem non ingrediatur.* Secus enim *circulus vitiosus* inducitur, atque ignotum per ignotum declarabitur.

De Divisione.

13. Mentis humanae imbecillitatis est, non posse plerumque rem complexam uno intuitu distincte percipere. Quapropter ad distinctam illius ideam comparandam, opus est ut res in partes, quibus constat, distribuatur. Id divisionem constituit; quam tanti aestimavit Plato, ut asseruerit: « si nactus fuero ducem, qui recte par- « tiri sciat, eius ego vestigia ut Dei cuiusdam

« sequar (1) ». Iam divisio, ut ex dictis elucet, aliud nihil est, nisi *totius in suas partes distributio*. Quare iuxta diversitatem *totius*, diversitas oritur divisionis.

At vero *totum* triplex est: *actuale*, *potestativum*, *modale*. Primum illud dicimus, quod ex partibus *actu existentibus* coalescit, ut homo ex anima et corpore. Unde partitio, quae rem per has explicat, non immerito *actualis* nuncuparetur. Exemplo sit istaec: *mundi alia pars est mare, alia tellus, alia aër, qui utrumque circumfluit.* Ea porro triplici potest ratione perfici, prout totius numerentur vel partes *essentiales* at *physicae*, ut anima et corpus quoad hominem; vel *essentiales* sed *metaphysicae*, ut animalitas et rationalitas respectu eiusdem; vel denique *integrantes* tantum, eae nimirum quae illius quantitatem conflant, ut parietes, pavimentum, testudo, respectu huius exedrae.

Alterum *totum* illud audit, quod cogitatur velut constans partibus, quas non *actu* sed *potestate* continet; cuiusmodi est quaevis universalis notio quoad inferiora quae complectitur. Haec enim notio etsi (ut conceptus simplicior) a particularibus, quae determinata sunt magis, considerandis avocetur; tamen aliarum notarum accessu restringi atque in varias species velut in totidem partes dispesci potest. Divisionis huius exemplum hoc sit: *animal aliud est ratione privatum, aliud ratione pollens.*

Denique tertium est *totum* illud, quod tale censetur propter modos nonnullos, ratione quo-

(1) In Phaedro.

rum multifariam dispartitur. Divisio id faciens tripliciter peragi potest: nimirum vel dividendo subiectum ratione *modorum*, quibus afficitur, ut corpora in *opaca* et *pellucida;* vel *modum* ratione subiecti, cui inhaeret, ut album in *niveum* et *cycneum;* vel tandem *modum* unum ratione aliorum modorum, quibuscum sociatur, ut si album in *amarum* et *dulce* dispertias.

Regulae legitimae divisionis.

I. *Divisio sit brevis.* Secus enim dum rei ideam distinctiorem quaerimus, confusiorem efficimus. Unde ad partes minimas non descendat; vere enim, ut Seneca inquit, simile confuso est quidquid usque in pulverem sectum est.

II. *Fiat per membra se invicem excludentia ita, ut unum non sit pars alterius.* Quocirca vitiosa esset partitio, qua tellus in Europam, Africam, Aegyptum etc. tribueretur. Aegyptus enim est pars Africae.

III. *Quamlibet partem dividentem excedat.* Unde animal in rationale et sentiens perperam dispertiretur. *Sentiens* enim aeque extenditur atque *animal.*

IV. *Membra dividentia totum divisum exhauriant.* Proinde divisio sit eiusmodi, ut cum re divisa et vicissim haec cum illa converti possit. Haec negligitur quotiescumque praeter ea, quae recensentur, membrum aliud inveniatur pertinens ad totum, quod dividitur.

CAPUT SECUNDUM

DE IUDICIO EIUSQUE EXPRESSIONE.

Articulus I.

De iudicii ac propositionis natura.

14. Altera mentis humanae operatio *iudicium* est; quod tunc habetur cum mens, duabus ideis inter se comparatis, eas aut affirmatione coniungit, aut negatione separat. Quare ad iudicium mera idearum comparatio haud sufficit; sed opus est ut ideis, quae mutuo conferuntur, intellectus assensus vel dissensus accedat. Etsi enim idearum clara perceptio et mutua comparatio ante requiritur, eamque iudicium fere semper consequitur (adeo cum illa colligatum est et velut implicitum); contingit tamen interdum, ut mens plures ideas inter se componat et conferat, quin tamen iudicium proferat; propterea quod illarum nexum non deprehendit.

At enim in quo iudicium seu mentis assensus vel dissensus est positus? Equidem existimo ipsum nil esse aliud, nisi perspicientiam vel intuitum convenientiae aut discrepantiae idearum, quae comparantur. Mens enim triplici modo se habere potest, cum duas ideas contemplatur, nimirum aut perspicit eas inter se congruere, aut perspicit eas inter se dissidere, aut neutrum perspicit. Si hoc tertium acciderit, tunc adhuc in simplici apprehensione versabitur; sin pri-

mum vel alterum, tunc illud ipsum erit iudicium. Nam perceptio omnis veluti quaedam dictio mentis est, qua mens id, quod percipit, idealiter sibi exprimit. Proinde idem est prorsus percipere aliquid, atque id ipsum verbo mentis asserere. Hoc ipso igitur quod mens convenientiam vel discrepantiam idearum perspicit, eam sibi asserit: quae assertio idem est atque assensus vel dissensus. In intuitione igitur convenientiae vel discrepantiae idearum mentis assensus vel dissensus, seu iudicium iure ponitur (1).

Qua in re hallucinantur Storchenau aliique, qui contendunt perceptionem eiusmodi distingui a iudicio ipsique praeire (2). At hi evidenter in circulum vitiosum irruunt. Nam iudicium actus quidam cognoscendi est. Quaero igitur ex ipsis quid proprie per actum eiusmodi cognoscatur? Non aliud reponere possunt, nisi concordiam aut repugnantiam idearum. Nam praeter hanc et ipsas ideas, quae conferuntur, nihil est tertium, quod assignari possit. Ergo iudicium, seu iuxta ipsos mentis assensus vel dissensus, nonnisi in

(1) In hanc sententiam valde propendet *Balmes*, ubi ait: « Il giudizio è la stessa percezione della identità. Non nego « che in ciò che chiamiamo assenso evvi alcune volte alcun « che di più della semplice percezione della identità; ma « non comprendo come, al vederla evidentemente, abbiam « bisogno di qualche cosa di più per acconsentire. Ciò che « chiamasi assenso, adesione dell'intelletto, sembra essere « una specie di metafora; come se l'intelletto si attaccasse, « si unisse alla verità, quando essa se gli presenta. Ma in « fondo dubito molto che intorno all'evidente siavi altra « cosa che percezione della identità. » *Filosof. fondament.* vol. 2, lib. 5, cap 3. Traduz del P. Faicco.

(2) *Log.* p. 1, c. 8.

perspicientia convenientiae vel discrepantiae idearum collocatur.

Quibus expositis intelligitur quid notitiae per iudicium addatur simplici apprehensioni. Additur nimirum intuitio pugnae vel convenientiae idearum quae comparantur; cum antea apprehensione simplici nonnisi contemplatio sola earumdem contineretur.

Illud etiam fit manifestum, iudicium, etsi sit simplex quidam actus mentis, tamen ratione obiecti et modi, quo in nobis gignitur, complexum haberi. Nam in nexu vel discrepantia duarum idearum cogitanda versatur; ad quod duabus ideis comparandis mens pervenit. Id vero compositionem quamdam seu synthesim idearum importat. Atque de distincta iudicii notione satis quidem dictum est.

15. Signum seu expressio externa iudicii *propositio* vel etiam *enunciatio* nominatur; quae proinde definiri potest: *oratio aliquid affirmans aut negans.*

Ex quo perspicitur eam duobus constare terminis: altero, qui exprimat id de quo aliquid enuntiatur, atque ideo *subiectum* propositionis audit; altero, qui idipsum exhibeat quod enuntiatur, quique idcirco *praedicatum* vel *attributum* dicitur. Termini, si soli sumantur, propositionem nullam efficiunt. Ita si dicas: *Tullius, orator,* etsi aliquid mente agites, tamen nihil affirmas aut negas. Contra si dicas: *Tullius est orator,* propositionem habebis. Termini igitur soli non sufficiunt, et *materiam* dumtaxat propositionis praebent; sed tertia quaedam vox necessaria est, quae nexum utriusque significet,

eosque coniungens ad aliquid affirmandum vel negandum inflectat. Porro ea vox, ex munere quo fungitur, *copulae* nomen duxit, et substantivi verbi *sum, es, est*, praesenti tempore revera continetur; quippe cum praesentem actum significet, quo mens de subiecto pronuntiat attributum.

Propositionis igitur tria sunt elementa: *subiectum, attributum, copula;* quorum duo priora hoc tertio invicem colligantur. Sic in superiore exemplo, *Tullius* foret subiectum, *orator* attributum, *est* copula; quae si non ad affirmandum sed ad negandum adhibeatur, particulam *non* praeviam habet.

Ad propositionis structuram plenius noscendam considerare oportet, posse terminos non una tantum sed multiplici voce coalescere. Id ubi contigerit, termini non erunt simplices sed complexi. Sic propositio haec: *vir honestus est omni adversa fortuna securus*, complexis constat terminis. Vicissim aliquando subiectum vel attributum desiderari videtur, cum tamen non sit ita, sed in verbo implicitum lateat, ex quo resolutione quadam evolvi potest. Exemplo sint haec: *ille legit, es tristis, disco;* quae revera propositiones sunt: his enim aequivalent: *ille est legens, tu es tristis, ego sum discens*. Hinc etiam apparet copulam quandoque non expressam haberi, sed vel adiectivo verbo vel substantivi tempore non praesenti implicitam esse. Sic propositio: *mundus existit*, in verbo *existit* continet copulam et praedicatum; verti enim potest in hanc: *mundus est existens*. Itemque haec: *Alexander fuit Persarum debellator*, sensum eiusmodi comple-

ctitur: *Alexander est is qui fuit Persarum debellator;* atque haec est propositionis illius dialectica expressio.

Sed de structura propositionis satis; ad reliqua pergamus.

Articulus II.

De propositionum partitione.

16. Ad propositionem conflandam duo exquiri diximus, *copulam* nimirum et *terminos;* illa a dialecticis dicitur *forma* propositionis, hi *materia*. Verum de terminis considerari insuper potest qua latitudine sumantur, atque hanc propositionis *extensionem* nominabis. Ratione itaque horum trium: formae, materiae, extensionis, diversa propositionum genera oriuntur.

Et in primis quoad formam, propositio esse potest aut *affirmans* aut *negans*. Copula enim seu forma, dum terminos iungit, reperiri potest aut sola, aut particulam *non* praefixam habens. Si primum evenerit, propositio erit affirmans, ut *virtus est amabilis;* sin alterum, propositio erit negans, ut *anima non est corpus*. Haec affirmatio vel negatio propositionis ex forma resultans, solet a dialecticis *qualitas* propositionum appellari.

Porro duobus his tertium genus accenset Kant, propositionem scilicet quae attributum negativum de subiecto enuntiet, ut: animus est non mortalis; quam ipse *infinitam* appellat. At membrum hoc vere redundat, cum ad classem propositionum affirmantium revocetur, ad quam nil

interest utrum praedicatum seu attributum positivum sit an negativum, modo copula negantem particulam nullam habeat.

Propositio affirmans negante praestantior est; quippe quae docet *quid res sit*, illa vero *quid non sit*. Ordine etiam cognitionis antevertit; siquidem negatio in affirmatione fundatur.

Secundo, ratione extensionis propositio partienda venit in *universalem, particularem, indefinitam*, et *singularem*. Universalis ea dicitur, cuius subiectum sit terminus universalis generatim acceptus, ita ut praedicatum singulis inferioribus tribuatur; quod sane innuitur per aliquam particulam, quae huius universalitatis sit nota, ex. gr. *omnis, nullus*, aliaeque similes. Unde has enunciationes: omnis homo est animal, nullum corpus est simplex, merito universales appellabis. Particularis est, cuius subiectum sit terminus universalis sed quoad partem acceptus, ita ut praedicatum aliquibus tantum ex inferioribus tribuatur; quod innuitur per particulam quae huius diminutae acceptionis sit nota, ex. gr. *aliquis, nonnullus* etc. Exemplo sint: aliquod ens est infectum, aliquod astrum non scintillat. Indefinita est, cuius subiectum terminus communis agat, at nulla affectus sit particula quae eius extensionem innuat, ex. gr. si dicas: homo est liber. Enunciatio denique singularis ea est, cuius subiectum est terminus singularis, ex. gr. Tullius est oratorum princeps.

Tertio, ratione materiae propositio dispescitur in *simplicem* et *compositam*. Simplex erit, quae unico subiecto et praedicato constat, etsi alterutrum complexum sit, modo plures termi-

nos ope alterius particulae non connectat. Exemplum sint: sol est lucidus; vir fortis non expavet mortem. Contra propositio composita erit, si aut pluribus propositionibus coalescat, aut attributo vel subiecto constet, quae plures terminos particulae cuiusdam vinculo copulant.

Propositio composita quadruplex esse potest: *conditionalis, copulativa, disiunctiva*, et *causalis*. Conditionalis ea est, qua plura praedicata vel plures enunciationes per particulam *si* nectuntur: ex. gr. si est homo, est animal. Dici solet etiam *hypothetica;* cum contra ea propositio, quae absolute praedicatum subiecto tribuit, *categorica* vocitetur. Ex huiusmodi praedicatis vel enunciationibus illa, quae per particulam *si* quodammodo suspenditur, appellatur *conditio* vel *antecedens;* altera, quae ex huius positione consequitur, *conditionatum* vel *consequens* audit. Porro veritas huius propositionis in nexu inter conditionem et conditionatum intercedente reponitur. Quare dummodo hic nexus adsit, conditionalis enunciatio veritatem habet, etiamsi tum conditio tum conditionatum falsa sint. Exempligratia si dixeris: *Si Deus non esset, mundus non existeret ;* veram propositionem profers, quamquam tum antecedens tum consequens falsum est. Cavendum tamen est, ne in ipsa connexione involvatur contradictio; tunc enim conditionalis contradictoria evadit, ac proinde ex ipsa utraque pars contradictionis sequitur. Sic quaerenti quid sequeretur si mundus existeret sine Deo, respondendum foret, ex contradictoria illa positione sequi aliud contradictorium, nempe quod mundus esset simul ens necessarium et contingens.

Copulativa enunciatio ea est, in qua plures termini, vel enunciationes, ope particulae *et* vel similis mutuo copulantur; ex. gr. Tullius fuit orator et philosophus. Severe iudicando, tota propositio vera non est, nisi utraque pars vera sit.

Disiunctiva propositio dicitur, quae plures terminos aut enunciationes per particulam *disiungentem* nectit, ut illud Terentii: aut amat aut odit mulier, nihil est tertium. Ad eius veritatem requiritur tum ut distributio completa sit, ac proinde absit medium; tum ut una saltem divisionis pars veritate ornetur.

Causalis denique illa dicitur, quae plures terminos aut enunciationes per particulam *causalem* iungit; ut si dicas: mundus est ens contingens, quia est ens mutabile. Ad eius veritatem requiritur, ut id, quod instar causae profertur, reapse sit causa (1).

17. Ad genus propositionum compositarum revocari etiam possunt eae, quae *modales* et quae *exponibiles* a dialecticis appellantur: de quibus consentaneum erit aliquid summatim attingere. Iam age propositio modalis nominatur, quae enuntiat etiam modum quo praedicatum subiecto convenit. Hic autem positus est in rebus quatuor: *necessitate*, *contingentia*, *possibilitate*, *impossibilitate*. Sequentes igitur similesve enuncia-

(1) Propositiones illas, quae incidentem aliam sibi adnectunt, inter compositas non recensuimus; quia etsi specie tenus videantur compositae, simplices tamen revera sunt et in simplices converti possunt. Sic propositio istaec: *animus, qui est simplex, differt a corpore*, mutari potest in hanc: *animus simplex differt a corpore*.

tiones modales appellantur: homo necessario est rationalis; lapis contingenter est gravis; alter mundus possibilis est; impossibile est ut brutum ratiocinetur. Ut autem enunciatio eiusmodi vera sit, non sufficit praedicatum subiecto congruere, nisi etiam eo modo competat quo asseritur.

Denique exponibilis enunciatio vocatur, quae specie tenus simplex est, reapse autem composita; soletque proinde perspicuitatis gratia in aperte compositam propositionem verti, quae idcirco eius *exponens* nuncupatur. Harum genus triplex potissimum recensetur: *exclusiva, exceptiva, reduplicativa*. Prima est enunciatio, cui admiscetur particula excludens, *dumtaxat, tantum* etc. ut: Deus tantum est aeternus. Exponitur per hanc compositam: Deus est aeternus; et omne aliud, quod Deus non sit, non est aeternum. Altera est, cui interseritur particula excipiens *praeter* etc. ex. gr. omne ens liberum, praeter Deum, est natura sua peccato obnoxium. Exponitur per hanc compositam: Deus est peccandi nescius, et cetera omnia entia libera peccare possunt. Adverte tamen, saepe per propositionem exceptivam ita affirmari aliquid, ut non affirmetur oppositum de re, quae excipitur, idque a mente proferentis pendet, qui proinde in tali casu semet explicare tenetur. Atque in hoc potissimum cernitur discrimen huius enunciationis ab *exclusiva*, quae vi sua semper contrarium praedicatum parti, quam excludit, impertit. Tertia denique ea est quae particula *reduplicante* afficitur, *quatenus, prout, in quantum* etc. velut si dicas: homo, quatenus homo, est

liber. Exponitur sic: homo est liber, et libertas ipsi convenit ratione humanitatis.

Articulus III.

De propositionum proprietatibus.

18. Praecipua propositionum proprietas, cuius consideratio nequit praetermitti, est *oppositio*; quam rite definies diversitatem vel pugnam duarum propositionum eosdem habentium terminos, sed vel quantitate vel qualitate vel utraque discrepantium. Hinc quatuor manant oppositionum genera. Vel enim duae enunciationes differunt qualitate simul et quantitate, et hae dicuntur *contradictoriae* (1); vel, discrepantes qualitate tantum, ambae sunt universales, et *contrariae* nuncupantur; vel item qualitate dissident sed ambae sunt particulares, et *subcontrariae* audiunt; vel denique quantitate dumtaxat discrepant, et *subalternae* vocantur.

19. Recensita oppositionum genera his tenentur legibus:

I. Duae contradictoriae simul verae aut falsae esse non possunt; quippe cum utraque id neget quod altera affirmat. Nam particularis propositio hoc ipso quod differt etiam qualitate ab universali, huius assertionem perimit. Quare cum impossibile sit idem simul esse et non esse, nequeunt ambae hae propositiones simul perfrui

(1) Propositiones singulares hoc ipso, quod qualitate differant, contradictoriae evadunt. Earum enim subiectum extensionem nullam habet; ac proinde ea, quae negat, penitus adversatur alteri, quae idem affirmat.

veritate; secus idem obiectum, sub iisdem omnino respectibus, vi unius enunciationis esset, vi alterius non esset. Nequeunt autem esse simul falsae; quia cum sit itidem principium certum, quodlibet vel esse vel non esse; hoc ipso quod pars negans destruitur, adstruitur affirmans, et vicissim. Sic harum propositionum: *omnis homo est doctus, aliquis homo non est doctus;* alterutram veram esse oportet.

II. Duae contrariae possunt esse simul falsae (nil enim absurdi inde consequitur); at non possunt esse simul verae; secus duae contradictoriae veritate gauderent. Etenim posita veritate enunciationis universalis, ponenda etiam esset veritas particularis, quam illa complectitur. Unde harum contrariarum: *omnis homo est liber*, *nullus homo est liber*, si utraque vera foret, forent etiam verae hae duae particulares: *aliquis homo est liber* (quae uni ex superioribus, *nullus homo est liber* contradictorie opponitur), et *aliquis homo non est liber* (quae contradicit alteri, *omnis homo est liber*). Ergo si duae contrariae simul verae essent, verae etiam essent duae contradictoriae; atque ideo idem simul esset et non esset, quod repugnat.

III. Duae subcontrariae possunt esse simul verae (quippe cum nihil obstet); at nequeunt esse simul falsae; quia secus essent simul verae duae contrariae, quod repugnans esse superius diximus. Et sane si simul falsae essent ex. gr. hae duae subcontrariae: *aliquis homo est iustus, aliquis homo non est iustus*; per legem primam essent etiam verae earum contradictoriae, quae inter se contrariae sunt, ac proinde tales, ut per

legem secundam simul verae esse non possint.

IV. Duae subalternae possunt esse simul verae aut simul falsae; tamen posita veritate universalis seu *subalternantis*, ponenda etiam est veritas particularis seu *subalternatae*; contra posita falsitate huius, et illa quoque falsa sit necesse est. Ratio patet; nam nequit per veritatem enunciationis universalis attributum convenire omnibus, quin hoc ipso conveniat aliquibus; ac vicissim si falsum est alicui competere praedicatum, multo magis falsum erit competere omnibus.

20. Aliquid innuam de *aequipollentia*, quae quidem aliud non est quidquam nisi duarum propositionum eadem vis eademque significatio. Ut autem noscatur modus, quo ex oppositis enunciationibus aequipollentes habeantur, ita ut una ad alterius non modo sententiam sed etiam expressionem reducatur; animadvertendum est, particulam *non* sensum invertere dictionis cui praefigitur. Quamobrem si qualitati tantum alicuius enunciationis praeponitur, eam in contrariam mutat; sin vero tum qualitati tum quantitati praefigitur, utramque in oppositam vertit. Hinc si cupis aequivalentem contradictoriae, praepone negantem particulam toti enunciationi; ita enim eius qualitatem et quantitatem mutabis. Sic ex hac propositione: *nullus homo est niger*, habebis hanc aliam: *nonnullus homo est niger*, seu *aliquis homo est niger*. Si autem aequivalentem contrariae vel subcontrariae poscis, quoniam ad id inverti debet sola qualitas, praefige particulam *non* copulae dumtaxat, in qua affirmatio continetur. Ita ex eiusmodi proposi-

tione: *omnis homo est liber*, hanc efficies: *omnis homo non est liber*, seu *nullus homo est liber*. Idem de subcontrariis experiare. Si demum mavis aequivalentem subalternae; cum ad id solius quantitatis exquiratur mutatio, praepone particulam *non* cum toti propositioni tum etiam copulae. Sic enim fiet ut sola quantitas immutetur, ut paulum attendenti patet. Nam si huius propositionis: *nullus homo est sapiens*, tum subiecto tum copulae praefigas particulam *non*, hanc conflabis: *non nullus homo* (hoc est aliquis homo) *non est sapiens;* quae subalterna est priori.

Haec dialecticam structuram respiciunt; nam ad sensum quod attinet, *aequipollentes* nominantur propositiones illae, quae licet diversis verbis eamdem omnino sententiam exhibent.

CAPUT TERTIUM

DE DEDUCTIONE EIUSQUE SIGNIS.

Articulus I.

Quid deductionis actum constituat, tum de argumentatione ac de structura Syllogismi.

21. Ut iam initio exposui, ea operatio, qua mens ex una veritate nota ad alterius ignotae notitiam pergit, deductio vel ratiocinatio appellatur, quae proinde definitur a Tullio ita ut sit *ratio quae ex rebus perceptis ad id quod non percipiebatur adducit* (1). Qua in re duo exquirun-

(1) *Acad.* l. 2, c. 8.

tur, iudicia nimirum aliqua et mutuus eorumdem nexus. Iudicia quidem necesse sunt, quippe cum mens iudicando veritatem complete assequatur; nexus vero, quia nequit ex uno iudicio aliud inferri, nisi hoc ita illi implicitum et innexum esse videatur, ut veritas unius sine alterius veritate constare non possit. Secus, si nexus hic desideratur, etiamsi plura obiiciantur iudicia, nunquam tamen mens ex uno alterum derivabit. Quamquam igitur iudicia postulantur, quasi materia unde constet ratiocinatio; id tamen quod proprie hanc constituit, seu ipsa ratiocinationis forma, quae actu inferendi continetur, in intuitione nexus inter unum aliudque iudicium intercedentis situm est. Atque haec consecutionis perspicientia illud est, quod ratiocinatio mero superaddit iudicio. Quare ut iudicium ex duabus ideis inter se conferendis, sic ratiocinium ex duorum vel plurium iudiciorum mutua comparatione resultat.

Ut autem appareat modus quo mens huc deveniat, exemplo rem veluti sub aspectum proponamus. Fingesis ignorare te utrum animus, seu principium, ex quo in homine emergit cogitatio, sit simplex necne. Ut rem hanc definias, quae incerta tibi esse supponitur, ad alia iudicia confugias opus est: quorum veritas cum superiore, quam anquiris, necessario vinculo colligetur. Assume igitur iudicium hoc, quod aliunde tibi notum suppetat: *principium cogitationis est simplex*. Cum autem iam scias nomine animi principium cogitationis intelligi, sic eiusmodi iudicia comparando dispones: ***Principium cogitationis est simplex***; ***sed animus est principium co-***

gitationis; ergo animus est simplex. Ex quo facile perspicitur, totum ratiocinii opificium in eo poni, quod iudicia nonnulla inter se conferantur ad tertium aliquod eliciendum. Qua de re duplicem utilitatem importat ratiocinatio, quatenus et ad ignoti notitiam ducit, et ipsas veritates iam notas ordine instruit, ut facilius retineantur ad scientiaeque normam aptentur.

22. Expressio, qua ratiocinium mente latens extrinsecus significatur, generatim *argumentatio* dicitur, quae proinde definiri potest: oratio qua propositio una ex alia infertur. Porro ea, unde infertur, *antecedens*; ea, quae infertur, *consequens*; ipsa consequentis ex antecedente derivatio *consequentia* nominatur. Quare consequentia, ut patet, non est idem ac consequens, potestque aliquando vera esse, quin tamen consequens sit verum, et vicissim.

Omnium completissima simul ac simplicissima argumentatio, quae ratiocinationem unam plene exprimat, syllogismo continetur; ceterae siquidem aut mutilum syllogismum exhibent, aut pluribus syllogismis constant, aut in syllogismum resolvuntur. Quod qua ratione contingat mox dicemus; sed de simpliciore hac argumentandi forma paulo fusius ante dicendum est.

Syllogismus ea dicitur argumentatio, qua duabus positis propositionibus, tertiam consequi necesse est. Hinc perlucet, quod proxime asserui, ipsum esse completam et simplicissimam ratiocinii expressionem. Ratiocinatio enim tribus iudiciis revera constat; cum in hoc, tota quantaque est, vertatur, ut duas ideas, quarum convenientiam vel pugnam mens immediate non videt,

tertiae cuidam ideae componat, ut inde cognitionem illam arripiat. Sic in superiore exemplo cum mens ignoraret utrum animus simplex esset, tertiam assumpsit ideam, *cogitationis principium*, quacum duplicem illam conferens, ita ratiocinata est: Cogitandi principium est simplex; sed animus est cogitandi principium; ergo animus est simplex.

Ex qua consideratione patet (quod etsi saepe dictum sit, dicendum tamen est saepius) ineptire omnino eos, qui Baconum imitati syllogismum contemptui habent, ipsumque ne hilum quidem ad veritates detegendas valiturum opinantur. E quorum numero nemo mirabitur esse Locke, Condillac, Tracy; at mirabitur sane horum aculeis ex turpi Logicae ignoratione profectis suos etiam adiunxisse Stewart. Sed a philosopho penitus empirico nihil melius expectari poterat. Ceterum qui sanioris sunt mentis syllogismum ab iniquis conatibus vindicatum dignitati suae restituerunt (1), nec quisquam in praesenti est,

(1) Vide inter alios De Gerando *Des signes et de l'art de penser*, et Galluppi *Lez. di Log. e Met.* Lez. 49 e segg.

Cousin in laudem syllogismi haec habet. « Syllogismus « legitimus eximiam subaudit culturam quam simul testa« tur et auget. Enimvero impossibile est formam cogitatio« nis nil influere in cogitationem ipsam; ac resolutione ra« tiocinii in tres terminos *essentiales*, qui ipsum consti« tuunt, non effici distinctiorem ac securiorem perceptio« nem relationum convientiae et discrepantiae, quae illos « uniunt aut separant. E regione positae *maior, minor, il« latio*, suos veros respectus ipsae per se patefaciunt, ac sola « earum certa enumerationis vis et dispositionis legitimae « vanis plane relationibus obtrudendis repugnat, firmatque « ancipitem animum, et dissipat phantasmata, quibus ima-

modo aliquid sapiat, qui hanc ratiocinandi formam eiusque regulas spernere audeat.

23. Syllogismus, ut ex ipsa definitione liquet, tribus constat propositionibus; quarum duae, quae praecedunt, *praemissae;* tertia, quae infertur, *conclusio* audit. Hinc etiam elucet, tribus tantum constare terminis; tot enim ad tres conflandas propositiones exquiruntur. Iam horum illi duo, qui conclusionem efformant, *extremi;* tertius, qui una cum ipsis constituit praemissas, *medius terminus* appellatur. Iterum ex duobus

« ginatio intervalla ratiocinationis replet. Rigor formae se « reflectit supra ipsam cogitandi actionem, seque cum ipso « ratiocinationis sermone communicat, atque illico cum ipsa « generali loquela. Hinc pedetentim quidam severitatis et « praecisionis gignuntur habitus, qui in omnes animi ope« rationes migrant, et potenter in intelligentiae evolutio« nem influunt. Sic reapse legitimi syllogismi apparitio fuit « constanter in philosophia certum novae aetatis signum « pro methodis scientiisque. » *Histoire de la philos. du dixhuit. siècle*, Leçon VI.

Romagnosi vero haec scribit: « Io non dirò nulla di quel« la (*della logica*) del Soave, sulla quale gl' intelligenti « hanno già pronunziato giudizio. Io mi limiterò solamente « a porre attenzione al discredito nel quale si è voluto por« re il sillogismo. Questa, a mio avviso, è una grande e disa« strosa imprudenza. Io stimo grandemente l' analisi, e mi « lusingo, dopo i miei scritti pubblicati, di essere creduto; « ma nello stesso tempo sono obbligato a dichiarare che io « stimo anche sommamente il sillogismo, e ne raccomando « fervorosamente l'esercizio sì in punto ginnastico che in « punto di trattazioni. » *Ac paulo inferius addit:* « Una nor« male acconsentita e sanzionata equivale a una misura e a « una moneta accreditata. Togliere o screditare il sillogismo « egli è lo stesso che vietare o screditare l' uso delle nor« mali, e gettare le genti nello stato di una errante barba« rie. » *Operum* t. 12 *Dell' uso della ragione nell' amministraz. dell' incivilimento.* Ragione dell' opera.

terminis conclusionis ille, qui praedicatum agit, *maior estremus*, eo quod natura sua magis late pateat quam subiectum eiusque notionem perficiat; ille vero, qui est subiectum, *minor extremus* dici solet. Atque ideo ea praemissarum, in qua minor extremus cum medio comparatur, *minor propositio;* illa, in qua maior extremus cum eodem medio termino confertur, *maior propositio* nominatur. Quare cum haec soleat primo loco poni; factum est, ut generatim propositio primum prolata *maior* appellaretur. Denique propositiones, unde syllogismus constat, *materia proxima;* termini, ex quibus ipsae propositiones exsurgunt, *materia remota;* artificiosa dispositio ad inferendum requisita syllogismi *forma* audit. Verum de his satis; ad leges veniamus quibus idonea syllogismi structura temperatur.

Articulus II.

De legibus syllogismi.

24. Syllogismus duplicis generis est: simplex et compositus (1). Ille est qui propositionibus

(1) Haec partitio emergit ex consideratione materiae seu propositionum, quibus syllogismus coalescit. At praeter hanc, aliam considerabant veteres quae ex apta dispositione, seu forma, syllogismi desumi potest, quaeque omnes modos enumerat quibus ratiocinari mens possit. Ne igitur peregrini in hac materia esse videamini, haec summatim accipite.

Tres termini, quibus propositiones, unde constat syllogismus, conflantur, certe multifariam inter se disponi possunt respectu illationis deducendae. Huiusmodi apta ter-

simplicibus, hic qui vel alterutra vel utraque composita praemissa conflatur. Exemplum primi generis sit: Quod est simplex, in partes di-

minorum quoad inferendum dispositio, *syllogismi figura* nominata est. Quot igitur modis termini in syllogismo disponi possunt, tot diversae syllogismi *figurae* habeantur necesse est. At vero haec diversa ratio disponendi terminos triplex est. Nam vel hi ita collocantur, ut medius terminus in praemissis *bis praedicatum*, vel ut *bis subiectum*, vel ut *semel praedicatum*, *semel subiectum* agat. Si hoc ultimum fiat, talis dispositio *prima figura* vocatur; si primum, *secunda;* sin demum alterum, *tertia* exsurgit. Exemplum primae figurae sit: *Omne rationale est liberum; Sed omnis homo est rationalis; Ergo omnis homo est liber.* Exemplum secundae sit: *Nullum corpus opacum transmittit lucem; Sed crystallus transmittit lucem; Ergo crystallus non est corpus opacum.* Exemplum tertiae: *Omnis spiritus gaudet intelligentia; Sed omnis spiritus est substantia; Ergo aliqua substantia gaudet intelligentia.*

Praeterea animadvertendum est, primam figuram concludere posse non modo *directe*, sed etiam *indirecte*. Conclusio *directa* dicitur, cum termini illationis eumdem locum in ea occupant, quem occupabant in praemissis; ita ut terminus qui fuit in praemissis praedicatum, sit praedicatum in conclusione; itemque qui subiectum erat in praemissis, subiecti munere fungatur in conclusione. Conclusio *indirecta* audit, cum contra termini in conclusione sedem habent diversam ab ea, quam habuerunt in praemissis. Exemplo sit hic syllogismus: *Omne rationale est liberum; Sed omnis homo est rationalis*; *Ergo aliquod liberum est homo.* Hoc autem contingere non potest, nisi in prima figura. Nam duae reliquae terminos ita habent, ut alter eamdem sedem occupet, atque occupabat in praemissis; alter vero diversam, ut paulum attendenti patet. Tribus igitur figuris quarta addi potest, ea nimirum quae indirecte concludit.

Hinc sexaginta quatuor emergunt syllogismorum *modi.* Est enim *syllogismi modus* artificiosa praemissarum secundum *qualitatem* vel *quantitatem* dispositio. Quocirca tot exoriantur oportet, quot dispositurae in syllogismo prae-

scerpi nequit; sed animus est simplex; ergo in partes discerpi nequit. Exemplum vero generis posterioris sit: Si mundus mutationibus afficitur, non est a se; sed quod a se non est, aeternum esse non potuit; ergo si mundus mutationibus afficitur, aeternus esse non potuit. De utroque igitur hoc genere syllogismorum proprias leges exponere ac breviter demonstrare debemus. Quod ut faciamus, primum de syllogismo simplici, deinde de composito disseremus.

Principium omnium legum syllogismi simplicis, et veluti fundamentum artis ratiocinandi veteres omnes post Aristotelem in duobus axiomatibus situm esse perspexere, quae *dictum de omni, et dictum de nullo* nominabant. Primum sic

missae nancisci possunt. Hae autem dispositurae ad quatuor et sexaginta sunt numero; quippe cum in quavis figura sint sedecim. Nam figura quaelibet vel ita suas praemissas disponit, ut ambae sint universales; vel ut ambae sint particulares; vel ut maior sit universalis, minor particularis; vel denique viceversa. Itemque quilibet horum syllogismorum variari iterum potest quadrifariam. Si enim sumitur ex. gr. utraque praemissa universalis; hae vel erunt ambae affirmantes, vel ambae negantes, vel maior affirmans et minor negans, vel contra. Singula igitur quadripartitae superioris divisionis membra quadruplicari possunt. Sed quatuor quater sumptum suppeditat sexdecim. In quavis ergo *figura* hunc numerum habebis; qui cum denuo in quadruplum duci debeat (siquidem figurae sunt quatuor), supputatis omnibus, sexaginta quatuor exsurgent syllogismorum *modi*.

At non horum singuli ad inferendum valent; non enim omnes, sed novemdecim tantum syllogismi regulas servant. Quod qui videre cupit, adeat Wolfium vel Galluppium fuse haec explicantes, aut melius veterum dialecticorum Summulas.

enuntiari potest: quidquid generatim et complete alicui notioni tribuitur, tribui etiam debet particularibus quae continentur in illa. Secundum: quidquid generatim et complete de aliqua notione negatur, negandum etiam est de particularibus quae continentur in illa. Verum post innovatam philosophiam iis a plerisque duo haec suffici coepta sunt: primum, quod *identitatis principium* vocant, quae conveniunt eidem tertio, ea conveniunt inter se; secundum, quod *repugnantiae effatum* appellant: quorum alterum congruit uni tertio, alterum vero non, ea inter se non conveniunt. Tamen etiam tum non defuere qui veterum sententiam retinendam ducerent; inter quos praecipue Wolfius, qui postquam duo illa sanxerat principia, haec ait: « Habemus adeo firmum « et inconcussum fundamentum, cui omnis de « syllogismo doctrina superstruenda, a veteri- « bus dudum animadversum, a recentioribus ve- « ro nonnullis neglectum, quod non satis fuerit « intellectum (1). » Sed hac aetate, nemo fere est in Logica diligentius aliquanto versatus, qui veteribus non suffragetur, satis intelligens vim omnem syllogismi in hoc sitam esse, quod particulare aliquod ab universali deducatur. His praeiactis, de generalibus simplicis syllogismi regulis dicamus; quae memoriam iuvandi gratia his octo versiculis a dialecticis inclusae sunt:

Terminus esto triplex: maior, mediusque, minorque.
Latius hos, quam praemissae, conclusio non vult.
Nequaquam medium capiat conclusio oportet.
Aut semel aut iterum medius generaliter esto.

(1) *Phil. ration.* part. 1, sec. 3, c. 1, §. 353.

Utraque si praemissa neget, nihil inde sequetur.
Ambae affirmantes nequeunt generare negantem.
Nil sequitur geminis ex particularibus unquam.
Peiorem sequitur semper conclusio partem.

Prima igitur lex est: *In syllogismo ne sint plures quam tres termini.* Ratio manifesta est; totâ enim syllogismi structura et vis eo nititur, quod duo *extrema* conclusionis, nimirum subiectum et praedicatum, cum *medio* termino comparentur; quae comparatio fit in praemissis. Ad id autem nonnisi tres termini requiruntur, nimirum subiectum et praedicatum conclusionis, et medius, quicum utrumque illud in praemissis conferatur. Si quartus additur, syllogismi opificium demitur atque ideo omni robore destituitur.

Secunda: *Nullus terminus latius pateat in conclusione, quam in praemissis.* Etenim secus illatio aliquid complecteretur non contentum in praemissis; nimirum ampliorem illam termini extensionem, qua caruerunt praemissae. Quocirca illatio quoad hanc partem ex praemissis non flueret. Praeterea syllogismus eiusmodi quatuor constaret terminis. Terminus enim, qui latius patet in conclusione, proprie vereque differt ab eo qui minus patebat in praemissis.

Tertia: *Medius terminus ne ingrediatur illationem.* Eius enim partium est comparari in praemissis cum subiecto et praedicato illationis, ut videatur utrum hi inter se conveniant necne. Munus autem illationis est non comparare medium cum extremis, sed ipsa extrema simul affirmatione coniungere, aut negatione seiungere, propter eorumdem comparationem cum medio in praemissis factam.

Quarta: *Medius terminus in una saltem praemissarum distributive sumatur.* Ex ipsa syllogismi natura id claret. Nam aliter illatio *dicto de omni et dicto de nullo* non niteretur. Sumpto siquidem medio non quoad totam suam latitudinem, sed quoad partem dumtaxat, contingere poterit ut praedicatum conclusionis conveniat aut discrepet huic parti tantum, quin tamen sub illa subiectum illationis contineatur. Ius igitur exinde non erit ad idem praedicatum de hoc subiecto affirmandum aut negandum. Non enim in ea parte medii termini, quae cum praedicato illationis comparata est, sed in alia, quae omissa est, includebatur. Exemplo res fiet illustrior. Sumatur hic syllogismus: *equus est animal; homo est animal; ergo equus est homo.* Ut quisque videt, medius terminus *animal*, qui in neutra praemissa distribuitur, non quoad eamdem sui partem cum subiecto et praedicato illationis comparatur. Cum enim dicitur *equus est animal*, id verum est de aliqua specie animalis; itemque cum additur *homo est animal*, verum etiam hoc est, sed de alia animantis specie. Quare extrema cum eodem medio revera non conferuntur; atque ideo vi structurae syllogismi huius deduci nequit mutua extremorum convenientia vel discrepantia.

Ut autem pateat utrum medius in praemissis revera *distributive* accipiatur, haec duplex regula spectetur oportet: subiectum in omni et sola propositione universali *generatim* seu in tota sua latitudine sumitur, praedicatum vero nonnisi in sola propositione negativa.

Quinta: *Ex duabus praemissis negantibus nulla sequitur illatio.* Nisi enim alterutra praemissa af-

firmet alterutrum illationis terminum convenire cum medio; nequit inferendo deduci eidem congruere vel dissidere terminum alium, qui per unam praemissarum separatus est a medio, quicum comparabatur. Atque hoc ex natura dimanat principiorum, quibus tota syllogismi vis innititur.

Sexta: *Ex utraque praemissa affirmante derivari nequit illatio negans.* Illatio enim, cum sit veluti praemissarum effectus, nequit complecti quidpiam, quod in neutra contineatur praemissa.

Septima: *Ex duabus praemissis particularibus nihil evincitur.* Nam hae praemissae particulares possunt esse vel ambae affirmantes, vel ambae negantes, vel una affirmans et altera negans. Nihil horum ad illationem derivandam pollet.

Etenim fac in primis ambae praemissae sint affirmantes. Profecto cum in particulari affirmativa neque praedicatum neque subiectum propositionis distribuatur; in eiusmodi syllogismo medius terminus nunquam generatim accipitur, contra regulam quam numero quarto sanximus. Ex eo igitur nulla sequi potest illatio.

Quod si utraque praemissa sit negans, laeditur regula quinta, quae ne utraque praemissa sit negans interdicit. Ergo tum etiam ex duplici particulari deductio legitima fluere nequit.

Restat igitur ut una praemissarum sit affirmans, altera negans. Sed neque tum illatio ulla sequi potest. Etenim, cum in particulari negativa praedicatum dumtaxat generatim sumatur; medius terminus (qui per regulam quartam in alterutra praemissarum generatim accipi debet) illum locum occupet necesse est. Ergo pro con-

clusionis terminis non alia superest praemissarum sedes, nisi situs subiecti et praedicati in propositione particulari affirmativa, et subiecti in propositione particulari negativa. Sed in tribus his sedibus terminus numquam sumitur generatim. Ergo termini conclusionis nonnisi particulariter sumerentur in praemissis.

Hoc posito, sciscitor utrum illatio deduci velit affirmans an negans? Si secunda optio eligitur, aliquis terminus latius patebit in illatione quam in praemissis (contra regulam secundam); praedicatum enim negativae illationis generatim sumeretur, cum nonnisi particulariter, ut dixi, sumptus sit in praemissis. Sin autem prima optio arridet, illatio non sequetur omnino debiliorem partem praemissarum, contra id quod mox statuemus.

Octava: *Conclusio sequitur debiliorem partem.* Id intelligitur quoad praemissas; ac proinde si alterutra praemissa negatione constet, conclusio erit negans; aut si una praemissa sit particularis, illatio etiam particularis esse debebit.

Ratio primi est, quia cum alterutra praemissa est negans, termini conclusionis ita se habent quoad medium, ut eidem non ambo conveniant; sed alter conveniat, alter discrepet. Hoc autem non est fundamentum convenientiae illorum terminorum, seu illationis affirmantis; sed est fundamentum discrepantiae, seu illationis negantis.

Ratio vero secundi est, quia posita alterutra praemissa particulari, si illatio esset generalis, aliquis terminus latius pateret in illatione, quam in praemissis; contra praescriptum secundae legis. Et sane duae hypotheses fieri possunt: vel

utraque praemissa erit affirmans, vel tantum alterutra. Si ambae affirmabunt, nullus terminus illationis in ipsis sumitur generatim. Nam unica sedes acceptionis universalis esset locus subiecti illius praemissae, quae universalis est; hic autem situs usurpabitur a *medio*, qui semel saltem in praemissis distribui debet. At si illatio fieret universalis, *subiectum* huius generatim sumeretur. Latius ergo pateret in illatione, quam in praemissis.

Sin alterutra erit negans, idem sequitur incommodum, nisi illatio sit particularis. Nam in praemissis eiusmodi, quarum una tantum sit universalis, itemque una tantum sit negans, vix duae sedes comperiuntur, in quibus terminus generatim accipitur: nimirum locus subiecti propositionis universalis, et locus praedicati propositionis negantis. Iam vero alterutram sibi vindicat *medius terminus*, qui semel saltem in praemissis *distribuendus* est, seu generatim sumendus (reg. IV). Ergo una sedes dumtaxat distributionis universalis pro illationis terminis relinquitur. Unus igitur illationis terminus distribuitur in praemissis. Iam quaero, si illatio universalis deduci velit, eritne haec affirmans, an negans? Affirmans esse non poterit, quippe cum alterutra praemissa sit negans, et, ut paulo ante dictum est, si una praemissarum est negans, negantem etiam illationem esse oporteat. Illatio igitur erit negans. At in propositione universali negante *distribuitur* tum subiectum tum praedicatum. Ergo illatio eiusmodi duos habebit terminos universales, quorum unus tantum, ut diximus, universalis fuit in praemissis. Aliquis

igitur terminus magis patebit in illatione, quam in praemissis. Quare ut hoc vitetur, ea etiam hypothesi conclusio particularis esse debet.

Hae leges, ut dixi, pro quolibet syllogismo simplici et categorico valent abunde (1); compositus autem peculiares sibi leges vindicat, quas iam innuamus.

25. Syllogismi compositi tres potissimum spe-

(1) Paulus Costa in opere cui titulus: *Del modo di comporre le idee ecc.* c. 22, §. 4, asserit ad veram ratiocinationis formam diiudicandam unum satis esse praeceptum, e medio pulsis regulis, quae communiter tradi solent. Eius haec sunt verba: « Perciò è che a distinguere la forma apparente dalla « verità basterà una regola sola, lasciate da parte tutte le « altre, che i dialettici insegnano. La regola è questa: poni « mente se l' attributo della minore sia identico col sogget- « to della maggiore, o identicamente inclusovi, e se la con- « seguenza esprima questo rapporto, portando seco l' ag- « giunto del predicato espresso nella maggiore. La serie dei « giudizii, che manca di questa proprietà, è sofisma verba- « le. » Ut verum fatear, non parum obscura haec praeceptio esse videtur. Hoc autem ipsam iubere opinor: ut terminus, qui in *minori* est attributum, in *maiori* fiat subiectum, conclusio autem idem attributum habeat ac propositio *maior*, non ampliando extensionem suorum terminorum. Verum haec locum habere non possunt, nisi in eo genere syllogismorum, quos veteres *primae figurae* nominabant. Quare cum, praeter eos, aliae syllogismorum species inveniantur, quae ad reliquas figuras pertinent, regula non satis generalis est.

Alii hanc unam statuunt legem: *altera praemissarum conclusionem contineat, altera eamdem in ea contineri doceat.* Perbelle quidem. At hoc ipsum quaeritur: quandonam id in syllogismo, qui multiplex esse potest, locum habeat. Id enim nec ubique nec semper facile apparet. Quamobrem ad hoc diiudicandum regulae illae, quas supra commemoravimus, sapientissime sunt a dialecticis excogitatae, quae proinde contemni sine imprudentiae nota non possunt.

cies recensentur: *conditionalis*, *disiunctivus*, *copulativus*. Porro *conditionalis* (qui etiam *hypotheticus* dicitur) is est, qui utramque vel alterutram praemissam conditionalem habet; ut: si illuxit, solis ortus propinquat; atqui illuxit; ergo solis ortus propinquat. Dupliciter argui potest: ex positione antecedentis ad positionem consequentis, veluti cum dicas: si loquitur vivit; sed loquitur; ergo vivit. Vel ex negatione consequentis ad negationem antecedentis; ut: si dies est, lucet; atqui non lucet; ergo non est dies. Ratio harum legum est, quia ex vero non sequitur nisi verum. Contra non posset ex falsitate antecedentis inferri falsitas consequentis, vel ex veritate huius, veritas illius; quippe ex falso *per accidens*, ut aiunt, deduci potest aliquando verum; ut si dicas: omnis substantia est composita; sed lapis est substantia; ergo lapis est compositus. Maior propositio falsa est; tamen consequens est verum.

Syllogismus *disiunctivus* audit, si praemissam aliquam continet disiunctivam; ex ipsaque per exclusionem ceterarum partium, quae distribuuntur, inferri potest pars relicta; ut: vel degis in Europa vel in Africa; non in Europa; ergo in Africa. At curandum est ne divisio partium, quae numerantur, manca sit; secus negatione ipsius, argumentum eluditur.

Syllogismus *copulativus* nominatur cum una saltem praemissa copulativa constat. Hic autem si talis erit ratione praedicati, quod plura de subiecto collectim neget, ex positione unius partis attributi inferri poterit exclusio alterius; ut si dicas: nemo inservire poterit Deo et pecuniae; atqui multi inserviunt pecuniae; ergo non inser-

viunt Deo. Viceversa vim non habuisset, si dixisses: atqui multi non serviunt pecuniae; ergo serviunt Deo. Possent enim alio turpari vitio. Atque haec hactenus. Alias enim partitiones non prosequor, ne praecepta nimium excrescant; cum praesertim pleraeque sint ratiocinandi formae, ad quas diiudicandas sat erit generales syllogismi leges applicare, et sensum propositionum expendere.

26. Inspectis legibus, reliquum est ut aliquid dicamus de fallaciis. Hae autem non aliud sunt, nisi *argumentationis vitia;* quibus qui inficitur syllogysmus, is *sophisma* vel *paralogismus* appellatur.

Prima itaque fallacia latissime patens est violatio legum, quas descripsimus, quae idcirco prae oculis haberi debent. Praesertim animadvertendum est ne syllogismus quatuor revera constet terminis, qui specie tenus tres esse videantur. Quod fit ancipitum vocum abusu, *usurpatione* significationis in syllogismo eodem variata. Exemplo sit illud dialecticis tritum: canis latrare potest; sed aliqua constellatio est canis; ergo aliqua constellatio latrare potest. Ad hanc fallaciam detegendam opus est ea reminisci, quae de terminis eorumque proprietatibus supra docuimus.

Altera est fallacia *sensus compositi et divisi*, quae tunc incurritur, cum propterea quod duo praedicata nequeunt alicui subiecto simul competere, infertur ea neque seorsum convenire posse, vel viceversa; ut si dicas ex. gr. impossibile est vigilantem dormire; sed Petrus vigilat; ergo impossibile est Petrum dormire. Dissolvitur distinguendo sensum compositum a diviso.

Tertia est fallacia *figurae dictionis;* qua delinquitur, cum quia res diverso modo se habens vel sumpta sub diverso respectu eadem dictione nominetur, arguitur perinde quasi eodem modo eodemque respectu acciperetur. Ex. gr. ille sepultus hodie est, qui nudius tertius tecum colloquebatur; at is erat homo vivens; ergo sepultus est homo vivens. Reponitur illum eumdem, at non eodem modo se habentem, sed morte peremptum, seu, quod idem sonat, eius cadaver sepultum esse.

Quarta est fallacia *petitionis principii,* cum ad aliquid probandum, id ipsum, quod probari debet, ut certum assumitur. Ex. gr. si quis animum humanum nunquam esse periturum ostenderet ex hoc principio, quod animus dissolutioni corporis in perpetuum sit superstes. Huc revocatur *circulus vitiosus*, qui in eo situs est, ut quis ratiocinando tandem in idem recidat quod vitabat, aut duarum propositionum alteram vicissim per alteram demonstret.

Quinta est *ignoratio elenchi* seu argumentationis; qua peccatur cum quis extra controversiam evagatur et demonstrando rem aliam evincit, quam sit ea quae in quaestione versatur. Accidit id plerumque cum disputantes se mutuo non intelligunt, aut cum dolose alter alterius sententiam in alienam interpretationem torquet.

Sexta, *assumptio non causae pro causa*, vel *causae partialis pro totali.* Exemplum erit si quis eo quod non pauci philosophi humano generi nocentes fuerint, inferret philosophiam per se esse malam; vel quia phaenomenon unum aliud sequitur, deduceret posterius a priori procedere,

quasi hoc pacto ratiocinans: *hoc post illud, ergo ex illo*.

Haec accurate sunt cogitanda, si bonus ratiocinator esse velis. Etsi enim fallaciae, praesertim cum ex ambiguitate dictionis enascuntur, ita sunt putidae et pueriles, ut nonnisi stupidum hominem capiant; tamen nonnunquam fucatae sunt et latentes adeo, ut prudentem etiam decipiant, nisi diligentiam adhibeat.

Articulus III.

De ceteris argumentandi generibus, quae facile ad syllogismum reducuntur.

27. Integra ac simplicissima ratiocinii expressio, ut diximus, est syllogismus, quippe qui tria refert iudicia, quot revera ratiocinatio comprehendit. At aliae extant argumentationes, quae a syllogismi aut integritate aut simplicitate desciscunt, utpote cum aut iudicium aliquod reticeant, aut plura exprimant, quam una ratiocinatio complectatur. Potissimum recensentur: *Enthymema, Sorites, Epicherema, Polysyllogismus, Dilemma*. De singulis pauca.

Enthymema, argumentatio est duabus propositionibus coalescens, quarum una infertur ex alia; ut si dicas: animus humanus est spiritualis, ergo est immortalis. — Iisdem legibus ac syllogismus gaudet; quia reapse syllogismus quidam est detruncatus, seu cuius una praemissa reticetur. Haec autem etsi ore non exprimatur, mente tamen revera profertur. Nequit enim mens

conclusionem inferre, quin celerrime praemissas intueatur, unde illa consequitur.

Sorites, seu acervalis ut a Tullio nominatur (1), argumentatio est pluribus propositionibus ita constans, ut semper praedicatum praecedentis fiat subiectum sequentis donec formetur conclusio, in qua subiectum primae cum praedicato ultimae copuletur. Exemplum sit: homo personali dignitate ornatur; qui personali dignitate ornatur, iuribus destitui nequit; qui iuribus destitui nequit, is in mancipium converti non potest: ergo homo in mancipium converti non potest. — Huius argumentationis infrequentior est usus; quippe, propter nimiam propositionum congeriem, mentem impedit quominus dilucide vim illationis perspiciat.

Hoc argumentandi genere, quod Tullius, rei dialecticae apprime peritus, captiosissimum appellat (2), ratus est Tracyus simplicissimam omnium germanamque ratiocinii expressionem contineri. Verum errorem ipsius facile perspicies, si cogitaveris soritem nil esse aliud, nisi acervum syllogismorum; ita tamen, ut horum aliquae praemissae et intermediae omnes illationes omittantur.

Ut autem vitium omne in usu soritis declinetur, caveas primo ne praedicatum propositionis praeviae, dum subiectum insequentis evadit, aliquantulum immutetur. Deinde ne aliqua propositio falsa vel ambigua intermisceatur. Denique ne solis negativis enunciationibus constet; tunc enim

(1) *De Divin.* l. 2, c. 4.
(2) *Acad.* l. 2, seu *Lucull.* c. 16.

sorites resolvendus foret in syllogismos ex meris negativis coalescentes, ex quibus, ut dictum est supra, nihil sequitur. Quod si difficilior ad iudicandum aliquando sorites occurrerit, ipsum resolve in syllogismos, quos mutilat et comprehendit; atque ita indubie et facile intueberis vitiosusne sit an secus.

Epicherema est syllogismus, cuius vel alterutri vel utrique praemissae probatio adiungitur. Exemplum hoc habe: quodlibet ens spirituale est incorruptibile prorsus; nam partibus caret, et a materia non pendet. Atqui animus humanus est spiritualis; siquidem est intelligens. Ergo animus humanus est incorruptibilis prorsus. — Ut vides, iisdem legibus, quibus simplex syllogismus, regi debet.

Polysyllogismus est argumentatio, in qua uni completo syllogismo alter ita subnectitur, ut conclusio praecedentis fiat praemissa sequentis. Exemplo sit: Quod est immutabile prorsus, caret principio et fine; sed Deus est immutabilis prorsus; ergo Deus caret principio ac fine; sed quod ita se habet, est aeternum; ergo Deus est aeternus.—Ut patet, aliud revera non est, quam multiplex syllogismus, et ideo iisdem atque ille gaudet legibus.

Dilemma, quod revera ad syllogismum disiunctivum reduci potest, est argumentatio ita bifariam distributa, ut utraque eius pars assumatur aeque ad concludendum adhibeatur. Cuiusmodi est illud Tertulliani in Apologetico: Vel nocentes sunt christiani, vel innocentes. Si nocentes, cur inquiri prohibes? Si innocentes, cur delatis poenam irrogas? —Ad eius rectitudinem duo caven-

da sunt. Primum, ne inter distributionis partes detur tertium, ut ex. gr. in dilemmate Socratis morituri, sic aientis: Aut in morte sensus omnis adimitur, ut in somno; aut animus ad feliciora loca migrat. Si primum, suaviter quiescam. Sin alterum, felicius vivam cum Orpheo, Ulysse, ceterisque praeclaris viris. Ergo mori expedit. — Nil concludit dilemma istuc; quippe cum tertium adsit, nempe ad aeternam miseriam demigratio. Deinde videatur ne retorqueri possit contra ipsum qui illo utitur. Sic accidit in illius dilemmate, qui alteri persuadere conabatur ne rempublicam administrandam susciperet, ita ratiocinatus: Vel male vel bene administrabis. Si primum, Diis displicebis; sin alterum, hominibus. Ergo hoc munus suscipere non expedit. — Quod qui ipsum interrogaverat sic in eumdem retorsit: vel bene vel male, ut dicis, administrabo. Si primum, placebo Diis; sin alterum, hominibus. Utroque igitur eventu id muneris expedit.

ARTICULUS IV.

De Inductione.

23. Inductio dicitur argumentatio qua enumeratione singularium universale aliquod infertur; ut si, quia singillatim haec et haec corpora gravitate donari conspicis, id de omnibus corporibus in genere affirmandum esse deducas.

De hac argumentationis specie separatim loquimur, propterea quod prima fronte a syllogismo penitus differre videtur, eique opposita omni-

stare natura. Syllogismus enim hoc habet proprium, ut particulare aliquod ex universali derivet. Nam illatio ad quam devenit non est nisi principii alicuius universalis ad peculiare subiectum applicatio. Contra, inductio in hoc tota vertitur, ut ex inspectione casuum particularium, phaenomenon aliquod exhibentium, ad generalem quamdam legem statuendam assurgat. Quare maximopere inservit scientiis experimentalibus, eaque nituntur axiomata physicae tantum certitudinis.

At si rite perpenditur, inductio a syllogismo essentialiter non discrepat. Forma tantum diversa est, sed re non differt. Nec mirum id cuipiam videri debet; siquidem syllogismo generalis processus ratiocinantis animi continetur; nulla autem argumentatio extra processum eiusmodi evagari potest. Quare maximopere deerravit Baconus, qui sola inductione laudata, syllogismum diris devovit; quae sententia si praevaleret, Logica penitus pessumdaretur. Clarissime id patebit ex iis, quae mox dicturi sumus.

Inductio dividi potest in eam quae per enumerationem completam, et eam quae per enumerationem incompletam procedit. Illa est quae individua singula recenset; ut si quis planetas omnes lucem a sole mutuari inferret, propterea quod, observatione instituta, de singulis id comperiatur. Hoc ubi contingit, inductio in syllogismum manifeste resolvitur. Ad substantiam enim quod pertinet, sic procedit: Planeta *A*, planeta *B*, planeta *C*, planeta *D*, et sic de aliis, ut experientia constat, lucem a sole recipiunt; atqui hi sunt planetae omnes hactenus cogniti; er-

go planetae omnes hactenus cogniti lucem a sole recipiunt.

At plerumque omnia particularia circumspicere et periclitari impossibile est. Tunc inductio contenta est enumeratione incompleta; siquidem non omnium particularium, sed nonnullorum tantum observatione aut experimento nititur. Haec etiam inductio ad syllogismum tandem refertur; quod per se clarebit, si eius processus intime penetretur.

Huiusmodi inductio, quae non in omnium sed aliquorum enumeratione fundatur, diligenter cavere debet ne temere pauciores casus observet quam par sit ad aliquid generatim de omnibus inferendum. Tunc enim vitiosa esset inductio, a veritate aliena, et ad concludendum omnino impar; quippe cum in sophisma incideret, quo perperam ab individuis ad speciem et a specie ad genus fit illatio. Nam etsi quod commune esse convincitur, idem individuis omnibus insit necesse est; non tamen contra quod individuis inest, idem continuo commune esse convincitur. Ut hoc ex inspectione individuorum constet, requiritur sane ut ostendatur phaenomenon illud in individuis procedere non a proprietate aliqua individuali aut a fortuitis circumstantiis, sed a proprietate quae toti speciei communis sit, atque ideo in omnibus individuis vigeat. Tot igitur individua examinari debent, ac tamdiu observatio et experimenta iteranda sunt atque continuanda, donec ad id liquido dignoscendum perveniatur. Tunc tantum enumeratio illa incompleta individuorum ius dabit ad idem asserendum de tota specie et ad legem universalem affirmandam, qua

regantur etiam individua nondum observata; atque id infertur vi illius axiomatis: *eaedem causae physicae eosdem semper producunt effectus*, aut quod idem sonat: *leges naturae sunt constantes*.

Ut quisque videt, in eo casu inductio convolutum sibi habet syllogismum, in quem proinde evolvi potest. Huic enim ratiocinationi aequivalet: Facta experientia manifestavit phaenomenon *B* in individuis, quae observata sunt, procedere non a casu aliquo aut ex individuali quadam proprietate, sed a lege naturali aut aliqua proprietate specifica quae omnibus individuis inest. Atqui leges naturae sunt constantes, et eadem causa physica eumdem semper gignit effectum. Ergo quotiescumque occurret individuum eiusdem speciei, seu praeditum eadem specifica proprietate, idem phaenomenon procul dubio exsurget. Videant Baconiani sitne hic syllogismus an secus.

Inquies: nullam in his difficultatem cerni, sed explicari oportere quo pacto in individuis observandis aut experiendis detegi possit phaenomeni causa, ut certum evadat illam non esse sitam in fortuita aliqua aut individuali rei circumstantia, sed in natura ipsa aut proprietate specifica. Respono, hanc notitiam obtineri diligentia observationis et experimentorum, quae instituuntur; et potissimum olfactu quodam quasi venatico mentis, qui praeceptis non acquiritur, sed dono traditur a natura. Ceterum ut principio aliquo communi dirigaris in rebus saltem usitatioribus, canonem hunc accipe et animo radicitus fige: *Ea est habenda causa phaenomeni cuiuslibet, quae ubi adest, phaenomenon adest; ubi demitur, phaeno-*

menon cessat; ubi crescit, phaenomenon crescit; ubi decrescit, phaenomenon decrescit.—Hoc axiomate illustratus, non aegre definire poteris in casibus peculiaribus quaenam sit phaenomeni causa, si multiplices experimenta et observationes, variando subiecta particularia et adiuncta quae rem comitantur. Nam si constanter plura individua alicuius speciei, in ceteris diversa et solum convenientia in certa quadam qualitate, idem offerunt phaenomenon; licet varientur tempus, locus et reliquus circumstantiarum apparatus: indubium erit, phaenomenon illud nonnisi ab ea qualitate procedere, et, ut consequens est, in reliquis etiam individuis esse oriturum, quae eadem qualitate ornantur. In hoc etiam, ut vides, semper syllogismis nixus progrederis; nec passum ullum tendere posses, si syllogismo destituereris.

Plura praecepta huc non congero; qui ea cupit adeat Elementa philosophiae a me italice conscripta, ubi hanc materiam fusius aliquanto tractavi (1).

Ad inductionem revocari potest argumentatio ex analogia vel paritate deprompta, cum nimirum aut simile ex simili infertur (quod pertinet ad paritatem); aut ex paucis observatis ad nondum observata fit gradus, quae etsi non perfectam, aliquam tamen cum illis servant similitudinem vel etiam proportionem. Eiusmodi quoque argumentatio syllogismo nititur, cuius praemissam hoc agit principium: *ubi eadem aut consimi-*

(1) *Elementi di Filosofia; Logica* cap. 4, art. 1 ed 2. Item cap. 2, art. 2.

lis ratio militat, idem aut consimile iudicium ferendum est. Ut autem ab hoc argumentandi genere error omnis arceatur, sedulo considerandum est utrum inter ea, pro quibus instituitur, vera similitudo aut proportio vigeat necne. Quae profecto talis esse debet, ut ad idem *attributum* utrisque concedendum aut negandum sufficiat. Quod quia difficile factu est, idcirco solam coniecturam haec ratiocinatio plerumque suppeditat.

LOGICAE

PARS ALTERA

SEU

DIALECTICAE ALTIOR ILLUSTRATIO

PROLOGUS

Asseruit Kant ad Logicam non pertinere nisi generales, quibus mens in cogitando dirigitur, regulas investigare. Hinc eos vituperavit, qui tractationem de variis cognoscendi viribus aut certitudinis formis, pro rerum obiectarum diversitate, aut consimiles locos Logicae interserunt (1). *Id si ita esset, ad solam dialecticam, quae iam tractata est, disciplina haec restringeretur. At ipse Kant alibi* (2) *non modo Logicam in universalem (quae regulas cogitandi absolute necessarias complectatur) et particularem, quae determinatae alicuius scientiae propria sit, distribuit; sed illam etiam, quam universalem dixit, in puram et applicatam partitur, atque superiorem in sola cogitandi forma*

(1) *Critica Rationis purae. Praefatio posterior.*

(2) *Crit. Rat. pura. Logica Trascendentalis,* Introductio n. 1.

versari, ad posteriorem vero pertinere contendit ut de attentione animi, de ortu erroris, de persuasione et haesitatione mentis, aliisque id genus disserat. Haec quo pacto consentiant inter se non cernitur satis, et studiosius aliquanto fortassis inquireremus, nisi notum esset Kant a rebus mutuo pugnantibus terreri parum.

Quidquid de ipsius sententia sit (de qua parum sollicitos esse oportet) perspectum ratumque est Logicae muneris esse non modo formulas aperire, quibus mens tenetur in investigatione veritatis, sed etiam nonnulla adiungere, quae cum illa pertractatione arctissime colligantur. Huiusmodi sunt quae veri conceptum, motiva assentientis animi, criterium diiudicandae veritatis, methodum procedendi in scientiis, atque his similia respiciunt. Horum notitia magnopere necessaria est ad clariorem distinctioremque efficiendam cognitionem rerum, quae in dialectica traditae sunt, et ad adolescentes praeparandos suaviterque disponendos pro altioribus subtilioribusque notionibus, quibus postea in Metaphysica daturi sunt operam. Accedit exemplum tum recentiorum tum veterum, qui semper, prout temporum conditio tulit, idem factitarunt. Aristoteles ipse, Logicorum antiquissimus, ita in suis de re logica libris ratiocinii praecepta tradidit, ut simul non pauca identidem immiscuerit, quae de ignorantia, de scientia, de certitudine, de errorum causis, atque aliis eiusmodi argumentis agerent (1).

Apte igitur prudenterque postquam spinosiora

(1) Consule eius *de Interpretatione*, *Elenchorum*, et *Topicorum* libros.

illa, quae ad Dialecticam pertinebant, accurate satis, ut arbitror, prosequuti sumus; hanc alteram Logicae partem subnectimus, quae superiorem veluti perficiat et absolvat.

Qua quidem in re duo vitia vitanda sunt: unum ne temere in metaphysicam segetem Logica falcem iniiciat, utriusque disciplinae terminis male permixtis; alterum ne omittantur ea, quae huius facultatis sunt maxime propria. Id itaque reputantes totam huius loci quaestionem sic partimur, ut primum de veritate, quantum logicorum interest; variisque quoad ipsam humanae mentis statibus; deinde de viis, quae ad rerum notitiam patent; tum de indiciis diiudicandae veritatis, et unde philosopho exordiendum sit quave methodo procedendum, disputemus. Quibus in rebus ad dialecticam conformata philosophandi ratione potissimum utemur. Detestabilis enim errorum lues, quae hodie scientias non parum inficit, eo fonte praesertim derivata videtur; quod severum hunc philosophandi morem perosi, ad amoeniorem quamdam, at certe minus tutam, academicam disserendi formam sapientes deflexerint.

CAPUT PRIMUM

DE VERITATE MENTISQUE HUMANAE QUOAD ILLAM STATIBUS.

Hanc disceptationem quatuor articulis complectemur. Primo, veri notionem, mentisque ad verum nitentis status; tribus vero reliquis de his separatim quae scitu necessaria sunt explicabimus.

Articulus I.

Quid veri notio, et quotuplex mentis status circa ipsum.

29. Veritatem, ut quisque sibi est testis, non modo *conceptibus*, sed etiam *signis*, quibus illi extrinsecus exprimuntur, et praeterea *obiectis* ipsis tribuere consuescimus. Sic verum sermonem, veras res, veras ideas nominamus. Hinc profecta divisio est in veritatem *logicam*, *moralem et metaphysicam* (1).

Veritas logica conceptus afficit, poniturque in convenientia cognitionis cum obiectis quae perspiciuntur. Nam ea cogitatio, quae obiecto con-

(1) Haec recentiorum partitio congruit adamussim cum veteribus, qui veritatem trifariam partiebantur: *in essendo, in significando, in cognoscendo*. Primam rebus inesse asserebant, alteram signis, tertiam cognitioni. Confer, si lubet, Suarez *Metaphysicae* t. 1, initio disputationis octavae.

sonat, vera habetur; quae contra obiecto dissidet, falsa nuncupatur. Sic cum quis solem cogitat ut corpus immani praeditum magnitudine, cognitioni inest veritas; quippe quemadmodum cognoscitur, ita est obiectum. Contra cognitio falsa foret, si cum Epicureis sol cogitaretur esse pedalis.

Metaphysica veritas ponitur in hocquod obiectum ea omnia habeat, quae ad naturalem eius constitutionem pertinent. Cum enim aliquid, ex. gr. aurum, verum esse dicimus, nihil aliud innuere volumus, nisi rem illam iis constare notis, quae ad eius naturam constituendam spectant. Et quoniam veritas cognitioni potissimum tribuitur, et res in tantum eiusmodi notionem induunt, in quantum ad mentis notitiam aliqua ratione referuntur; veritas metaphysica definiri poterit congruentia rei cum notis ipsam constituentibus, quatenus illa vel actu cognoscitur vel saltem cognosci potest. Res enim quaevis idcirco ea possidet, quae eiusdem propria sunt; quia ideis Dei archetypis conformatur. Hoc ipso autem quod ea possideat, ad idoneam sui cognitionem in nobis gignendam accommodata est. At de hoc alibi uberius.

Demum moralis veritas in concordia sermonis vel signorum cum sententiis animi collocatur. Illum enim veridicum appellamus, qui id tantum verbis exprimit, quod mente concipit. Qui contra aliud mente agitat, aliud verbis exprimit, is mendax nominatur. Est ergo *mendacium* verbum vel signum ideae loquentis absimile.

Ex quibus elucet veritatem semper in aliqua convenientia reponi, semperque ordinem quem-

dam ad mentem involvere; atque ideo sapienter a S. Thoma generatim descriptam esse: *adaequationem rei et intellectus.* « *Per conformitatem intellectus et rei veritas definitur* (1) ».

Eodem recidit generalis illa definitio Augustini, quae dicit *verum esse id quod est* (2) (intellige *in quantum est*). Quae, si deinceps *conceptibus, sermoni, rebus* applicetur, cum iis definitionibus, quas paulo ante tradidi, facile congruet. Nam voces, *in quantum voces*, nimirum prout sunt, conceptus exprimunt; iis proinde consonare debent. Itemque res naturae, *in quantum res*, propriis vigent constituentibus, perque ea divinis ideis congruunt et consentaneam sui notitiam nobis ingenerant. Denique cognitio, *in quantum cognitio*, obiectum circa quod versatur refert, ab eoque nequit dissidere, quin hoc ipso a cognitionis ratione deficiat. Merito igitur *voces, res, conceptus*, quatenus sunt, idest si sunt id quod esse debent, *vera* sunt; dicique sapienter potest, *verum esse id, quod est, prout est.*

Hinc existit, ut verba (quippe quae ab arbitrio proferentis pendent) et cogitationes humanae nonnullae (utpote errori obnoxiae) falsitate turpari queant; res contra cum necessario divinas ideas imitentur, nunquam proprie et respectu divinae mentis falsae sint. At quoad nos eo sensu dumtaxat falsae aliquando dicuntur, quod etsi per se ad veram sui notitiam gignendam aptae sint, tamen ob ea, quae circumstant, ac propter

(1) *Summa Theol.* p. I, q. XVI, art. II.
(2) *Soliloquiorum* lib. 2, c. 3.

imprudentiam cogitantis, notionem a se discrepantem ingenerent.

30. Reliquis duabus praetermissis, logica tantum veritas accuratius disputari postulat. Haec itaque, ut diximus, consensus est aut similitudo conceptuum cum obiectis, ac proinde in concreto spectata aliud non est quidquam, nisi cognitio suo obiecto consimilis. Huc itaque philosophi labor omnis atque cautio contendat oportet, ut rerum notitiae, quas consectatur, rebus rite consentiant; idque sonat assequendae veritatis studium. Neque tamen existimes necessarium esse ut obiectum, cui conformari cognitio debet, sit semper ab ipso cognoscente distinctum. Nam cum mens in semet *reflexione* redire possit suosque motus attingere; habebitur plane concordia mentis cum obiecto, etiam cum cognitio in animo ipso eiusque affectionibus cogitandis versatur. Haec quidem certa rataque videntur esse atque eiusmodi, ut facile a quopiam intelligantur.

Illa subtilior est quaestio, sed neutiquam praetermittenda, utrum veritas simplicem etiam apprehensionem an iudicium dumtaxat afficiat; quae tanti momenti est, ut mirandum sit eam passim a philosophis negligi. Ut igitur hanc breviter resolvamus, principio dicimus veritatem aut falsitatem praecipue et plene iudicio tantum inesse. Animus enim, cum cogitat, sibi quodammodo loquitur, atque ideo conceptus, quem efformat, *mentis verbum* nuncupatur. Atqui eloquium, nisi duo elementa affirmando coniungat, aut negando separet, nec falsitatem proprie nec veritatem continet; eiusmodi autem mentalis affirmatio aut negatio iudicium constituit. Ergo

nonnisi in iudicio veritas aut falsitas proprie reperitur. Cuius rei indicium manifestum habetur ex ipso sermone, qui donec terminis solum constet et propositionem nullam efficiat, nec verus nec falsus habetur.

Itemque si veritas logica, de qua loquimur, affectio est cognitionis, moraturque in similitudine quadam mentis cum obiecto; in ea operatione proprie insit oportet, quae completa sit cogitatio et mentem plene faciat obiecto consimilem. At vero istiusmodi partes non competunt, nisi iudicio; tum quia completa obiecti cognitio iudicio proprie continetur, ad quod simplex apprehensio ut eius inchoatio et elementum dirigitur; tum etiam quia notae, quae in obiecto coniunctae sunt aut disiunctae, nonnisi per iudicium ita se habere cognoscuntur. Ergo nonnisi in iudicio propria cognitionis cum obiecto similitudo cernitur. Sic cum virtus in se laudabilis sit, nonnisi ea cognitio huic obiecto assimilabitur, quae idipsum exprimat; quod nonnisi per iudicium efficitur.

At quamquam haec rata sint, tamen si non plene, ratione certe aliqua veluti manca et inchoata, simplici etiam apprehensioni veritas inest. Primum, quia simplex apprehensio cogitatio quaedam mentis est. Quare circa obiectum aliquod necessario versatur; repugnat enim cogitatio, qua nihil percipitur. Similitudine igitur aliqua obiecti fruatur oportet, quicum idcirco revera consentit. Nequit enim perceptio non assimilari obiecto illi, quod percipitur, cum perceptio ipsa sit eiusdem similitudo quaedam; repugnat autem similitudo quae nulli rei assimiletur.

Quoad obiectum igitur, non quod referri velit, sed quod reapse refertur, apprehensio etiam simplex veritatem habet.

Deinde mens cum obiectum simpliciter apprehendit, ita in eo cogitando sistit, ut ipsum cum aliis non confundat; sed solum ea, quae ipsi insunt, contempletur. Ergo ex hoc capite etiam simplici apprehensioni imperfecta veritas tribui potest. Mens enim iam tum obiecto incipit conformari, atque ideo rationem veritatis saltem ex parte induit. Immo etiam haec inchoata veritas adeo simplici apprehensioni intima est, ut eam perpetuo comitetur. Perceptio enim, ut concipi nequit, quin obiectum aliquod repraesentet; sic nequit obiectum aliquod repraesentare, quin continuo eidem conformetur.

31. Hisce explanatis, elucere etiam potest quid de sensibus quoad veritatem dicendum sit. Hi enim cum iudicium nullum proferant, sed simplicem potius aequiparent apprehensionem; veritatis vel falsitatis subiectum proprie esse non possunt. Dicuntur tamen aliquo modo falsam aut veram habere perceptionem, tum quatenus menti ad falsum aut verum iudicium proferendum materiam vel occasionem ministrent; tum etiam quatenus pro termino cognitionis suae obiectum ipsum compositum habeant. Sensus enim proprietates corporum non abstracte sed concrete attingunt; seu perceptione sua corpora referunt prout qualitatibus quibusdam ornantur. Sic oculus percipiendo colorem in pariete, percipit parietem ipsum prout colore suffunditur. Ergo sensus, etsi non iudicando, exercitio tamen sui actus proprietates corporum quas spectant, in tali po-

tius quam alio subiecto inesse testantur; quod imitationem quamdam et veluti umbram iudicii videtur amplecti. Atque haec de veritate, quoad Logicam attinet.

32. Venio nunc ad varios definiendos *status*, in quibus mens respectu veritatis capessendae versari potest. Mens enim cum ad obiectum quodpiam comparatur, illud aut ratione aliqua attingit, aut nulla. Quod non attingit, id ipsa *ignorare* dicitur. Quorum autem ignoratione non tenetur, ea aut ita detegit ut iisdem sine titubatione assensum praestet; aut assentitur quidem sed non plene, propterea quod oppositum probabile etiam appareat; aut denique nulli assensum parti praestat, sed haeret anceps. Atque horum trium si primum accidit, mens dicitur esse *certa;* si secundum, *opinari;* si tertium, *ambigere*. Status itaque mentis quatuor recenseri debent: *ignorantia, dubium, opinio, certitudo*.

Ut hos animi status definias, ignorantiam dices: *statum mentis, in quo nullum iudicium aut idea rei habetur*. Haec esse potest vel universalis, si circa omnia versetur, ut in infantibus; vel particularis magis minusve extensa, si veritates aliquae pauciores pluresve nesciantur, ut in ceteris hominibus et in creata quavis intelligentia. Status vero dubii is audiet, *per quem mens lancis instar aequis ponderibus utrinque libratae, obiecto neque assensum adhibet neque inhibet*. Et quidem si id evenit, eo quod ex neutra parte ratio, a qua mens moveatur, eluceat, dubium erit negativum; quod proinde ab ignoratione vix aut ne vix quidem differre videtur. Sin dubitat quia utrinque ratio aliqua intellectum in suam par-

tem inclinat, dubium erit positivum. Opinionis status, qui medius est inter dubium et certitudinem, is nuncupabitur, in quo *mens obiecto assensum quidem adhibet, at non sine formidine oppositi et haesitatione quadam.* Hic status dici etiam solet probabilitatis. Sed melius probabilitatis nomine pondus momentorum, quibus ad assensum non certum impellimur; assensum vero hunc ipsum opinionis vocabulo significabis. Denique certitudinis status ille erit, *in quo animus obiecto firmiter adhaeret, sine ulla dubitatione aut oppositi sollicitudine.* Quae quidem adhaesio per se nonnisi verum respicit; hoc enim tantummodo vim habet attrahendi mentem sic, ut ab eius assensu omnem titubationem excludat. At quoniam mens adhaerere aliquando potest falso, quod debitae considerationis defectu verum appareat; efficitur binc ut persuasio quaedam innascatur in animo, quae vocis abusu appellari quoque solet certitudo, cum in se opinionis ambitum non praetergrediatur. Sic contingit aliquando ut quis non dubitet de re, quae ceteroquin a veritate discedit. Quod si perdurat firma illa animi sententia, etiam cum detegitur error; nec certitudo nec opinio vocanda est, sed obstinatio mentis et pertinacia. Idem proportione quadam dici potest de evidentia quae per se ex sola veritate renidet, quamvis negligentia spectantis credatur nonnumquam esse evidens quod evidens reapse non est. Sed tum de evidentia tum etiam de certitudine, quae in obiectis naturali lumini respondentibus cum ipsa arcte connectitur, fusiore aliquanto sermone dicendum est. Iis itaque integrum articulum destinamus.

Articulus II.

De certitudine et evidentia.

33. Scopus mentis nostrae in veritatem conantis is est, ut rerum certam evidentemque notitiam consequamur. Age iam *certitudo* in quadam immobilitate mentis obiecto adhaerentis proprie sita est. Significat enim quietem, qua mens afficitur, in cognitione quam acquisivit. Quod autem eiusmodi quies menti competere debeat, clarissimum est. Nam omnis potentia conquiescit in possessione boni ad quod tendit; bonum autem mentis est veri cognitio. Cum igitur mens assequitur cognitionem veri, fieri non potest quin expleta ex hac parte tendentia, qua mens ad illud ferebatur, in eius adeptione quietem inveniat, idest certitudine gaudeat.

At quoniam certitudo ex actu mentis ad ipsum obiectum, quod respicitur, transferri solet; hinc in obiectivam dividitur, et subiectivam. Nomine certitudinis obiectivae intelligitur *stabilitas obiecti orta ex motivo ad assensum trahente;* nomine vero certitudinis subiectivae intelligitur *stabilitas ipsius assensus obiecto adhaerentis propter motivum quo obiectum firmatur.* Sic libertas humana, animi simplicitas, sexcentaque alia, per se inspecta, obiective certa dicuntur. Iudicium vero, quo mens ita his obiectis adhaeret, ut simul existimet ea aliter esse non posse, certitudinem tibi exhibet subiectivam.

Utraque certitudo dispesci potest in metaphysicam, physicam et moralem. Nam tum firmitas

adhaesionis, tum stabilitas motivi ad assensum trahentis fundari potest vel in ipsa rei natura nexuque praedicatum inter subiectumque necessario intercedente; vel fundatur in constantibus naturae legibus et facti ipsius experientia, vel denique fundatur in hominum testimonio atque legibus quibus humani mores temperantur. Horum si primum contingat, certitudo erit metaphysica, ut in his veritatibus: *totum maius est parte; non datur effectus sine causa*. Sin alterum eveniat, certitudo erit *physica*, ut quoad has propositiones: *existunt corpora, ignis stipulae admotus illam comburet.* Si denique tertium habetur, certitudo erit *moralis*, ut in his iudiciis: *Caesar extitit, Alexander Persas debellavit.*

Evidentia pariter in *obiectivam* tribuitur et *subiectivam.* Nam motivum infallibile quadam veluti luce in se collustratur, et quadam capacitate pollet apparendi intellectui nostro, si eidem obiiciatur. Haec lux obiectum afficiens, seu etiam haec capacitas apparendi, evidentiam obiectivam constituit. Quod si obiectum certum et evidens menti proponatur, in ipsa mente quoddam lumen exsurgit perceptionem ipsam perfundens, atque vivida quaedam et clara obiecti repraesentatio. Hoc igitur lumen, haec claritas apparentiae, quae mentem afficit, evidentia subiectiva seu formalis appellatur. Cum vero evidentia et certitudo intimo nexu inter se copulentur, quemadmodum ex ante dictis manifestum est, consequitur ut etiam evidentia in *metaphysicam, physicam et moralem* partienda sit.

Demum tum certitudo tum evidentia in *immediatam* et *mediatam* dividi potest. Immediate cer-

ta et evidentia dicuntur, quae animo sine demonstratione, statim ac proponuntur, apparent. Huiusmodi sunt tum ea quae conscientia per se testatur, ut *cogito, existo, dolore afficior*, hisque similia; tum quae sensus referunt, ut *corpora sunt gravia, dies est, sidera collucent*; tum denique quae complectimur intelligentia, ut *nequit idem simul esse et non esse; quae sunt eadem uni tertio, sunt eadem inter se;* ceteraque prima, quotquot exstant, principia. Mediate autem certum vel evidens dicetur id, cuius veritas non simul atque animo obiiciatur patet, sed ratiocinatione indiget, debetque ex aliunde notis demonstrari. Huiusmodi sunt hae veritates: *animus humanus est immortalis, Deus existit* aliaeque quamplures quas ratiocinando consequimur.

34. Quaeret fortasse quispiam utrum certitudo una alteri praestet, an omnia obiecta et iudicia eodem firmitatis gradu potiantur. Qua in re existimarunt nonnulli, certitudinis nullam esse absolutam et internam diversitatem, sed relativam dumtaxat ad educationem et peritiam mentium diversarum; ita ut aequalitas ex. gr. quadrati hypotenusae cum quadratis cathetorum certior in se non sit, quam Caesaris in Gallos victoria; sed primum geometrae, alterum philoſogo firmius habeatur. Verum haec minuenda opinio est. Etsi enim effici quandoque possit ut pro dispositione animorum et mentis exercitio certitudo diversimode attemperetur, negari tamen nequit quin diversitas aliqua absoluta certitudinis ex ipsa obiectorum natura et essentiali intelligentiarum varietate desumenda sit. Sic nemo, nisi prorsus insanierit, se eamdem ac Deus habet re-

rum certitudinem possidere opinabitur; quod etsi imprudenter Genuensis in Metaphysica asseruerit, mox tamen in Logica retractavit (1). Sic etiam nos firmiorem assensum veritati metaphysice certae adhibemus, quam iis quae physica tantum aut morali certitudine ornantur.

Id tamen ne intelligas de exclusione dubii, quae, cum individua sit et in mera negatione posita, gradus non habet; sed intelligi debet de positiva perfectione actus adhaerentis obiecto, et de ipsa vi motivi impellentis ad assensum. Quod sapienter advertit Suarez his verbis: « Licet certitudo per privationem explicetur, quam significat infallibilitas, nihilominus non consistit formaliter in privatione, sed in positiva perfectione, quae potest esse maior et minor, iuxta excellentiam actus et causarum eius: sicut substantia immaterialis magis vel minus perfecta quoad spiritualitatem esse potest; licet privatio materiae, quae nomine immaterialis substantiae significatur, in omnibus aequalis esse videatur (2) ».

Et sane, ut exemplis rem velut ob oculos statuamus, sumantur tria iudicia, quorum primum certitudine metaphysica, alterum physica, tertium morali constet. Sint igitur haec: *totum quamlibet excedit partem; magnes attrahit ferrum; Scipio subegit Afros.* Ut quisque optime perspicit, harum propositionum prima nititur identitate aut connexione necessaria, quae predicatum inter et subiectum viget; nequit enim conceptus

(1) *Artis Logico-crit.* l. 3, c. 1, § 12.
(2) *Tractatu de Fide.* Disp. 6, sec. 3, § 8.

unius sine contradictione a conceptu alterius separari. Quare eius oppositum ita repugnat, ut ne a Deo quidem, qui contradictoria non facit nec rerum essentias immutat, fieri possit. Secunda propositio institutae experientiae fidit et constantiae legum naturalium; quae tantae necessitatis non sunt, ut contrarium omnino repugnet. Proinde a Deo sic volente inverti possunt eventuque frustrari. Tertia demum historicorum fulcitur testimonio et stabilitate legum moralium, quarum applicatio in casu illo peculiari constantiam legum physicarum subaudit, et ordinem ad libertatem includit. Quod etsi, ut suo loco dicetur, rei certitudinem non demat; minus tamen arctum reddit nexum inter attributum subiectumque propositionis, efficitque ut obiectum absoluta non gaudeat necessitate. Quae cum ita sint, nemo est qui non videat tres enumeratas certitudinis species eiusmodi esse, ut non modo differant inter se, verum etiam una aliis sit praestantior; atque, ut ex dictis patet, moralis cedat physicae, utraque autem metaphysicae.

55. At idemne dicendum erit, si certitudo supernaturalis Fidei cum quavis naturali certitudine conferatur? Ex iis, quae nuper exposui, responsum patet. Nam Dei testimonium, quo Fides innititur, longe stabilius assentiendi motivum perfectiusque lumen menti sufficit ad veritates credendas, quam quaevis evidentia naturae. Quare si certitudo eo maior est, quo nobilius lumen intellectui affulgeat, motivumque adhaerendi magis firmum atque a falsitate plus alienum ad assensum trahat; quisque perspicit certitudinem divinae Fidei qualibet naturali certitudine maiorem esse.

Et sane divina auctoritas, qua ad credendum impellimur, magis est errandi nescia, quam quaelibet metaphysica evidentia rationis. Itemque lumen Fidei, quo mens illustratur, quamlibet naturalem intelligentiae lucem exsuperat; siquidem ad ordinem longe sublimiorem pertinet. Ad rem laudatus Suarez, qui postquam asseruisset Fidem divinam certitudine naturali, quaecumque haec sit, longe superiorem esse; sic prosequitur: « Ratio autem proprie sumitur ex altioribus causis, quibus nititur certitudo Fidei; fundatur « enim in prima Veritate, quam fallere vel falli « impossibilius est quam naturalem scientiam « hominis errare. Item pendet certitudo Fidei ex « lumine infuso et divino, quod longe excellentius est, quam lumen naturale intellectus. Huiusmodi ergo lumen etiam confert excellentiorem certitudinem.... Denique quatenus Fides « pendet ex voluntate, ut iam dicam, nititur in « speciali motione Spiritus Sancti, quae efficax est « ad praestandam excellentiorem certitudinem. « Unde etiam fit, ut certitudo Fidei non admittat deliberatam dubitationem in intellectu, « etiamsi mille argumenta occurrant, quibus homo satisfacere nesciat, nisi ad Fidem confugiendo; quod est etiam apertum signum maioris certitudinis (1)? »

Denique quaeri posset utrum certitudo ab evidentia separetur aliquando, seu utrum aliquid possit nobis certum haberi, quin tamen idem sit evidens. Qua in re distinctione est opus. Nam aut sermo est de obiectis, quae humanum captum

(1) Loc. cit. §. 14.

non excedunt, quibus proinde vi naturalis luminis assensum praestamus; et quoad haec fieri nequit ut evidentia a certitudine seiungatur. Nulla enim est causa cur obiectum eiusmodi, si rite proponatur, evidenter apparere non debeat; cum et in se evidentiam habeat, et intelligentiae nostrae viribus sit consentaneum, ac menti nonnisi per aliquam evidentiam applicetur. Sin autem sermo sit de obiecto, quod nostram intelligentiam superet, vel etsi non superet, fide tamen divina credendum sit; tunc procul dubio certitudo ab evidentia separari potest. Nam cum Deus ad effectum aliquem producendum naturalibus mediis non indigeat, applicare optime potest sine evidentia motivum indubitate movens, atque ita assensum certum et firmissimum a mente nostra elicere, quin evidens apparentia obiecti ad assentiendum nos adigat. Sic accidit in assensu supernaturali, quem veritatibus revelatis praestamus, quemadmodum Theologi fuse explicant.

Solvuntur difficultates.

36. At enim contra diversos gradus certitudinis, quos statuimus, sic forte obiicies: Certitudo quaevis sita est in indivisibili, nempe in mera dubitationis carentia. Atqui quae sunt eiusmodi, gradus nullos includunt, atque ideo unum ab alio superari minime potest. Ergo certitudo in qualibet veritate idem robur habet, nec una alteri praestat.

Respondemus distinguendo *maiorem:* Certitudo quaevis sita est in indivisibili seu in mera dubitationis carentia, quoad partem negativam et

exclusionem defectus, *concedimus;* quoad perfectionem positivam, ex qua illa exclusio emergit, *negamus*. Distinguo pariter *minorem;* quod est eiusmodi, idest si quoad omnem sui partem in mera negatione ponatur, gradus non habet, *concedimus;* secus, *negamus*.

Certitudinis diversitas ac unius praestantia prae altera non in dubii vacuitate, sed in positiva perfectione adhaesionis ac varietate motivi trahentis ad assensum reponitur. Quod cum explanatum sit satis, hic fusius explanari non eget.

Instabis: Saltem certitudo Fidei certitudini naturali non praestat, sed potius cedit. Nam certitudo naturalis est eiusmodi ut invitos etiam cogat; contra vero Fides nonnisi volentes inducit.

Resp. *Distinguo:* Invitos etiam cogit, causa maioris firmitatis *nego;* causa evidentiae qua fruitur, *concedo*.

Cum mens facultas sit necessaria, a vero evidenter proposito assensum cohibere non potest; idque si faceret, iam a sui natura descisceret. Contra ubi evidentia deest, medium desideratur quod ordine naturae idoneum sit ad intellectus extorquendam adhaesionem. Ex quo efficitur, ut veritas naturalis evidenter apparens mentem adigat ad assensum; non ita veritas supernaturalis, quae Dei obscure revelantis testimonio fulciatur. At hinc non aliud infertur, nisi priorem assensum esse necessarium, utpote evidentem; alterum vero liberum, utpote evidentia orbatum. Nos autem praestantiam Fidei prae certitudine naturali non ex evidentia et necessitate assensus, sed a nobilitate luminis supernaturalis, quo mens instruitur, atque ab excellentia motivi desumpsi-

mus; quae certe affatim praestabiliora esse in Fide quam in scientia naturali nemo, nisi amens, inficiabitur.

Articulus III.

De probabilitate.

37. Plerumque non modo in vitae usu, verum etiam in scientiis ipsis certitudinem assequi non possumus; sed probabilitate dumtaxat contenti esse debemus. Abs re itaque non erit aliqua hic de illa summis labiis degustare.

Probabile, ut ipsum nomen indicat, idem est ac dignum quod probetur, sicut amabile dignum quod ametur. Solet autem probabile interne vel externe censeri, prout vel interno aliquo motivo ex ipsa rei natura desumpto, vel testantium affirmatione roboratur. Tunc itaque obiectum aliquod interne probabile nuncupabis, cum urgenti ac valida ratione, licet non omne dubium excludente, suadetur; externe autem, cum gravi auctoritate vel aliis quibusque externis firmatur momentis. Quod si quando res verisimilitudine tantum ac levi admodum ratione, vel unius aut alterius parum fide digni testimonio nititur; tunc vix aut ne vix quidem nomen illud sibi vindicat, et leviter probabilis, vel etiam improbabilis appellatur. Nequit enim dignum approbatione dici, quod viri prudentis assensum non meretur; vir autem prudens nonnisi gravi momento permotus rei non certae assensum praestat.

38. Cum sola certitudo, et quidem ex ea parte, qua dubium excludit, in indivisibili sita sit;

probabilitas, quae profecto certitudo non est, extensionem quamdam et latitudinem habet, intra quam spatiari potest ac maior esse vel minor, prout magis minusve firmis aut auctoritatis aut rationis ponderibus roboretur. Quocirca assensus his adhibitus, quem opinionem appellavimus, magis minusve probabilis esse potest.

Qua in re arbitrantur aliqui probabilitatem minorem unius propositionis in conflictu maioris, qua contradictoria forte gaudeat, prorsus elidi et improbabilem reddi. Sed hi vehementer errant. Nam etsi evidens certitudo propositionis cuiuspiam contradictoriam falsam efficiat, eique omnem probabilitatem adimat; simile tamen non contingit cum de mera probabilitate utcumque maiori respectu minoris est quaestio. Utrinque enim motiva militant prudentis assensus; grave autem et sufficiens motivum suo robore non destituitur, tametsi cum graviore conferatur. Magis enim et minus, ut fert effatum, speciem rei non commutat; nec dignitas inferior in dedecus degenerat; eo quod a maiori dignitate superetur; nec subobscurior lux in tenebras vertitur, si cum vividiore luce confligat.

Solent etiam nonnulli ad varios probabilitatis gradus determinandos certitudinem in aliquot secare particulas, quasi unitatem in totidem *fractiones*. Verum id improbandum omnino videtur. Certitudo enim, utpote quae quoad dubii exclusionem in indivisibili moretur, nequit in partes ullas dividi; nec rerum quoad speciem differentium potest una ceu fragmentum alterius considerari. Sic inepte cogitaretur imaginatio bruti veluti *fractio* rationis humanae. *Fractio* enim

per alterius *fractionis* continuatum additamentum unitatem vel aequiparat vel etiam superat; imaginatio autem belluina nullius imaginationis perfectioris accessione rationem hominis unquam aequabit. Quod generatim de omni re diversae speciei, et proinde de probabilitate etiam respectu certitudinis sentiendum est. Quinam igitur probabilitas tamquam certitudinis frustum fingi poterit? Si id fieret, essentiale discrimen utriusque tolleretur, et certitudo ex probabilitatum congerie coagmentaretur. Quo errore nihil est in scientiis perniciosum magis; nam certitudinem omnino demeret, solumque summum gradum probabilitatis relinqueret.

Articulus IV.

De humanae ignorantiae atque errorum causis.

39. Breviter nos hinc expediemus; quod enim tempus in humanae ignorantiae scrutandis fontibus teritur (quorum plerisque remedium per praecepta adhiberi nullum potest), id ad eamdem depellendam satius est transferre. Ignorantiae igitur, quae in cognitionis carentia reponitur, causa est primum ipsa naturae conditio. Homo enim scientiis orbatus nascitur, ad quas pedetentim comparandas industria, labore, sensuum ministerio atque sedula mentis cogitatione indiget. Est hinc ut non parva temporis intercapedine, dum adolescat, rerum fere omnium ignoratione teneatur. Deinde cum fit aetate provectior et ad scientias appellit animum, etiam tum ad multorum notitiam non assurgit, sive ratione li-

mitum, quibus mens humana definitur, sive defectu experientiae, ex qua scientia hominis exorditur. His mederi incommodis, aliisque, quae omnia referre supervacaneum puto, in nostra potestate non est. Illa potius innuamus, quibus remedium aliquod afferri potest.

Ex horum numero est primum tum inertia quaedam animique torpor, tum voluptatum appetitio. Ille a laboribus absterret, qui ad scientias artesque addiscendas suscipiendi sunt; haec mentem alienat et sensuum oblectamentis affixam acie destituit ac perdit. Unde fit ut miseri hi homines, silice propemodum stupidiores, nihil fere, quod sensum superet, intelligere valeant.

Altera ignorantiae causa ordo praeposterus studiorum est. Non pauci enim sunt nostra praesertim tempestate, qui, morae impatientes, aut pueruli ad philosophiae studia se conferunt, antequam facilioribus disciplinis, aetati consentaneis, mentem ad altiora disposuerint; aut in plures scientias easque dissitas, quibus nec tempus nec ingenium suppetit, simul incumbunt. Quo fenore? Ut mens praemature adhibita et aggerie idearum ultra vires oppressa, leviter aut ne leviter quidem erudiatur.

Tertia ignorantiae causa ex immodico abstractarum subtiliumque cognitionum contemptu repetitur. Fato enim nescio quo haec sententia multorum animos occupat: quidquid supra sensum extollitur, quidquid experientia oculorum vel tactus non est exploratum, quidquid ratiocinatione nititur, quidquid universalem cognitionem exhibet, quidquid in summa altum sa-

pit; nonnisi deliramentum, chimaeram, inanem subtilitatem esse. Quo vitioso more efficitur ut mens torpeat, ac nobilioribus neglectis notionibus, ignorantiae tenebris teneatur. Cavendum quidem est, ne speculationis illecebra mens irretita nimis magnum studium multamque operam conferat in res obscuras ac difficiles easdemque non necessarias. At curandum pariter est, ne ea omittantur, sine quibus pleraeque disciplinae non scientiam sed factorum indigestam historiam praeseferrent.

Quarta causa ex inepta studiorum electione dimanat; saepe enim fit ut nullo scientiarum delectu, quin spectetur quo ingenium ferat, ad ea studia adolescentes propellantur, ad quae non natura, non consilium, sed casus, temeritas, libido ducit. Hinc usu evenit ut et in his operam oleumque perdant, et ceteris disciplinis non imbuantur, ad quae idoneum ingenium sortiti sunt. Antequam igitur quis huic potius quam alteri disciplinae penitus hauriendae se dedat, consideret quaeso quid valeant humeri, quid ferre recusent, nec omnes posse omnia.

40. Ad errorem vero quod attinet, hic non est aliud quam assensus falsae propositioni adhibitus, vel dissensus verae; quae pestifera cognitionum lues vario ex fonte dimanat (1).

(1) Baconus notiones falsas *idola* nominat, earumque quatuor genera recenset: *idola tribus*, *idola specus*, *idola fori*, *idola theatri*. Idola tribus fundata esse ait in ipsa hominum natura, seu melius, ex ea occasionem sumere, atque horum septem fontes assignat. Primus est inclinatio mentis ad maiorem ordinem et aequalitatem credendam in rebus, quam reapse sit. II. Animi aversatio ab iis, quae semel admissis

Primum ex praeiudicio, seu anticipata quadam animoque alte defixa opinione, qua qui semel animum imbuerit, eam haud facile poterit dedoceri. Remedium erit, sapiens quaedam et moderata dubitatio, qua in nullius verba iuretur, nec quidquam admittatur, nisi aut per se

contradicunt. III. Quod iis, quae subito et facile mentem feriunt, homo maxime moveatur ceteraque illis esse similia opinetur. IV. Quod mens semper ulterius gliscat, nec facile conquiescat. V. Affectuum vis, quae ad id, quod volumus, vehementer inclinat. VI. Sensuum illecebrae; unde fit ut ea, quae in sensus incurrunt, anteponamus iis quae sensum effugiunt, licet validiora sint, et rerum invisibilium considerationem negligamus. VII. Inclinatio mentis ad abstracta.

Idola specus ea dicit, quae ex individui singulari natura et conditione proveniunt, sive in eius temperamento, sive in educatione et assuetudine fundamentum habeant. Potissimum inde exurgunt: I. Quod peculiari scientiae, quam quisque adamat, reliquas facile mancipet et accommodet. II. Quod ingenia, cum alia quidem sint acuta et apta ad rerum notandas differentias, alia sublimia et idonea ad notandas similitudines, haud aegre in alterutrum labantur excessum. III. Quod sint qui nimium in admirationem antiquitatis rapiantur, et qui penitus sint ad novitates effusi. Quod certe in magnum scientiarum detrimentum cedit.

Idola fori, quae ex societate mutua hominum ingenerantur, potissimum ortum habent ex verborum fallacia, saepe ex captu vulgi pendentium. Atque id dupliciter contingit. Primum cum nomina rerum, quae non sunt, adhibentur, ex. gr. *fortuna*, *casus*, hisque similia; deinde cum nomina confusae significationis et male definita commiscentur.

Tandem idola theatri ea dicuntur, quae ex falsis dogmatibus philosophiarum et praeposteris demonstrationum regulis emergunt. Cui incommodo ut resistamus, duo proponit adiumenta: primum ut fundamento philosophiae in principiis naturae constituto, rationalium simul et empiristarum excessus caveatur; deinde ut inter pronuntiandi praefidentiam et acatalepsiam medium veluti tendatur iter.

evidens sit, aut legitima ratiocinatione constet, aut fide dignorum auctoritate fundetur, iuxta materiae, de qua agitur, diversum genus.

Alter erroris fons est affectuum dominatus; siquidem, ut optime Aristoteles inquit, quisque iudicat prout afficitur; tanta vis est voluntatis ad intellectus iudicia perturbanda. Id vitii effugere qui volet (omnes autem velle debent), quantum in ipso est conabitur ut in iudiciis ferendis mens, ratio, consilium, non cupiditatum inclinatio dominetur.

Quamplures fontes, ut brevi dicam, ad negligentiam quamdam, seriae considerationis defectum, nimiam propriae perspicacitatis fiduciam passim reducuntur; ex quibus usuvenit, ut argumenta utrinque militantia nihil aut leviter perpendantur, ac temere iudicium properetur. Hoc vitabit quis, si sibi diffidat, adhibeatque ad considerandas res et tempus et diligentiam.

Denique errorum fons late patens Logicae est neglectus, cuius severitate posthabita, academico stilo, saepe sub eloquentiae lenociniis, turpissima sophismata propinantur. Logicae igitur sedulo vacandum, atque ea, quae forte academicorum ritu disputata reperies, ad dialecticam erunt normam exigenda. Ita fortassis non pauca videbis, quae si verborum spolientur fuco, nullam argumenti vim, immo etiam ne constantem quidem sibi sententiam retinebunt. Hoc praeceptum maximi momenti est hac praesertim tempestate in libris recentium auctorum volutandis.

CAPUT SECUNDUM

DE VIIS QUAE AD VERUM ASSEQUENDUM PATENT.

Ad rerum notitiam capessendam, atque ideo ad veritatem in cognitione positam comparandam tres viae nobis a natura propositae sunt: immediata obiecti intuitio, discursus rationis, testium fide dignorum renunciatio. Etenim obiecta cognitionis, quotquot excogitari possunt, vel sunt per se evidentia, atque eiusmodi ut immediate ab aliqua cognoscendi facultate attingantur, vel contra per se non patent, sed usu tantum et adminiculo alterius cognitionis innotescunt. Si primum accidit, tunc ea intueri dicimur; quatenus sic percipimus, ut ipsa sibi quodammodo fidem faciant, nulla alia interposita cognitione. Sin alterum, tunc ea obiecta in duplicem classem dispesci debent. Nam vel sunt eiusmodi ut per comparationem cum aliis veritatibus iam perceptis inferri possint; et ad id suppetit rationis discursus. Vel cum nulla alia veritate a nobis cognita, saltem quoad nos, intrinsecus colligantur; et tunc nonnisi per testimonium aliorum, qui ea noverint, accipi poterunt. Recte igitur tres vias pro veritate nanciscenda nobis datas numeravimus, de quibus triplici articulo disseremus.

Articulus I.

De intuitione.

41. Intuitio versari potest vel circa *ideam*, vel circa *factum*, et quidem factum aut *internum* aut *externum*. Pro triplici hoc munere exercendo triplici facultate donati sumus : intelligentia, sensibus, conscientia. Intuemur ope intelligentiae ideam aliquam seu, melius, obiectum per ideam repraesentatum, quotiescumque mentem exercemus in contemplanda realitate aliqua quoad proprium conceptum, consideratione avocata ab exercitio actualis existentiae. Aliis vocabulis, intuemur ideam cum cogitando spectamus obiectam rem non prout in semet ipsa subsistit et individualibus conditionibus afficitur; sed prout intelligibile quiddam est, et rationem menti suppeditat a facto experientiae per se minime dependentem. Ita est cum cogitas notionem substantiae, notionem qualitatis, notionem causae, notionem infiniti, in iisque rimandis attentionem animi defigis.

Contra intueris factum, cum existentiam aliquam peculiarem, prout actu in rerum natura exstat, contemplaris, seu eventum aliquem ordinis physici. Et quoniam eiusmodi existentia esse potest vel ipsum subiectum cogitans eiusque affectio, vel res a subiecto cogitante distincta; idcirco est ut factum, quod spectas, esse possit aut internum, aut externum. Si enim te ipsum cogitantem atque ideo existentem, aut dolorem et

laetitiam, qua forte afficeris, advertas; factum percipis internum, et facultas quae id praestat, appellatur conscientia; quae reflexione mentis supra seipsam atque supra subiectum, cui inhaeret, constituitur. Si vero corpora, quae te circumstant, eorumque diversa phaenomena attingis, factum contueris externum; quod quidem sensibus primum usurpas, deinde intellectu diiudicas. Unde iure meritoque intuitio dividi potest in intellectualem, psycologicam, sensibilem.

Hinc duplex ordo habetur in scientia: ordo idealis et ordo experimentalis. Primus exsurgit ex intuitione idearum; posterior ex intuitione factorum; qui rursus in experientiam internam et externam dispescitur, prout renunciatione conscientiae aut sensuum constat.

42. In utroque ordine mens iudicia colligit; hoc tamen discrimine, quod in ordine ideali iudicia prodeant necessitate et universalitate ornata; in ordine experimentali iudicia exiliant particularia tantum et contingentia. Ratio huius diversitatis est, quia ideae, utpote ab existentia et individuali concretione praescindentes, aliquid obiective necessarium et universale suppeditant; contra vero facta, conscientiae aut sensuum ope percepta, nonnisi concretam et contingentem veritatem obiiciunt. Sic idea substantiae, idea causae, idea infiniti haec iudicia progenerant: *substantia non eget subiecto cui inhaereat; causa prior est effectu; infinitum mutationi non subiacet*. Experientia autem interna et externa fundamentum praebent his iudiciis: *ego cogito, existo, mutationibus afficior; corpora sunt, moventur, ordine gaudent*. Prima identitate nituntur idearum, poste-

riora autem facto ipso experientia comperto. Quapropter illa appellantur *rationalia,* quia mere rationis seu mentis sunt opus; vel etiam *necessaria*, quia praedicatum subiecto necessitate attribuunt; vel etiam *pura,* quia ab experimento minime pendent; vel etiam *analytica*, quia ex resolutione ideae subiecti aut praedicati enascuntur. Altera vocantur *empirica* aut *experimentalia,* quia experimento fundantur; vel etiam *contingentia*, quia subiecto praedicatum contingenter copulant; vel etiam *synthetica*, quia attributum extra notionem subiecti positum huic adiungunt. Tertium genus invexit Kant, iudicia nimirum *synthetica a priori;* sed ipsum in primo Ontologiae capite refutabimus; in praesenti quae dicta sunt sufficiant, ne tironum captus plus aequo gravetur.

43. Ut patet, evidentia, qua utrumque hoc genus iudiciorum gaudet, immediata est, cum non ex aliis iudiciis derivetur, sed solum simplicem apprehensionem ideae, aut facti cuiusdam perceptionem praeviam habeat. Sic ut hoc iudicium analyticum: *totum maius est parte* proferas, profecto non indiges nisi apprehensione ideae *totius,* quod aliud non est nisi aliquid pluribus constans partibus. Ex eius proinde intuitione et analysi eliciendo ideam *partis* eamque cum praecedenti idea *totius* comparando, illico excessum huius respectu illius perspicies, ac totum superare partem pronuntiabis. In quo iudicio praedicatum *maius parte* idem omnino est ac subiectum *totum,* sed diversa tantum ratione repraesentatum.

Itemque ut efformemus iudicia secundi generis, nimirum experimentalia, etsi non sufficiat

sola contemplatio idearum; tamen non aliud requiritur nisi praevia perceptio facti cuiusdam. Profecto ex sola idea abstracta corporum nunquam inferre possemus ea, sibi relicta, deorsum ruere. At postquam sensibus factum hoc apprehendimus, effici nequit ut mens iudicium eiusmodi, pro casu saltem illo particulari, non pronuntiet. Ab eo enim proferendo cohiberi non potest, statim ac perceptionem illam complexam sensibilitatis in duo elementa partiatur, subiectum nimirum et attributum, eademque simul coniungenda esse videat, non quidem ob necessitatem internam sed ob coëxistentiam facti in ipsa sensuum renunciatione perspectam. Exemplo rem illustremus. Quando quis iudicat se ad aliquid faciendum libere determinari, iudicium experimentale profert. Ad id vero proferendum quid opus est? Ut persentiscat vi conscientiae se ita illam actionem elicere, ut possit, si velit, ab ea se abstinere. Idem dic de iudiciis, quae circa phaenomena externa versantur; quae profecto ut exsurgant sat est sensuum perceptioni concretae considerationem mentis advertere.

44. Hinc manifeste consequitur non posse mentem in eiusmodi iudiciis proferendis errare, nisi una ex his tribus hypothesibus fiat: nimirum vel quod ipsa mens vitiosa sit et ad errorem inclinata, vel quod conscientia aut sensus falsam ipsi perceptionem obiiciant. At conscientiam in propria perceptione falli, ne ipsi quidem sceptici revera tuentur; qui etiam cum certitudinem omnem ablegant ac solas apparentias admittunt, testimonium saltem conscientiae apparentias illas referentis detrectare non possunt. Sensus ve-

ro, etiam cum sint rite dispositi recteque adhibiti circa obiecta ad se pertinentia, errori esse subiectos nemo dicet, nisi is qui naturae incassum reluctando ea inficiari velit, quae maxima perspicuitate notescunt. Quid enim magis perspicuum est et maiorem fidem sibi ipsi faciens, quam id quod nos propriis sensibus usurpamus?

Quo pacto idealistae refelli possint, veracitatem sensuum quoad mundi corporei existentiam impugnantes, in Cosmologia videndum erit; in praesenti considerare sufficiat non posse veracitatem illam impugnari, quin pari ratione veracitas aliarum facultatum periclitetur. Hoc vero si fieret, iam homo non ut ens naturale sed ut ens monstruosum et praeposterum spectaretur, de quo nec nos nec adversarii loqui aut disceptare possemus, nam loquendo et disceptando falleremur.

Atque id multo magis dicendum esset, si prima hypothesis seligatur, nempe quod mens ipsa in errorem tendat. Id enim fingi nequit, nisi universalis tendentia ad errorem in homine adstruatur; quandoquidem mens facultas universalis cognoscendi est, cum omnia iudicia immediata proferat, et ratiocinationi principia et fundamenta ministret. Quare eius ad falsum inclinatione adstructa, nihil prorsus scientiae superesset, atque homines non modo brutis sed ipsis stipitibus inferiores efficerentur.

Solvuntur difficultates.

45. Licet difficultatum solutio in hac materia magnopere pendeat ex distinctiore notitia facultatum animi (quae res in Psychologia tractabitur); nihilominus pro tironum exercitio nonnullas obiectiones hic tangam, quae facile responsum admittunt.

Obiicitur ergo primum: Mens humana limitibus circumscribitur. Hinc suapte natura fallibilis est atque imbecillitatis plena. Ergo in iudiciis omnibus ferendis decipi potest. Saltem in singulis casibus possumus dubitare utrum tunc praecise mens fallatur.

Respondeo revera esse imbecillitatis plenam obiectam difficultatem. Etsi enim limitibus definita sit mens hominis, tamen intelligentiae conditionem habet, ut ipse fatetur adversarius. At quinam intelligentiae natura persisteret, si semper deciperetur, quod certe peius est quam si nihil unquam intelligeret? Ex eo igitur, quod finita mens sit, non sequitur eam semper errare posse; sed sequitur tantum eam non ad omnia se protendere ac deceptioni esse obnoxiam in obiectis non immediatae sed mediatae evidentiae, quatenus ipsis assentiatur quin legitima ratiocinatione demonstrentur. Quare adversario sic dialectice respondebis: Mens humana fallibilis est *concedo;* ergo in omnibus iudiciis decipi potest, *nego.* Et nego etiam quod in singulis casibus possimus dubitare utrum tunc praecise mens fallatur. Nam vel agitur de primis principiis rationis, et in his proferendis errare intellectus nequit;

vel agitur de illationibus, et errorem mens cavere potest resolvendo illationes in principia, ut dicetur inferius (1).

(1) « La sola ragione divina è assolutamente infallibile, « perchè essa sola è infinita, semplicissima, sempre in atto. « Identificandosi con la intuizione di tutto il vero, essa non « può per conseguenza deviarne, senza deviare dalla sua « medesima essenza. Ogni altra ragione creata è essenzial- « mente fallibile, cioè tale che assolutamente parlando può « scostarsi dal vero, la cui intuizione non costituisce la sua « natura. Ciò ha luogo non solamente per la ragione indi- « viduale, ma ancora per la ragion generale, e universal- « mente per ogni intelligenza creata, cioè distinta dalla di- « vina. Ma la fallibilità dice potenza, non atto. Fallibile « adunque è quella ragione che può fallire alcuna volta; ma « non è necessario che essa sempre e attualmente fallisca. « Anzi questa medesima possibilità di cadere in errore può « benissimo esimersi dal venire all'atto per gratuito benefi- « cio soprannaturale, come nei beati; o per assistenza pecu- « liare di Dio, come nella Chiesa a rispetto dei dommi e « della morale. In ambedue questi casi la infallibilità non « dicesi originaria e assoluta, ma partecipata e relativa.

« Se la ragione individuale, considerata nei puri termini « della natura, errasse sempre e in tutto, non sarebbe più « dono di Dio, nè immagine della verità increata; non es- « sendo beneficio ciò che sempre ci danneggia, nè immagine « quella che non si assomiglia mai, neppure in parte, al « prototipo. Che più? Cesserebbe in lei perfino l'idea di ra- « gione, non potendosi dir ragione una facoltà che nulla « mai percepisce, e non percependo mai nulla quella che « non ha mai percezioni conformi all'obbietto. E senza ciò, « che cosa è finalmente l'errore? Una deviazione dall'atto « naturale. Non può dunque attribuirsene la possibilità a « una virtù conoscitiva, se non presupponendo che il con- « trario, cioè il vero, ad essa naturalmente compete. Dun- « que lo stesso concetto di fallibilità involge che il vero sia « l'atto proprio e naturale della ragione che si dice fallibi- « le, nè senza un tal presupposto la possibilità stessa del- « l'errore troverebbe luogo. Di che segue, essere al tutto « impossibile che la ragione individuale non possegga mai

Obiic. II. Potest homo, sicut reapse est, generatim propensus esse in malum. Ergo similiter in falsum. Sed generali in falsum propensione admissa, nihil certi pro intelligentia superest. Ergo.

« il vero; essendo contraddittorio che una *natura* manchi « dell'atto *naturale*, o che sia atto *naturale* quello che non « *nasce* giammai.

« Si dirà: la ragione individuale possiede il vero alcuna « volta, ma non ha mai certezza di possederlo.

« Chi ripigliasse in tal modo, mostrerebbe di non inten« dere ciò che dice. E vaglia il vero, che cosa significa la « certezza, se non il riposo e la quiete della mente nella « propria cognizione? Ora è egli concepibile che la mente « non riposi nè quieti nell'atto a lei naturale, quando l'at« to naturale non è altro se non quello che termina e quin« di appaga la tendenza del subbietto operante? Ogni na« tura riposa nel possesso del proprio bene; ed il bene del« l'intelletto, come si è detto, è il vero. Dunque o bisogna « negare che il vero sia naturale alla mente, distruggendo « così perfin la possibilità dell'errore; o ammesso che le sia « naturale, è forza concedere che la mente possa e debba « possedendolo riposarvisi, cioè averne certezza.

« Sapientemente adunque quel sommo, *qui nil molitur* « *inepte*, stabilisce che la mente di ciascun uomo pel lume « della propria ragione ha certezza dei primi principii: *per* « *lumen naturale intellectus redditur certus de his quae lu*« *mine illo cognoscit, ut in primis principiis* (S. Tomma« so *Contra-Gentes* lib. III, cap. 154). Ed altrove aggiun« ge esser proprio di siffatti principii che non solo sieno ve« ri, ma altresì che dalla mente sieno riconosciuti per tali: « *proprium est horum principiorum ut non solum vera sint,* « *sed etiam ut vera esse videantur.* Per la qual cosa la mente « nel percepirli non può in guisa alcuna negare ad essi l'as« senso, nè trovar ombra di dubbio: *invenitur aliquod ve*« *rum in quo nulla falsitatis apparentia admisceri potest*, « *ut patet in dignitatibus; unde intellectus non potest sub*« *terfugere quin illis assentiatur* (2 Dist. 25, art. 2). » Civilta' Cattolica Seconda Serie, vol. II, art. *Della certezza filosofica* n. VIII.

Resp. *Dist. Ant.* potest homo, sicut reapse est, in malum esse propensus, per rationalem appetitum, *nego;* per appetitionem sensilem, *subd.* in malum, quod sit eiusmodi respectu sensibilium facultatum, iterum *nego;* respectu rationis, *distinguo rursus,* quae propensio ab ipsa ratione verum bonum appetente corrigi possit ac temperari, *conc.;* secus *nego.*

Cum homo animo constet et corpore, intellectu et sensu, duplicis generis appetitiones habet: rationales, quibus ad bonum menti consentaneum impellitur; et sensiles ad bona tantum corporea inclinantes; quibus obsequi, etsi rationi aliquando malum sit, sensibus tamen non est ita. Quare appetitio quaevis in suo genere semper ad bonum tendit; quamquam non raro bona sensuum bono mentis adversentur, idque ex naturali imperfectione hominis oboriatur. Cui incommodo natura optime cavit, portionem sensilem rationi subiiciendo, quae agnoscendo verum et diligendo bonum, inferiorem appetitum moderaretur. atque ad sibi serviendum flecteret. Falsa est igitur generalis hominis ad malum propensio; ac multo magis falsa esse debet universalis inclinatio ad falsum; quae ex eo etiam repugnat, quod ne peculiaris quidem esse possit. Etsi enim bonum, respectu diversarum facultatum, bono queat aliquando reluctari; tamen verum numquam vero opponi potest. Non enim, ut bonum, *relativum* est, nempe in congruentia cum natura perficienda consistens; sed plane *absolutum* est, nimirum in convenientia vel discrepantia *praedicati* cum *subiecto* repositum.

Obiic. III. Ut certo constet evidentiam iudicio-

rum immediatorum rite esse comparatam, debet hoc profecto per normam aliquam diiudicari. Ergo eorum veritas obiectum est non intelligentiae, sed rationis. Insuper, eorum certitudo ab usu pendet debitae attentionis, et idonea dispositione mentis. Non igitur immediate patet, sed aliunde colligitur.

Resp. *Nego primum Ant.* vel, si magis lubet, *dist.* debet hoc diiudicari per normam aliquam ab ipsa evidentia illorum iudiciorum non distinctam, *conc.;* distinctam, *nego.* Quemadmodum lux solis, ut conspiciatur, alia luce non indiget, sed spectabilis est per se; sic evidentia iudiciorum, quae immediate patent menti, nihil a se diversum exquirit ad plenam gignendam certitudinem. Unde haec iudicia sibi ipsa sunt veritatis norma; nec unquam fieri potest ut mens, modo valeat, in eorum perspicientia hallucinetur. Quod vero requiratur diligens mentis attentio, idearumque penetrans intuitio, et mentis conformatio valens; haec non sunt nisi conditiones requisitae, non autem principia ex quibus iudiciorum immediatorum veritas ratiocinando derivetur. Quocirca sic alteram obiectionem distingues: Eorum certitudo pendet ab usu attentionis etc. tamquam a conditione, *conc.;* tamquam a demonstrationis principiis, *nego.*

Obiic. IV. Multi erronea docent, tamen ea sibi immediate esse evidentia asseverant. Ergo mens, dum in iudiciis immediatis versatur, decipi potest.

Resp. Eiusmodi homines id asseverant ore dumtaxat, non vero interna animi persuasione, quae omne dubium excludat. Studio enim abrepti par-

tium, dum sua tueri placita non possint aliter; ad iactatam confugiunt evidentiam; at fide non bona, sed simulate ac fallaciter. Nihil proinde ex ipsis ad intelligentiae vim debilitandam desumi potest.

Obiic. V. Conscientiae veracitas demonstrari non potest. Ergo nutat. Deinde, ut certi simus nos conscientiam habere huius vel alterius affectionis, alia indigeremus conscientia; et pro hac iterum alia, atque ita progressus instrui posset sine fine. Ne igitur in absurdum eiusmodi delabamur, dicendum est potius non esse conscientiae fidendum.

Resp. Obiectio in falso hoc fundamento nititur, quod quidquid non demonstratur, id minime sit certum; quo quidem nihil absurdius dici potest. Ut enim ostendemus inferius, nisi quaedam essent veritates ita per se notae et certae, ut ratiocinatione firmari non egeant; ne demonstrando quidem certi quidpiam afferri unquam posset. Etenim demonstratio principia subaudit indubia, quae aliunde minime deducantur. Iam vero in horum numero haberi debet conscientiae testimonium, quo nobis nihil est intimius, nihil evidentius. Quare quod non demonstretur, id ex summa ipsius oritur perspicuitate, quae aliunde derivari non postulat. Nec inde quidquam eius firmitati detrahitur; quemadmodum non tenuatur, sed commendatur potius solis claritas, quod alia luce non collustretur. Sic igitur *distingues antecedens:* Conscientiae veracitas demonstrari non potest, quia non eget, utpote immediate patens, *conc.;* cum egeat, *nego*.

Ad alterum repones conscientiam tum sui tum

aliarum facultatum actus testificari, nec proinde alieno egere subsidio. Cum enim vis quaedam sit reflectendi, et pro obiecto habeat quamlibet animi affectionem; in semet, quamdiu lubet, redire potest atque ipsum suum consciendi actum iterum iterumque pertingere. Ut igitur de conscientia certi simus, non nova opus est facultate, sed novo dumtaxat eiusdem facultatis actu.

Obiic. VI. Conscientia nec affectionum internarum causas, nec modum, quo excitantur, nec cuius naturae sint, nec sanguinis circulationem et alia eiusmodi manifestat. Ergo non est medium satis idoneum assequendae veritatis.

Respondemus, ea quae obiiciuntur extra conscientiae obiectum reperiri. Conscientia enim nonnisi existentiam subiecti cogitantis ac modificationum eius attingit. Horum vero naturam, causas, discrimen, genesim explicare rationis est; quae eiusmodi res ex indubiis edisserat principiis, notarum, unde obiectum constat, contemplatione aliisque factis innixa. Sanguinis autem circulatio non adverti dicitur a nonnullis, quia assuetudinem generat. Nam aequabilis semper est et continua, ac simili fere semper modo nos afficiens. Ut autem sensatio peculiaris obiecti, quod internum est, advertatur, hanc conditionem postulat: ut interrumpatur, aut varietur, ut sic discerni a ceteris possit. Secus notam discriminis nullam obiiciet. Hinc est ut si quando motus sanguinis celerius peragatur et corpus diverso modo immutet; sensatio interna, quae inde emergit, per conscientiam seorsum attingatur; contrarium autem accidat, quando circulatio consueta ratione perficitur nec quidquam novi af-

fert. Idem dicunt de reliquis. At nos eiusmodi responsionem non satis veritati congruam ducimus. Nam circulatio sanguinis calor vitalis et similia, quae ad organorum dispositionem pertinent, obiectum sensationis non esse videntur; siquidem sensatio, ut exerceatur, organa rite disposita subaudit, et supra proprium actum vel principia eiusdem non reflectit. Motus autem corporis, qui nulla sensatione attinguntur, ne indirecte quidem a conscientia referri possunt. Verum haec, cum in Psychologia tractanda sint, hic perturbato ordine anticipari non debent.

Obiic. VII. Amentes et somniantes putant affectiones habere, quas non habent. Ergo fallax est conscientiae testimonium.

Resp. Difficultas haec statum quaestionis omnino migrat et elabitur. Nos enim de homine loquimur, prout, remotis impedimentis, in debita facultatum suarum dispositione reperiatur; illa eos inducit, qui praeter statum ad rite cognoscendum et iudicandum idoneum plane sint. Sed ut haec mittamus, difficultas vanescit ex eo, quod error ille in somniantibus et amentibus non conscientiae testimonio, sed imaginationis perturbationi adscribendus est. Conscientia enim, cum attingere nequeat nisi id quod reapse nobis insit, deceptioni quae obiicitur non intervenit. Illi tamen inde falluntur, quod ea, quae aestuante et exlege imaginatione concipiunt, tamquam reapse praesentia et realia existiment. Quod unde oriatur in Psychologia dicendum erit.

Obiic. VIII. Sensus referunt in corporibus inesse colorem, saporem, odorem ceterasque qualitates, quas *secundarias* vocant. At vero hae in

illis minime insunt. Nam quidquid ad sensationem pertinet, in sentiente est dumtaxat. Ergo sensuum relatio fallax est.

Resp. Haec difficultas, quam nonnulli magnifaciunt, tota quanta est puerili nititur aequivocatione. Sensus enim non ipsam sensationem coloris etc. corporibus inesse testantur, sed sensationis obiectum, quod illam in nobis excitat. Hoc autem verissimum est. Quare merito Buffier in sua Logica Cartesium atque Malebranchium reprehendit quod se inepte iactarint, tamquam communis cuiusdam erroris detectores, statuerintque ceu rarum propriae philosophiae inventum: calorem, odorem et similia in sentiente esse tantum, et nullo modo in obiectis. At cum lucem afferre vellent, non aliud praestiterunt, nisi ut rei satis per se clarae caliginem quamdam offunderent. Nam cum de calore, odore, ceterisque corporum qualitatibus loquimur, duo distinguenda sunt, quae habent quidem inter se aliquam analogiam et ordinem, sed tamen maxime differunt. Unum est ipsa caloris aut odoris sensatio; alterum proprietas aliqua obiecti, quae sensationem excitat. Primum in sentiente est, posterius vero in corporibus. Quis autem adeo delirus aut stipes fuit, ut unum cum altero confunderet, et in igne sensum caloris, qui est in nobis, inesse iudicaret? Apposite hoc loco Reid: « Rudis ait, « ignis est calidus, nix frigida, saccharum dulce; « id nostri testantur sensus, et inficiari absurdum « est. Philosophi dicunt: calor, frigus, dulcedo « non sunt nisi sensationes in nobis; eas in igne, « in nive, in saccharo inesse statuere absurdum « est. Contradictio magis est apparens quam rea-

« lis; progignit illam abusus vocabuli ex parte « philosophorum et confusio idearum ex parte « vulgi. Cum inquit philosophus nil esse caloris « in igne, quid ipse intelligit? Ignem sensatione « caloris destitui. Nae is vera loquitur, seque si « explicet, vulgus non dissentiet. Verum hic ho« mo se perperam exprimit; reapse enim in igne « inest qualitas, quae calor nominatur; atque « tum philosophi tum vulgus multo saepius qua« litatem, quam sensationem nomine illo signi« ficant. Eamdem igitur vocem aliter philosophi « proferunt, aliter vulgus interpretatur (1) ».

Articulus II.

De rationis discursu.

46. Ad ea, quae immediate non patent, discursu rationis assurgimus, modo cum iis quae immediate percepimus logico nexu copulentur, nimirum ita ut haec vera esse nequeant, nisi illa etiam vera sint. Sic conspecto mundo, de Dei existentia certiores efficimur; quatenus ratiocinando cognoscimus non posse mundum extare, nisi extet Artifex qui ipsum condiderit. Hinc ratiocinatio magno usui in scientia esse solet; non enim aliter, nisi eius adminiculo naturas rerum, principia, causas detegimus, cum nonnisi phaenomena et effectus nobis immediate manifestentur. Quo autem artificio iudicia disponi debent ut veritas una ex alia inferatur, quae regulae

(1) *Essais sur les facult. de l'homme; Essai* 2, ch. 17.

servandae sint, quot vitia cavenda, id omne in dialectica explicavimus. Hic aliqua tantum addimus, quae huius medii cognitionis clariorem notitiam efficiant.

47. Mens praemissis assentiens nequit non assentiri conclusioni, quae ex illis iuxta logicae regulas derivetur. Cum enim conclusio in praemissis contineatur; si mens assensum cohiberet a conclusione, quam actu derivat a principiis certis et evidentibus, a vero evidenti refugeret. Hoc autem contra eius naturam est. Nec in tali operatione animus falli dici potest, nisi rationem non esse rationem, pugna conceptuum, inepte putemus. Et sane quomodo effici posset ut mens, servatis ratiocinandi regulis, in illatione deducenda decipiatur, si illatio propter assertas praemissas, in quibus convolvebatur, asserta iam est, nec aliud quidquam exprimit, nisi mentis id distincte pervidentis intuitum? Profecto error et deceptio non aliter fingi potest, nisi mentem in ipsis iudicandis praemissis errasse ponatur; quod quantum a veritate discedat superiore articulo dictum est. Ad rem S. Thomas: *Certitudo scientiae tota oritur ex certitudine principiorum. Tunc enim conclusiones per certitudinem sciuntur, quando resolvuntur in principia* (1). Ut autem ratiocinando conclusio rite inferatur, non modo Logicae regulas servari oportet; sed etiam praemissae, quibus illa nititur, certae et evidentes esse debent; sunt enim hae veluti causae in ipsam influentes.

« E veramente l'intelletto umano non è solo

(1) *Quaestio de veritate* art. 1.

« una virtù intuitiva, ma altresì una virtù de-
« duttiva. Questa sua seconda funzione sorge ne-
« cessariamente dalla prima, in quanto l' animo
« umano, intuendo l'obbietto, ravvisa le relazio-
« ni e i rispetti che lo rivestono. Così egli si for-
« ma i principii, e dai principii muove a svolge-
« re passo passo le illazioni che in quelli sono
« racchiuse. Germinate in lui le idee in virtù
« della spontanea sua attività e della presenza
« dell' obbietto riferitogli dai sensi, l'intuito del-
« l' immediato rapporto che corre tra esse idee
« gli porge i primi principii della conoscenza.
« Ma i principii stessi son paragonabili tra di lo-
« ro manifestando nuove relazioni; di che nuovi
« veri ci si appalesano nell'ordine astratto. Que-
« sti astratti pronunziati posson poscia applicar-
« si agli oggetti dell' esperienza e così rivelarci
« una lunga serie di verità nell' ordine concreto
« che prima essi nella loro universalità racchiu-
« devano virtualmente. In tal modo l' animo uma-
« no fa passaggio da un giudizio ad un altro con-
« catenato col primo e dipendente da quello. Ciò
« facendo egli dicesi ragionare. Nel quale atto ci
« ha come un riverberamento e una diffusione
« di luce che raggiata dai primi principii, folgo-
« ranti per loro stessi, si stende di grado in gra-
« do ad illustrare le inferenze fin dove esse si
« prolungano e s'intreccian tra loro, come anelli
« d'una stessa catena innodati l' uno nell' altro.
« La mente umana non può a meno di non aver-
« ne evidenza e certezza, purchè segua col suo
« sguardo intuitivo il filo della loro connessione;
« nè ad assicurarsi di averlo seguito ha d' uopo
« di altro se non di riandarlo novellamente, scio-

« gliendo le illazioni nelle premesse onde furono « derivate, il che si fa colla Logica.

« In tal guisa procede la scienza nell' uomo. « Acconciamente il Dottor S. Tommaso: « *Il cam-* « *mino che tiene la ragione per giugnere allo sco-* « *primento d'un vero prima ignorato si è di muo-* « *vere da principii generali noti per loro stessi fa-* « *cendone l'applicazione a punti determinati, e* « *proceder così a conclusioni più particolari e da* « *queste ad altre con loro connesse:* ***Processus ra-*** « ***tionis provenientis ad cognitionem ignoti in in-*** « ***veniendo est ut principia communia per se nota*** « ***applicet ad determinatas materias, et inde pro-*** « ***cedat in aliquas particulares conclusiones et ex*** « ***his in alias*** (***De Magistro*** art. 1) (1) ».

48. Age vero, ratiocinium eiusmodi, idest quod a certis evidentibusque procedit praemissis, *apodicticum* seu *demonstrativum* dici solet. Sunt vero huius genera quatuor: I. Demonstratio *a priori*, cum effectus notitia ex notitia causae suppeditatur, ut si libertatem hominis ex eius rationalitate demonstres; II. Demonstratio *a posteriori*, cum contra caùsa probatur ex effectu, ut si extare Deum ostendis e rerum creatarum existentia; III. Demonstratio *directa*, ea nimirum, quae ex una subiecti notione ad aliam inferendam pergit; ut si ex animi spiritualitate eiusdem perpetuitatem elicias; IV. Demonstratio *apagogica* aut *indirecta*, quae rem ex absurdis alias consequuturis ostendit, ut si futuram vitam ex perturbatione ordinis, de qua secus divina pro-

(1) Civilta' Cattolica Seconda Serie, vol. II, art. *Della certezza filosofica* n. VIII.

videntia incusaretur, deducas. Harum praestantissima est demonstratio a priori; quandoquidem in ipsa mens plene conquiescit; in caeteris adhuc irrequieta persistit, non quidem quoad exclusionem dubii, sed quoad sciendi cupiditatem exinde obortam, quod rei nondum perfectam scientiam sibi comparaverit. Tunc enim, ut praeclare Aristoteles, vere scimus, cum rei causam dignoscimus. Haec appellabatur a veteribus demonstratio *propter quid;* quae autem a posteriori procedit, demonstratio *quia* dicebatur.

Alia etiam partitio magni momenti est, qua ratiocinium tribuitur in *purum*, *empiricum* et *mixtum*. Primum est, quod solis praemissis rationalibus constat, velut si dicas: *ex aequalibus summis, aequalibus demptis partibus, quae supersunt sunt aequalia; atqui in omni triangulo summa angulorum aequat duos angulos rectos; ergo si duobus triangulis aequalis angulus demitur, summae angulorum, qui supersunt, erunt aequales.* Alterum est quod solis experimentalibus iudiciis coalescit; ut ex. gr. *ignis stipulae admotus illam comburit; atqui huic stipulae ignis admovetur; eam igitur comburi oportet.* Tertium dicitur, quod altera rationali, altera experimentali praemissa constat; cuiusmodi esset haec ratiocinatio: *nequit existere ens contingens nisi existat ens necessarium; atqui entia contingentia existunt; ergo existere oportet ens necessarium.*

Inter has ratiocinandi species hoc interest discrimen, quod prima nonnisi relationes quasdam inter ipsas ideas detegit, sed per se ad realem rerum existentiam inferendam minime valet; contrarium vero dicendum est de reliquis.

Nam ratiocinatio empirica tota quanta est in realitate ipsa indicanda et conferenda versatur. Ratiocinatio autem mixta veritatem quamdam puram et rationalem veritati alteri experimentali realem existentiam includenti applicat. Quare ostendit eas ipsas in rebus existere relationes, quae inter ideas intercedunt. Veritates enim purae et theoreticae sunt, ut ita dicam, conditionate practicae, quatenus id quod absolute de ideis asserunt, asserunt etiam de rebus, modo conditio, quam includunt, realis reddatur. Sic cum dicis: *ens contingens extare nequit sine ente necessario*, eiusmodi propositio idem affirmat atque haec conditionalis: *si existit ens contingens, extare debet ens necessarium*. Quare cum postea vi minoris propositionis empiricae existentiam entis contingentis asseras; consequens est ut in illatione realem entis necessarii deducas existentiam. Ex quo plane intelligitur quantae utilitatis sit haec ratiocinandi species; per ipsam enim ex iis, quae experientiae subiecta sunt, ea, quae per experientiam non attinguntur, facile et necessario deducimus.

Denique recenseri potest ratiocinatio *ad hominem*, qua nimirum ex ipsius adversariorum principiis aliquid contra ipsos ostendimus; et ratiocinatio *hypothetica*, idest qua hypothesis assumitur quaedam, ex ipsaque phaenomena explicantur. At haec non est veri nominis demonstratio, et vix probabilitatem exhibet. Tamen utilis est quandoque ad aliquam explicationem effectuum, qui apparent, afferendam quotiescumque vera causa detegi nequit.

49. Demonstratione acquiritur *scientia*, quae

idcirco describi solet: *cognitio certa et evidens per demonstrationem comparata;* quamquam interdum hoc nomine intelligatur habitus ad illam inclinans, et latiore etiam sensu cognitio quaevis certa et evidens, sive ratiocinatione, sive sola experientia, aut intuitione idearum acquisita. Porro scientia dividi praesertim solet in *theoreticam* et *practicam;* illa est quae in rei contemplatione simpliciter sistit; haec vero quae ipsam rei notitiam ad operationem dirigit.

Solvuntur difficultates.

50. Obiicitur I. Si ratiocinatio verax esset, nullus error in scientiis comperiretur, nulla dissentientium philosophorum discrepantia.

Respon. *Dist.* nisi ex pertinacia, praeiudiciis, partium studio, ceterisque errandi capitibus adstruerentur tamquam principia, ea quae reapse principia non sunt, immo nec ipsis eorum auctoribus videntur eiusmodi; tum etiam nisi pro ratiociniis paralogismi et sophismata haberentur, *concedo;* secus, *nego.* Errores huiusmodi et dissentiones non inde oriuntur, quod mens in rite ratiocinando fallatur; sed unice ex eo, quod statuantur instar principiorum effata, quae vix hypotheses dici possunt, immo etiam saepe exaestuantis ingenii deliramenta. Vel etiam inde proficiscuntur, quod, etsi vera iaciantur principia; tamen de recta ratiocinandi via mens deflectat. Quae duo vitia si semper vitarentur, nullus hercle in scientiis error, aut dissidium dominaretur. Verum haec beatorum felicitas, non praesens hominum conditio est. Attamen in hoc voluntas

hominis non natura accusari debet; natura enim suppeditavit media detegendi errorem; quod facile fiet si illationes resolvantur in principia a quibus deducuntur, principia autem non habeantur nisi ea quae evidenter et immediate notescunt.

Obiic. II. In ratiocinando memoria utimur; haec autem fallax est. Ergo saltem hoc nomine est error in ratiocinatione pertimescendus.

Resp. *Dist. Maior.* in ratiocinando memoria utimur semper, *nego;* aliquando, *subd.* ita ut in potestate rationis sit, ea, quae illa refert, ad trutinam revocare pro lubito, *concedo;* secus *nego.* Item *Dist. min.* memoria fallax est, quatenus labi potest et ea, quae alias arripuit, non satis reminisci, idque ipsa testante conscientia, *concedo;* quatenus, sufficienti attentione adhibita, potest evidenter referre falsum, *nego.* Obiectio non una ex parte vacillat. In primis, verum non est in omnibus ratiociniis usum esse memoriae. Cum enim illationes ex principiis primis et per se evidentibus proxime deducuntur, tunc mens eodem tempore praemissas et conclusionem inde manantem contuetur, nec opus est ut alia memorando revocet. Deinde etiamsi in ratiociniis longioribus, quibus remota admodum ab iudiciis immediatis illatio deducitur, adiuvari mens memoria debeat; tamen ratiocinationes ante institutas, et memoriae commendatas, iterum, si velit, ad examen traducere potis est. Denique iactata memoriae fallibilitas plus aequo exaggeratur. Haec enim fallibilitas in hoc unice sita est, quod multa olim leviter cognita obliterentur, non pauca etiam dubitando meminerimus, atque id ipsum

conscientiae evidenti testimonio manifestatur. Nunquam vero in hoc consistit, quod, nullo intercedente impedimento, referat tamquam certam rem dubiam, aut alias non perceptam. Quod si quando hoc nonnullis accidit, id non ex natura illius facultatis, sed ex imprudentia temere iudicantis atque ex debitae considerationis carentia contingere dicendum est. Memoria enim et ipsa cognoscendi facultas est, ad ideas praeteritas revocandas data. Nulla autem facultas circa proprium obiectum, si rite adhibeatur, falli potest.

Obiic. III. Si vis ratiocinii perpenditur, videbitur profecto ipsum illuc revocari, ut particulare ex universali deducat: quippe cum omnes ratiocinandi modi ad syllogismum aliquem reducantur. Atqui haec progrediendi ratio naturae hominis refragatur, cuius est ex particularibus ad universalia devenire. Ergo etc.

Resp. *Conc. Maior*. Ad *Min. Dist.* cuius est ex particularibus ad universalia devenire in obiectis apprehendendis, *conc.*; in inferendis iudiciis, *nego*. Adversarius duo inter se admodum diversa confundit: ordinem rerum percipiendarum, quae cognitioni praebent initium, et ordinem iudiciorum deducendorum. Illum talem esse largimur, ut a particularibus ad universalia gradiamur. Omnis enim cognitio humana a sensu incipit; sensus autem circa particularia versatur, a quibus mens suas ideas universales ope abstractionis efformat Verum hoc quia longam explicationem exigeret et ideologiae materia est, in proprium locum differimus; hic tantum aliquid innuisse sit satis. At cum contra non de cognitio-

nibus generatim acquirendis, sed de deducendis veritatibus agitur, animus noster inversum pergit iter. Ab universalioribus nimirum iudiciis, quibus implicitum saltem praebeamus assensum, ad minus universalia descendimus; idque ex ipsa ratiocinii natura repeti debet, ut ex iis, quae in tertio dialecticae capite dicta sunt, satis superque colligitur. Nec huic rei obest quidquam, quod aliquando in demonstrationibus analytica methodo confectis (quales potissimum sunt eae, quae ex. gr. in algebra aliquando fieri solent) aliter factitari videatur. Nam si accurate demonstrationes illae perpendantur, et ad formam dialecticam revocentur, patebit profecto eas semper ab aliqua generaliori praemissa suam deductionem elicere.

Articulus III.

De auctoritate.

51. Plura, quae captum nostrum superant, vel locorum dissociatio aut temporum lapsus nobis absentia facit, scire aliunde non possumus, nisi ex aliorum, qui ea noverint, testimonio. Quare insita nobis a natura est propensio quaedam ad fidem ceteris hominibus habendam, ita ut de rebus, quae a scientibus gravibusque viris enarrentur, fidentia quaedam ac firma animi confisio in nobis emergat. De hac tertia acquirendae cognitionis via in praesens dicemus breviter, ipsamque in certis rerum adiunctis ad plenam certitu-

dinem nos adducere statuemus. Sed ante claritatis gratia pauca, quae huc faciunt, explicanda sunt.

Testis is dicitur, qui aliquid tamquam a se cognitum alteri quocumque signo manifestat; et, cum de factis agitur, esse potest vel *oculatus*, si rem propriis oculis usurpavit; vel *auritus*, si ex aliorum excepit narratione. Actio vero, qua rem testatur, *testificatio* vel *testimonium* dicitur. Vis denique, quam testimonium habet, seu ipsum testimonium prout vi praeditum est nos movendi ad assensum rei assertae, *auctoritas* audit; quae divina esse potest vel humana, prout Deus vel homo est qui testatur.

Cum testimonium nequeat ad assensum impellere, nisi testis scientiam certam habeat rei, quam enarrat, et verax in dicendo sit; ex scientia et veracitate testis auctoritas, quam eius testimonium habet, constituitur. Iam vero adhaesio, quam rei assertae adhibemus propter auctoritatem testantis, *fides* dicitur; quae definiri posset: assensus, quo tenemus vera esse, quae dicuntur, propter dicentis auctoritatem. Hic assensus esse potest vel tantum probabilis, vel etiam certus, prout dubium omne excludit vel aliquod relinquit. Sed certitudo eiusmodi non est nisi moralis; quippe cum non in absoluta rei necessitate, sed in legibus, quibus mores testantium diriguntur, innitatur (1).

(1) Hinc est ut si testis sit eiusmodi, ut eius scientia et veriloquium non lege aliqua quae operationem gubernet, sed omnimoda oppositi repugnantia fundetur; tunc eius testimonium indirecte saltem certitudinem parit metaphysi-

Qua in re animadverte certitudinem moralem quandoque strictiore, quandoque latiore significatione usurpari. Cum pressius sumitur, tunc reapse talem firmitatem sonat, quae nullum dubitandi relinquit arbitrium. At cum laxiore sensu accipitur, tunc nonnisi gravem probabilitatem significat, ac talem quae ad rectam prudentemque operationem loco certitudinis haberi possit. Insuper auctoritas humana versari potest vel circa *dogmata* vel circa *facta*, prout vel veritatem ad scientiam pertinentem, vel eventum testatur aliquem.

52. His antea notatis, ad propositum veniamus. Principio itaque dicimus in re scientifica testimonium sapientum, et in arte peritorum pro rudibus normam esse, cui omnino acquiescendum sit; pro doctis vero et eruditis, etsi grave habeat pondus, tamen rationi concedere. Utraque pars assertionis prudenti cuilibet oppido liquet.

Nam, ad primam quod attinet, cum rudes veritatem, de qua sermo est, per se detegere aut demonstrare nequeant; nisi illius notitia destitui malint, omnino oportet ut in auctoritate fide digniorum conquiescant, de quorum scientia et veriloquio dubitare prudenter non possint. Hinc ortum est illud iam tritum sermone proverbium: *peritis in arte credendum est.*

Altera vero pars non minus apparet; quandoquidem docti homines in disciplinis, quibus dant operam, non fidem quaerunt sed scientiam; quae

cam. Id evenit de divino testimonio; nam quod Deus omnia sciat, et mentiri nequeat, ita certum est ut oppositum omnino repugnet.

non auctoritate nititur, sed rationum momentis. Contra utpote in ea rerum speculatione versati, idonei sunt prorsus ad argumenta perpendenda, quae pro veritate illa militant. Haec igitur prudenter exquirere possunt et debent, nec pecudum ritu duci, aut sine causa pronuntiatis aliorum fidere. Apposite Augustinus: « Ad discendum dupliciter ducimur: auctoritate, ac ratione; tempore auctoritas, re autem ratio prior est. Aliud est enim quod in agendo anteponitur; aliud quod in appetendo aestimatur. Itaque quamquam bonorum auctoritas imperitae multitudini videatur esse salubrior; ratio vero aptior eruditis (1) ».

53. Secundo assero, in *re facti* auctoritatem generatim inspectam, etsi plena non sit, haberi oportere ut normam approbatione dignam, quamque in iudicando (ubi ratio interna haberi nequit) et in operando sequamur.

Demonstratur: illud tale censendum est, quod plerumque non fallit et natura sua necessarium est ut hominum vita coniunctioque servetur. Atqui eiusmodi est auctoritas. Nam quod testimonium fidem merentium, etsi ad plenam auctoritatem non assurgat, plerumque non fallat, experientia in primis persuadetur. Conscientia enim cuique patefacit, nos inclinatione naturae ad veritatem testandam adduci; sensus autem admonent res quamplurimas, cum nobis deinceps praesentes factae sunt, narrationi respondisse adamussim quam antea ab aliis hominibus susceperamus. Ergo experientia tum interna tum exter-

(1) *De ordine* lib. 2, c. 3.

na nos docet testes saepenumero referre veritatem.

Cui experientiae accedit ratio, quae auctoritati fidem generatim deberi ex ipsis legibus, quibus sponte mores hominum temperantur, ostendit. Hae autem in duabus sunt positae. Prima est: *hominem natura sua verum scrutari et amplecti;* nihil enim animis nostris tam innatum est atque insitum, quam veri cupiditas. Ad rem Tullius: « Omnes trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem, in qua excellere pulchrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus (1) ». Quare quo prudentior diligentiorque est testis, hoc remotior erroris ac deceptionis fit metus. Altera lex est: *hominem nonnisi boni cuiuspiam amore ad appetendum et operandum impelli.* Hinc existit, ut mendacium (quod non per se bonum et appetendum, sed turpe potius et indecorum est) nequeat allicere hominem, nisi specie aliqua utilitatis; quae ubi deerit, omnis mentiendi removetur suspicio. Ut enim fert proverbium: *nemo gratis est malus.* Praesertim vero fraus nulla erit pertimescenda, cum de frugi et constanti viro sermo est, qui non turpi utilitate, sed honestatis legibus moveri solet. Similiter ex hac morali lege consequitur, ut si quando mendacium damno potius mentienti futurum sit, aut eiusmodi est ut facile detegi plectique possit, nunquam hominem, qui haec cogitat, ad mentiendum adducat. His itaque praeiactis, cum nos, etiam in auctoritate non plena, coniicere eviden-

(1) *De officiis* lib. 1, c. 6.

ter possimus, utrum testis ea prudentia instructus sit, quae periculum errandi admodum probabili ratione removeat, eaque probitate ornetur vel saltem in iis versetur circumstantiis, quae mentiendi seiungant causam; auctoritati fidem habeamus oportet, nisi intoleranda mentis pertinacia peccare volumus.

Quod vero fides auctoritati praestanda necessaria sit ad vitae usuram, nil manifestius. Nisi enim testantibus fideremus, nec vias incedere, nec amicorum consortio uti, nec parentibus honorem impendere, immo vero nec sermonem cum aliis conferre possemus; atque ideo omnis civilis cultus, omne foedus, omnis vitae consuetudo adimeretur. Quamobrem sapienter Augustinus asseruit: *totam hominum vitam naturaliter in fide fundari* (1); et subinde: *etsi auctoritate decipi miserum sit, longe tamen esse miserius ab eadem non commoveri* (2).

54. At (idque tertio assertum sit) quaedam contingunt rerum adiuncta, in quibus auctoritas plena omnique maior evadit exceptione, ac proinde veram certitudinem omne prudens excludentem dubium suppeditat. Hoc ex legibus moralibus, quas proxime commemoravimus, aperte fluit. Nam ex *prima lege*, ut dixi, homo natura sua ad verum cognoscendum impellitur, a quo non deficit nisi *per accidens*. Si igitur aliquando constet nullum interfuisse impedimentum, quod errandi occasionem praeberet; certa erit testium scientia. At vero id constare reapse potest ali-

(1) *De utilit. credendi* c. 12.
(2) *Ibid.* c. 16.

quando. Cum enim de facto agitur simplici, perspicuo, cognituque facillimo, quod multorum attentionem excitet, atque a plerisque narretur prudentibus et diligentibus, eo tempore potissimum, quo alii, quorum intererat, refellere eos potuissent; error profecto timeri nequit. Sensus siquidem non sunt fallaces; ac si quando decipiuntur, id ex aliquo impedimento contingit, quod aliquando accidit in uno vel altero, sed non in pluribus, et saepe difficile non est discernere utrum adfuerit revera vel secus. Semoto autem impedimento, non superest nisi natura, quae certe ad errorem non inclinat. Constare igitur potest de certa testium scientia. At non minus constare poterit de veriloquio. Nam per *secundam legem* homo nonnisi boni alicuius amore ad operandum adducitur. Ergo ut testes in mentiendo conveniant, hoc eos aliqua utilitatis spe illectos facere oporteret. Atqui id quandoque non contigisse certum est. Etenim si forte testes, aetate, studiis, moribus, aliisve conditionibus differunt; certe tunc nequeunt eadem impelli cupiditate ad mendacium. In tanta enim adiunctorum varietate nequit eadem utilitas oriri ex fraude una, quae nonnullis quidem prodesse potest, omnibus vero non potest.

Huc adde, quod si testes rem confirment apud eos, quorum intersit mendacium detegere, quique facile hoc possint, sumptis etiam de mentiente poenis; impossibile iterum mendacium videatur. Homo enim non mentitur, nisi ut audientibus illudat ac falsum pro vero tradat; quod in talibus adiunctis se consequi non posse cognoscit. Maxime vero pondus testimonii augetur, si

illi qui mendacium detegere debent et possunt impune, non contradicant. Denique si facti enarratio sit eiusmodi, quae non commoda et honores testi afferat, sed nocumenta potius, iacturam bonorum, infamiam, tormenta, mortem etiam; tum longe certius erit illum ad factum enarrandum nulla cupiditate moveri potuisse. Animadverti igitur evidenter potest, nullam quandoque testibus adesse causam mentiendi. Ergo nisi effectum sine causa progigni posse putemus, mendacium tunc excludi penitus fatendum est. Ut igitur de scientia, sic constare etiam aliquando potest de testium veriloquio. Atqui ex testium scientia et veriloquio auctoritatis vis coalescit. Ergo haec quandoque esse potest eiusmodi, ut ad plenam faciendam fidem, gignendamque veri nominis certitudinem valeat.

55. Verumtamen ut hac dote polleat auctoritas, conditiones quaedam necessariae sunt, quemadmodum ex ipsa demonstratione, quam fecimus, patet; quae tamen non omnes ubique et semper, sed aliquae pro rei opportunitate et usu, iudicio prudentum, exquiruntur. Has brevitatis gratia ad tres reduco. I. *Factum sit eiusmodi ut testibus innotescere rite potuerit.* Id fiet primo si *possibile* fuerit non solum in se, quatenus repugnantia non laboraverit, sed etiam quoad adiuncta quae ipsum necessario comitantur; deinde si fuerit *illustre,* nimirum non modo sensibus obnoxium, verum etiam tale, quod attentionem et diligentiam contuentium excitarit. II. *Testes communiter sint plures.* Nam illa cupiditatum pugna, ex qua conspiratio in mendacium evidenter excluditur, haberi non potest, nisi in diversis homi-

nibus, qui sicut individuas differentias sibi vindicant, peculiarem habitum, incessum, lineamenta, vocem; ita proprias pro singulorum conditione appetitiones habent. Dixi *communiter;* quia accidere aliquando potest, ut unus testis plenam faciat fidem, si singularem iustitiam prudentiae coniungat praecellenti; aut rem coram iis enarraverit qui eventui interfuere, et quorum maxime intererat mendacium coarguere. Tunc enim testis specie tenus est unus, sed re vera est multiplex; tot nimirum coalescens, quot factum habuerunt perspectum nec obstitere narranti. III. *Evidenter appareat testes non potuisse ad mentiendum adduci.* Id patebit si conditiones et mores singulorum perpendantur, nec partium studio testes laborent, et praesertim si enarratio est talis ut ipsis obfutura sit potius vel certe nil profutura.

56. Quae pro auctoritate in factis sensilibus generatim ostendimus, applicari etiam debent separatim traditioni orali et historiae. Est autem *oralis traditio* testium continuata successio, rem non scriptis sed ore transmittentium. Haec si characteres habeat ad auctoritatem plenam necessarios, indubiam pariet fidem propter argumentum idem, quod supra dixi; quia tunc causa illius testimonii nec error nec conspiratio in mendacium, sed facti dumtaxat veritas esse potest. Tamen ut robur habeat, requiritur primum ne sit *interrupta*, nimirum sit talis ut saltem in se ab ultima linea ascendere possit ad ipsum initium in testibus facto coaevis et oculatis situm. Deinde necesse est ut sit *ampla,* plures nimirum testes amplectens. Quod si monumenta etiam pu-

blica, statuae nimirum, numismata, templa, atque alia id genus, aut institutae caeremoniae in facti memoriam accedant; mirum in modum vis traditionis augescit. Denique sit *uniformis,* nimirum eiusmodi, ut testimonia, unde coalescit, consentiant inter se, saltem quoad facti substantiam et adiuncta praecipua, quibus afficitur, licet differant in adiunctis secundariis quae ad facti substantiam minime pertinent.

57. Idem fere dicendum erit de historia, seu *enarratione factorum scriptis commendata;* cui ad faciendam fidem tria plane requiruntur: *authenticitas, veritas, integritas.* Porro authenticam esse historiam constabit primum, si temporum, quibus tribuitur, institutis, moribus, opinionibus sit conformis; deinde si scriptoris, cui adscribitur, indoli, doctrinae, stylo,(aliunde cognitis) plane respondeat; postremo, si non alteri, a coaevis potissimum fide dignis scriptoribus, opus adiudicetur. Veritas autem historiae constabit, si scriptor idonea scientia ad factum internoscendum et iudicandum fuerit instructus, et probitate ornetur in historico requisita. Quae quidem in hoc cernitur, ut non potuerit vel certe non voluerit peculiari aliqua ratione mentiri. Ad hoc vero diiudicandum, ea quae generatim de testibus diximus, facile accommodari poterunt. Denique constabit integritas, codicibus potissimum inter se comparandis, consulendisque iis, qui sint maximae auctoritatis, ac de quorum depravatione vel mutilatione nulla prudens suspicio innasci animo possit. His ornata dotibus historia indubiam gignet certitudinem. Quae ut vigeat etsi omnino requiritur, ut scri-

ptor ab aliis historicis fidem merentibus (qui aut eventui interfuerint aut rem a constanti amplaque traditione excipere potuerint)non impugnetur ; tamen argumento , ut aiunt , negativo , quod a silentio aliorum,etiamsi facto coaevi fuerint , repetatur , minime laeditur. Ut enim argumentum huiusmodi historiae fidem frangat vel debilitet, ostendi oporteret non modo historicos, qui factum reticuerunt , illius notitiam habere debuisse; verum etiam eiusdem enarrationem scopo , quem sibi praefixerant , iudicasse necessariam , nec ullam vidisse causam , qua ad reticendum impellerentur. Horum enim si quid desit, posteriores historici (modo conditionibus , quae errorem et mendacium excludant, instruantur), fidem certam faciunt; quippe qui, prioribus nil enarrantibus , rem tamen potuere ab orali traditione suscipere.

Solvuntur difficultates.

58. At enim obiic. I. Nullum etsi plurium testimonium suppeditare potest veri nominis certitudinem. Etenim quilibet homo natura sua fallibilis est. Ergo etiam plurium collectio ; quod enim convenit partibus, convenit etiam toti. Atqui testimonium collectionis fallibilis certitudinem nullam praestat.

Resp. *Neg.* I. *Ant.* Ad *pr. Tr. Ant. Dist. Cons.* ergo etiam collectio plurium fallibilis est fallibilitate , de qua constat ad actum non esse adductam, quando auctoritas plena est, *conc.;* de qua id non constat , *nego.* Ad *alteram probationem* , *dist.* quod convenit partibus , convenit etiam to-

ti, cum sermo est de perfectione aliqua, *transeat;* cum de defectu, *subd.* quod convenit partibus simul sumptis, convenit etiam toti, *conc.*, quod convenit partibus seorsum acceptis, iterum *dist.* si collectio nihil confert ad defectum impediendum, *conc.*, si confert, *nego.* Ad *min.* etiam *dist.* testimonium collectionis fallibilis non dat certitudinem, si sit fallibilitatis eiusmodi, quae pro rei adiunctis ad actum reduci possit, *conc.* secus *nego.* Responsum ex iis, quae explanata sunt in thesi, oppido liquet. Nam fallibilitas dicit potentiam non actum; in auctoritate autem plena talia concurrunt adiuncta, quae liquido ostendunt potentiam illam in casu ad actum non devenisse.

Instabis: Atqui collectio in casu nihil confert ad impediendum defectum. Et sane: quod naturale est, nulla re eximi potest. Atqui fallibilitas homini est naturalis. Ergo per collectionem eximi nequit.

Resp. In primis posset argumentum in adversarios ipsos retorqueri. Eo enim (si valeret) totius humanae cognitionis certitudo labefactaretur; quod certe adversarii, nisi sceptici omnino sint, minime volent. Et re quidem vera, si quia homo natura sua fallibilis est, numquam deceptionis periculum abesse potest; id non in sola auctoritate locum habet, sed etiam in usu omnium mediorum, quibus ad cognoscendum instructi sumus. Verum ut directe respondeamus, largimur ultro in *maiori* propositione id, quod naturale est, removeri nequaquam posse; at *minorem* sic distinguimus: fallibilitas abstracta et remota, quae ratione circumstantiarum

impediri potest quominus in actum prodeat, naturalis est homini, *conc.;* fallibilitas, quae actu fallat, quaeque nunquam ne in actum exeat impeditur, *nego*. Capacitas deficiendi homini naturalis in hoc consistit, ut, nisi certa caveantur impedimenta, deficere homo possit. Proinde conditionem habet, quae tolli potest, et in plena auctoritate reapse tollitur. In ea enim actualis causa defectus alia esse non posset, nisi aut testantium illusio aut mentiendi voluntas; quae duo in auctoritate plena penitus removentur.

Obiic. II. In testium multitudine non invenitur, nisi individuorum collectio. Ergo ad fidem faciendam non adest nisi auctoritas cuiusque individui collectim sumpta. Sed auctoritas singulorum individuorum non praebet nisi probabilitatem. Ergo in multitudine non invenitur nisi summa probabilitatum, ex qua profecto certitudo emergere nulla potest.

Resp. *Nego*. I. *Ant.* vel si lubet. *Dist.* In testium multitudine non invenitur nisi individuorum collectio, iis comitata adiunctis quae deceptionem et conspirationem in mendacium, seu deficiendi causas, vetant, *concedo;* his adiunctis destituta, *nego*. Similiter *dist. Consequens:* ergo ibi non adest nisi auctoritas cuiusque individui, ab actuali defectu libera, *concedo;* eo implexa, *nego*. Ad subsumptam propositionem iterum *dist.* auctoritas cuiusque individui non praebet nisi probabilitatem, cum certo constat eam ab errore et mendacio immunem esse, *nego;* cum id non constat, *concedo*.

In tantum auctoritas singulorum seorsum accepta communiter probabilitate dumtaxat frui-

tur, in quantum plerumque constare non potest ab uno homine errorem et mentiendi voluntatem abfuisse. At hoc optime constat cum plura individua diversorum studiorum, qualia superius descripsimus, simul in re narranda conveniunt, propter rationes in thesi expositas. Quocirca eorum testimonium non est summa probabilitatum; quae tunc esset, si individua collectim sumpta retinerent errandi et mentiendi periculum quod separatim habebant. Verum id per collectionem, idoneis instructam notis, removeri satis dilucide constabilitum est.

Obiic. III. Auctoritatis robur generationum successu, volventibus annis, sensim imminuitur. Ergo saltem ad antiquissima gesta testanda aut nullam aut fere nullam vim habet auctoritas.

Resp. *Nego Ant.* Nam mutatione temporum vis auctoritatis non mutatur. Quapropter, modo non interrumpatur fidelis transmissio facti, seriesque testium fide dignorum; non minus pondus habet remotissima rei enarratio, quam habuerat proxima. Idem enim motivum assentiendi iugiter perseverat. Sic non minori certitudine apud nos constat transacta imperii romani existentia, quam apud atavos, qui nos, quoad longissime fingi potest, praecesserunt. Immo etiam, si vera loqui fas est, quae diuturnitate temporis inveteravit traditio, potius maiori robore firmatur. Commenta enim delet dies; veritas unice temporis edacitatem superat. Accedit igitur aetatum lapsu hoc etiam argumentum in favorem rei enarratae; eiusque firmitas inde insuper fit validior, quod tot viri prudentes atque critici, qui saeculis vertentibus deesse nequeunt, narrationis non evi-

cerint falsitatem; quod, nisi illi subesset veritas, contingere non potuisset.

CAPUT TERTIUM

DE METHODO.

Homo initio suae existentiae scientia prorsus orbatur; ad quam pedetentim sibi comparandam observatione, industria, labore, tentamine, discursu eget. Opus est igitur ut operationes eliciat, easque ordine donet, quemadmodum finis, seu scientiae quam inquirit, adeptio postulat. Hinc methodi notio enascitur. Nam ordinata illa operationum series, seu ordo ipse illis operationibus adhibitus intuitu finis seu scientiae adipiscendae, *methodus* nominatur. De hac in praesenti capite tribus articulis eloquemur.

Articulus I.

De analysi et synthesi.

59. Methodi generatim duae sunt species : altera qua ab universalibus ad particularia procedimus, et ab elementis ad compositum ; altera qua contra a singularibus ad generales veritates, et a composito ad eius partes considerandas regredimur. Harum viarum alterutram homo, dum in rerum notitiam pergit, ineat necesse est. Porro in prima componit; in altera resolvit. Quare, a graeco fonte detortis vocibus, processus hic di-

ctus est *analysis*, ille *synthesis*. Resolvit analysis, eo quod principia universalia et elementa, ad quae devenit, iis conditionibus liberat, quibus antea coarctabantur. Contra, componit synthesis, propterea quia, dum ad particularia descendit, notiones generales novis conceptibus vestit et determinat, elementaque simul iungit, ut compositum inde confletur.

60. Hinc elucet, quae mentis operationes constent analysi, et quaenam synthesi. Nam abstractio, exempli causa, qua vel idea generalis e particularibus velut educitur, vel proprietas remoto subiecto consideratur; inductio, qua enumeratis singularibus veritas universalis colligitur; mutationes algebraicae, quibus quandoque formulae minus late petentes in generaliores vertuntur; ad analysim pertinent. Contra cum effectus ex causis demonstrantur; cum axiomata singularibus obiectis applicantur; cum denique ratiocinatio instituitur (in qua, ut suo loco dictum est, semper peculiare ex universali deducitur); haud dubium est quin synthesis aliqua adhibeatur.

61. Quapropter nulla est scientia, quae analyticis aut syntheticis mentis operationibus utatur unice; sed necessario utrasque coniungit. Ac sane si scientia non abstractiones sed res sectatur, debet profecto a factis ipsis experientiae proficisci et indagatione sagaci eorum rimari conditiones, tum saepe a complexis ad simpliciora procedere pedetentim, ut rerum elementa et leges detegat quibus individua reguntur. Praeterea sive res, sive abstractas inde ideas contemplemur, progredi certe nequimus, quin obiectum in suas partes tribuamus, et inductione quandoque uta-

mur. Id vero omne ad analysim pertinet. Contra, quomodo scientia veri nominis haberi potest, nisi notiones, quas complectitur, ordinentur atque ad caput unum, ex quo reliqua dimanent, revocentur; seu quod idem est, nisi unitatem in multitudine convolvi, et lex generalis individuis applicari monstretur? Quo pacto solidum idearum systema conflabitur, nisi internus notionum nexus et compositi ex simplicibus derivatio ostendatur? Enimvero qui aliter faceret, is tantum disiecta facta colligeret, vel saltem specie tenus connexa, ac turbam sine ordine proferret in medium. Ad summam, historiam non scientiam suppeditaret. Praeterea qua ratione mens hominis in vero exquirendo procederet, nisi universalia principia, et ideas quibus regitur, identidem obiectis adiungeret, et ratiocinatione uteretur, qua, ut vidimus, inductio ipsa fundatur? Haec autem, ut quisque perspicit, ad synthesim pertinent.

Quae cum ita sint, nomine processus analytici vel synthetici in scientiis non is intelligi debet, qui nunquam componit, aut nunquam dividit (hoc enim, ut diximus, effici nequit); sed ille ea voce usurpatur, qui aut speculationem ab iis, quae minus simplicia sunt, auspicatus, gradatim ad universaliora ac simpliciora devenit, in iisdemque sistit cogitatu (ut persaepe in algebra et sublimiori calculo cernere est); aut vicissim contemplari incipit simplicia, in quae forte compositum partitus est, ut sic pedetentim rei complexae distinctam acquirat notitiam, atque hanc revera pro fine sibi praestituit; cuiusmodi exemplum illustre Euclidis geometria exhibet.

62. Solet etiam analysis *inventionis* dici, syn-

thesis vero *doctrinae* methodus. Quod non ita intelligendum est, quasi analysis nunquam in docendo adhibeatur; synthesis vero nunquam ad inveniendum valeat. Experientia enim contrarium aperte ostendit. Sed intelligendum est ita, quatenus in investigando plerumque analysi, in docendo potissimum utamur synthesi.

Nam cum in rerum universitate consideranda nobis per se non pateant nisi individua et composita; qui primum detegere in his novam veritatem studet, communesque naturae leges causasque rimari; is a concretorum consideratione examen inchoat et quaquaversus rem contemplando diligenter considerat num consimilis aliqua in omnibus ratio aut latens elementum appareat. At contra qui veritatem adeptus, eam cum aliis communicare studet atque aliorum institutioni dat operam; is longiorem illam, qua ipse vagatus est, viam saepenumero omittens, continuo obiectum, de quo agitur, ponens ob oculos illudque, si opus est, evidenti divisione partitus, a partium seu elementorum dilucida explanatione orditur, atque paulatim ad distinctam compositi cognitionem auditores adducit. Ceterum quod in omni inventione adhibenda sit aliqua synthesis, nemini dubium esse potest. Nam inventio non fit nisi ratiocinando; ratiocinium autem ad synthesim revocatur, siquidem applicatione constat veritatum generalium.

63. Ex his facile deduci potest quaenam methodus sit in tradendis scientiis praeligenda. Qua in re duo distinguenda sunt maxime: nimirum singulae quaestiones, quae ad integram aliquam disciplinam pertinent, et earumdem ordinatio et

structura, qua in unum quasi corpus conflantur. Etenim si de hac quaeritur haud dubium est quin synthesis sit adhibenda. Nisi enim in quaestionibus disponendis, quae ad disciplinam pertinent, simpliciora et generaliora prius pertractentur, atque ex illis gradatim ad composita et particularia fiat gradus; nec ordo nec distinctio et nitor idearum in addiscente gignitur, sed potius confusio quaedam et incondita notionum farrago, quae nescio utrum deinceps corrigi possit.

Contra cum de singulis quaestionibus agitur, saepe aliter iudicandum est. Earum enim aliquae synthesim, aliquae analysim potius exquirunt. Quare sedulo considerandum est quid cuique magis conferat tum ratione ordinis tum ratione perspicuitatis. Cum enim talis conditionis quaestio occurrit, quae facile et ordinate per analysim explicari possit, tunc ea methodo uti praestabit. Magis enim percellit animos auditorum et maiorem delectationem affert. Sin vero res incidat, quae ut analytice tractetur, per longas ire ambages opus esset, nec inde satis claritatis sperari posset; tunc ad eam tradendam synthesis magis expediet. Hanc procedendi rationem, quae in forma disciplinae instruenda synthesim adhibet, in singulis autem explicandis quaestionibus modo analysim modo synthesim, iuxta rei opportunitatem et naturam, modo utramque simul miscet; *methodum mixtam* nominabis. Atque ea nos in processu disquisitionum nostrarum utemur. Sic enim haec instituimus commentaria, ut scientiae adeptioni et adolescentium utilitati cautum esse velimus quam maxime. Ad huius itaque nonnullas statuendas leges accedamus.

Methodi leges.

I. ***Res disceptanda dilucide proponatur, ac definitione, quae nomen explicet, a ceteris secernatur.*** Ut enim scite Tullius, « omnis, quae a ratione « suscipitur, de aliqua re institutio debet a defi- « nitione proficisci; ut intelligatur quid sit id, « de quo disputatur (1) ». Et sane nisi id ante constiterit, incerta et caligans tota erit disceptatio.

II. ***Quaestio diligenter distribuatur in partes, quas complectitur.*** Non enim distincta rei notitia acquiri potest, nisi elementa singula considerentur; elementa autem considerari nequeunt, nisi separatim constituta ad se animi contemplationem revocent.

III. ***Quae partes ad quaestionis substantiam minime pertinent, resecentur, et in alium potius locum omittantur.*** Cum enim mens nostra satis angustis limitibus circumscribatur; si attentio in plura dispergitur, nimium debilitatur et confunditur. Quare diligenter curandum est ut quaestio quaeque, quam ad considerandum assumimus, quoad fieri potest, simplicissima reddatur.

IV. ***Minutatim elementa, quae remanent, consideratione in partes omnes versa, expendantur.*** Tantum enim claritatis cognitio totius habebit, quantum in eam conferet cognitio partium. Nec vero satis erit partes in se contemplari, sed etiam oportebit ut ordo et relatio unius ad alteram accurate considerentur.

(1) *De Officiis* lib. I, c. 2.

V. *Ab iis principium fiat, quae lumen reliquis afferunt et generaliores notiones suppeditant.* Ita enim quibusdam veluti gradibus mens ad perspicuam totius quaestionis solutionem, quae proprie scientificam notitiam praestet, perducetur.

VI. *Ex fonte proprio, unde dimanat, obiecti notio firmetur.* Hinc si de reali obiecto, quod immediate percipiatur, sermo est; ex conscientia vel ex experimento sensuum explicationis eius initium sumi debet. Sin vero obiectum ideale proponitur, ex intelligentia et ratione explicatio deducatur.

VII. *Principia, quae ad considerationem iuvandam arcessuntur, idonea sint et certa, proinde vel per se evidentia esse debent vel iam antea evidenter demonstrata.* Haec enim sunt veluti faces, quae ad obiectum illustrandum adhibentur, et quibus mentis acies in intimam rei naturam penetrat, aut ea detegit, quae remota sint quidem, sed cum re praesenti intime connexa.

Articulus II.

De dubitatione Cartesiana.

64. Cartesius transferendam putavit ad philosophiam eamdem methodum, qua Protestantes utebantur in religione. Hi hominem individuum a traditione omnis anteactae aetatis, et a Fide universalis Ecclesiae seiunxerunt, eique in propria personalitate concluso sacram Scripturam tantum reliquerunt, ex qua sensu privatae suae rationis singula dogmata eliceret.

Consimili pacto se gerens Cartesius nos per

dubium universale a circumstante humanitate separavit, et cuique solam conscientiam concessit, ex qua ope individualis evidentiae iterum omnium cognitionum suarum systema renovaret (1). Ait enim ad aedificium philosophiae in nobis, remotis erroribus, excitandum, nihil satius conferre, quam si semel in vita de omnibus omnino ad tempus dubitemus, non modo de iis quae sensus et memoria suppeditant, verum etiam de iis quae intelligentia et ratio praebent, quaeque aut prima audiunt principia, aut ratiocinii illationes sunt, etiamsi mathematica fulgeant evidentia. Id vero ubi animus fecerit, levi postea negotio ex hoc tenebricoso carcere emerget, si ad conscientiam se convertat. Ab hac enim monetur se dubitare aut, quod idem est, se cogitare; simulque perspicit non posse eum, qui cogitat, non existere. Hinc ventum erit ad inconcussum illud: *cogito, ergo sum;* ex quo quasi ex semine fecundissimo omnis certitudinis seges educetur. Educto enim inde canone: *quidquid continetur in idea clara et distincta verum est,* in Dei existentis et veracis notitiam devenire facile erit. Nam conscit animus se habere ideam Entis perfectissimi, qui proinde existentia et veracitate gaudet. Cum vero hoc Ens fuerit auctor nostrae intelligentiae, consequens est ut propensionem nobis indiderit, quae non ad errorem sed ad veritatem nos adduceret. Sic veracitas restituitur nostris facultatibus; quae si nos ad errorem incitarent, Deus ipse nos deciperet; quod

(1) Vide *Principiorum Philosophiae* primae partis initium, tum primam et secundam eius *meditationem*.

repugnat conceptui Entis perfectissimi et veracissimi. Tantum cauti esse debemus, ne loco idearum claritate et distinctione praeditarum, ideis obscuris et confusis utamur.

Hic in pauca collatus totus est Cartesii processus; qui *dubitatio methodica* propterea nominatur, quia scepticismum temporaneum inducit, tamquam methodum qua utamur ut in certitudinem philosopho dignam deveniamus.

65. Verum, ut liquido fateamur, eiusmodi philosophandi ratio cordato nemini probari potest. Primum enim, etiamsi universalis ista dubitatio sine absurditate posset indici; tamen inepta esset et philosopho plane non digna. Nam quamvis moderatum et prudens dubium de rebus iis, de quibus aliqua adsit dubitandi ratio, utile sit; tamen nullius utilitatis est dubitare de iis, quae perspicuitate propria, et quidem ineluctabili menti perlucent, quaeque non modo vera sunt, sed etiam necesse est ut vera appareant sponte sua. Fateor equidem certitudinem philosophi a certitudine vulgari distingui. Sed ab ea distinguitur, ut perfectum distinguitur ab imperfecto; quod secundum profecto non destruitur a primo, sed expolitur et completur; non enim aliter perfectum efficitur, nisi imperfectum ipsum perficiendo. Perbelle sane ageret sculptor qui ad statuam elaborandam, marmor disrumperet ex quo illa consurgere debet! Certitudo philosophi nihil est aliud quam certitudo ipsa vulgaris, sed clarior et distinctior effecta ope reflexionis et analysis, et virtute meditantis animi quodammodo fecundata. Non igitur tollenda de medio sed retinenda philosopho est; secus materia et instrumento carebit,

quibus ad opus, quod aggreditur, exstruendum indiget. Sic ut logicam artificiosam seu scientificam compingamus, logicam naturalem non abiicimus sed eam subaudimus et adhibemus. Deinde nimis absurdum est ac sibi non consentiens ut, dum conscientiae testimonio fidimus, de ceteris cognoscendi facultatibus dubitemus. Eadem enim reapse ratio pro omnibus militat, omnesque pariter facultates animum adigunt ad assentiendum obiectis evidenter perceptis. Profecto non video cur, qui dubitat se habere corpus aut duo duobus addita aequare quatuor, non video, inquam, cur idem nequeat pari ratione dubitare utrum reapse cogitet, aut utrum qui cogitet revera existat.

Audiatur hac super re Thomas Reid sic contra Cartesium sapienter disserens. « Mirum plane « est Cartesium, qui ad conscientiae testimonio « fidendum se adigi sentiebat, non sensisse si- « mul se ad fidem habendam sensibus, memo- « riae, rationi, similiter cogi; ac dum certus es- « set se ratiocinari et dubitare, non fuisse pari- « ter certum duo addita tribus conflare quina- « rium; aut somnum a vigilia esse distinctum. « Magis vero etiam mirandum est, dialecticum « adeo profundum non perspexisse, totum ratio- « cinium, quo suas facultates posse esse fallaces « ostendit, non nisi putissimo sophismate conti- « neri. Etenim si hae facultates possent esse fal- « laces, nae ipsae possent eum fallere in hac « ipsa ratiocinatione, et in illatione ad quam de- « venire nititur, nimirum quod non fallant. Haec « illatio non est aliud, quam earumdem faculta- « tum, quae in quaestione versantur, de se ipsis

« iudicium, quod proinde vim nullam habet. Adversus nostrarum facultatum veracitatem difficilis est ad excogitandum difficultas, quae simul conscientiam ipsam non impetat; et quisquis iudicio diffidit et rationi, quae dono recepit a Deo, is in tali suo scepticismo cogitur permanere, donec de insania convalescat, aut novas facultates, quibus antiquas iudicet, sortiatur a Deo. Si istaec propositio: *facultates nostrae non sunt fallaces*, in primorum principiorum numero non habetur; in absolutum scepticismum, et sine remedio delabemur. Principium enim huiusmodi demonstrari non posset; contra si ipsum non est indubium, nihil posset esse certum (1) ».

Hanc Reidianam illationem esse verissimam nemo negabit. Nam qui in omnimodae dubitationis labyrinthum se semel detruserit, is nullius Ariadnae filo illinc poterit extricari; sed aut pugnantia inter se loqui cogitur, aut in perpetuo mansurus est scepticismo. Dubium enim huiusmodi expelli aliter nequit, nisi multa non modo ad conscientiam, sed ad alias etiam facultates pertinentia, ceu inconcussa et evidenter cognita praemittantur. Et sane quo pacto circa alia obiecta examen aut ratiocinationem inchoare possumus; nisi vim comparandi ideas, vim iudicandi, vim ratiocinandi, ceterasque facultates ad veri cognitionem requisitas fallaces non esse pro certo iam ante habeamus?

Reponet fortasse Cartesius id ex Dei veracita-

(1) *Analyse de la log. d'Arist. Essai 6*, ch. 2, *Oeuvres* tom. 1.

te deduci. Verum quis non videt, id in primis ratiocinando deduci; atque propterea vim ratiocinandi, principia quibus ratiocinatio nititur, leges quas servat, atque alia id genus, ut firma et rata in certorum numero subaudienda iam esse? Deinde quonam modo ex Dei idea aliquid certi inferri poterit, nisi saltem intelligentia, quae Dei notionem exhibeat, circa suum obiectum non decipi praesupponatur? Quid plura? Ipsa veracitas conscientiae, sine intelligentiae veracitate implicita, constare nequit. Nisi enim tamquam indubium ponatur ante, non posse idem simul esse et non esse (quod principium intelligentiae obiectum est) iactatum illud inconcussum: *cogito, ergo sum,* profecto nutabit. Ergo qui semel in universalis dubitationis baratrum se coniecit, aut ibi perpetuo moraturus est, aut si illinc exitum parat, ea, quae negavit, iterum fateatur oportet. Quod quidem palam fecit ipse Cartesius, qui cum e dubio universali in rerum certitudinem emergendi viam aggrederetur, tot volens et prudens certa constituit, quae suum dubitationis systema prorsus evertunt. Egregie id observat Royerd-Collard; qui analysi Cartesiani progressus instituta omnes veritates, quas ille, veluti sui oblitus, tamquam indubias ratiocinandi gratia vel affirmat vel subaudit, ob oculos ponit. Quae, ne in longum abeam, referre omitto; qui volet, Collardium adeat (1).

Iure igitur concludere possumus: a Cartesio pro methodo philosophandi dubium introductum

(1) *Critique de Descartes. Fragments.* Operum Reid. tom. 3.

esse sine methodo, sine regula, et sine remedio praeter nudam contradictionem. Non modo igitur philosophia, sed plane caret sensu communi. Dubium enim generale introducit, et ad ipsum repellendum non aliud medium nobis suppeditat, nisi rationem ipsam quae de omnibus dubitat, semet etiam non exclusa. Et talis sophista restaurator scientiarum praedicatus est? Proh pudor et insania mentium humanarum!

66. Quae contra Cartesium disputata sunt, ostendunt etiam improbandos esse eos, qui conscientiam tantum propria niti evidentia, cetera vero cognoscendi media per conscientiam demonstrari opinantur. Haec sententia falsitate laborat. Conscientia enim ceterarum facultatum existentiam actionemque, neutiquam tamen veracitatem testatur. Eiusmodi veracitas vel tanquam per se nota haberi debet, vel si demonstrationem exigeret, aliunde probanda e[illegible]. Sic, exempli causa, conscientia patefacit me nunc obiectum aliquod oculis usurpare; ex quo testimonio certior fio mihi facultatem inesse spectandi obiecta quaedam a me diversa, meque in praesens eiusmodi actionem elicere. At me in ea perceptione non falli, id conscientia minime dicit; sed notum est per se, quatenus nulla facultas, dum vi naturae operatur, circa obiectum, quod pertingit, decipi potest aut locum dubitandi relinquere. Idem de intelligentia; idem de vi ratiocinandi dicatur. Cavendum est igitur sedulo, ne in sola conscientia conquiescentes, de aliis cognoscendi facultatibus demonstrationem veri nominis expetamus. Id enim si fieret, scepticismus iterum vitari non posset, sed de omnibus dubium incideret, aut

saltem in *egoismo*, quo *solam nostri nostrarumque affectionum existentiam* cognitam habeamus, iugiter esset permanendum.

Articulus III.

Utrum omnia in philosophando demonstratione aut definitione egeant.

67. Id, ex quo alterum procedere conspicimus, *principium* nominamus. Sic sol est principium lucis, aurora diei. Principium igitur demonstrationis id erit, unde exorditur demonstratio. Porro varia sunt principiorum genera; alia enim *prima* dicuntur [illegible] *propter se*; alia vero *secundaria* et *demonstrationi obnoxia*. Itemque ex principiis primis [illegible]nt *communia*, seu quae a quolibet homine [illegible]iuntur terminorum significationem int[illegible], ut: *totum est maius sua parte;* alia au[illegible]*ria*, seu quae nonnisi a peritis in ea scientia ad quam pertinent, capiuntur, ex. gr. *omnes anguli recti sunt aequales;* aut *angelus non est in loco*. Denique principia alia sunt *experimentalia*, seu observatione aut experimento comperta, ut ex. gr. *corpora sunt gravia;* alia *rationalia*, seu quae per immediatam intuitionem idearum percipiuntur, ut: *quidquid fit, sui causam habet*. Haec facilia sunt captu: et ex iis, quae alibi diximus, satis elucent.

His praeiactis, sedulo considerandum est atque ut ratum exploratumque habendum, non posse quemquam philosophari, nisi principia aliqua demonstrationi non obnoxia, sed manifesta propter se admittenda esse intelligat. Secus effectum

quaereret sine causa; quo nihil absurdius fingi potest. Etenim scientia, in quam per philosophiae studium adnitimur, cognitione certa et evidenti constat ex praemissis aliquibus derivata, quae idcirco tanquam illius causae considerari debent. Quapropter si omnia in philosophia demonstranda essent, omnia rationem haberent effectus; atque ideo causam aliquam postularent. In ordine igitur scientiarum series quaedam indigesta effectuum constitueretur, cuius nulla excogitari posset causa. Haec enim si et ipsa demonstrationem exigeret, effectus rationem haberet, ac proinde intra seriem illam contineretur.

Quod argumentum hac etiam forma proponi potest. Fac, sis, principia etiam prima in philosophando demonstrationi esse obnoxia. Iam nova veritas opus erit, quae praemissae munere fungatur, ut principia illa per ipsam demonstrentur. At vero tunc de hac iterum redibit quaestio, utrum evidens per se sit ac suapte luce sine demonstratione menti innotescat, an rursus egeat demonstrari. Horum primum adversarius eligere nequit, quin sibimet contradicat, ac suam ipse assertionem destruat. Alterum igitur seliget. Sed tunc in novas se adiget angustias, et semitam percurrere inchoabit limite prorsus destitutam. Nam si praemissa omnis eget demonstrari, nunquam ad exitum devenitur, nec proinde unquam evidens obiecti cognitio acquiritur demonstrando. Series enim infinita percurri nequit.

Quare aut cognitio omnis evidens et certa de medio est repellenda; aut si demonstratio ulla viget ac scientia, admittenda sunt necessario aliqua prima principia in ordine cognitionis, quae

innata fulgeant luce eamque ab aliis non mutuentur, sed potius aliis impertiant: eo ferme pacto, quo si adsunt corpora illuminata, adesse quoque debent corpora quae sint lucida propter se. Quapropter harum veritatum non demonstratio, sed terminorum dumtaxat et idearum petenda explicatio est, tum difficultates, quae forte oggeruntur, modo adversarius aliquid certum ratumque tribuat, solvendae erunt.

68. Nec vero inepte suspicandum est: principiis his per se notis caece et sine ratione nos assentiri. Nam veritatibus istiusmodi, etsi desit demonstratio, adest tamen motivum assensus stabilius fortasse vel saltem aeque stabile ac sit demonstratio. Motivum huiusmodi est immediata obiecti evidentia, seu rei ipsius evidens intuitio. Ex quo elucet talem assensum non esse caecam quamdam fidem, sed esse perspicientiam lucidissimam, quae per se fulget, et alia obiecta illuminare potis est. Deinde ita mens hisce principiis sine demonstratione assentitur, ut in tali assensu omnino conquiescat; quippe cum nullam ibi demonstrationis necessitatem contueatur; immo vero eam pro tali obiecto ineptam et absurdam esse videt. Ut enim praeclare inquit Sanctus Thomas: « proprium est horum principio- « rum, quod non solum necesse sit ea per se ve- « ra esse, sed etiam necesse est videri quod sint « per se vera. Nullus enim potest per se opinari « contraria eorum (1) ».

69. Intelligi hinc potest quantum a veritate discedat Theodorus Jouffroy, qui principium et

(1) *Analyt. poster.* lib. I, lec. 19.

fontem certitudinis humanae in actu fidei caecae reponit, quam naturali veracitati facultatum nostrarum adhibeamus (1). Et re vera, si cognoscendi exordium non evidentia, sed caeca quadam fide constaret; nulla certe cognitio posterior, quae illinc emergit, evidenter eluceret; quandoquidem nulla perfectio in processu scientiae reperiri potest, qua caret principium unde illa derivatur. Atque ita evidens rerum notitia a mente humana exulabit, omniaque ad caligantem quamdam fidem testimonio naturae habitam reducentur. Quod dogma perniciem scientiis afferens ex Reidianae scholae instinctu atque Kantii formalismo revera dimanat. Id itaque reiicientes observamus in primis sciendi actum primigenium, ex quo mens seriem suarum cognitionum inchoat, in veracitate facultatum nostrarum cogitanda minime versari. Haec enim cognitio quaedam est reflexa, quae aliam directam praeeuntem exquirit. Sed eiusmodi primus actus obiectum aliud ab animi facultatibus diversum respicit, quod quale sit in psychologia vestigabimus. Certitudo autem veracitatis facultatum nostrarum in ceteris cognitionibus latet implicita, ac postea reflexione animi in semet redeuntis evadit explicita. Deinde notandum est eiusmodi reflexam cognitionem, etiam cum reditu illo animi fit explicita, non esse actum caecae fidei, sed evidentem veritatis cuiusdam intuitum. Cognoscendi enim facultates per se non falli, princi-

(1) « Le principe de toute certitude et de toute croyance « est d'abord un acte de foi aveugle en la veracité naturelle de nos facultés. » *Cours de droit naturel* t. I, leç. 9.

pium quoddam est per se notum, quod terminos consideranti evidenter apparet. Si enim contrarium fingitur, in apertam conceptuum pugnam fit lapsus, ipsaque cognoscitivae facultatis notio obliteratur.

70. Haec, quae de demonstratione diximus, definitionibus etiam accommodari debent. Nam si omnia definitionem exigerent, mens in infinitum, ut aiunt, definiendo procederet, nec unquam ad operis exitum deveniret. Ex quo illud absurdissimum consequeretur, ut si notio quaevis per alias clariores describenda esset, definitio omnis et descriptio de medio pelleretur. Ne igitur in hanc absurditatem delabamur, fateamur oportet aliquos dari conceptus primitivos, qui per se clari sint et patentes. Hi autem ut intelligantur, non aliud exquirunt nisi ut obtutum attentionemque mentis in ipsis defigamus; sed si definiri vellent, non clariores distinctioresque, sed obscuriores ac magis confusi evaderent. Sic incassum caeco nato colores definires, qui contra nullo negotio a vidente distinguuntur. Sic etiam frustra notionem entis explicandam assumeres apud eum, qui negaret se intelligere quid sit ens. Nam quamcunque definitionem afferres, haec profecto subaudiret iam notum conceptum entis qui utpote generalissimus in ceteris latitat et in alium simpliciorem resolvi nequit.

Ad rem Pallavicinus: « Concetti evidenti ed « indefinibili sono quelli che cadono sotto l'im« mediata esperienza dell'intelletto. Per esempio « il caldo, la bianchezza, non possono dichiararsi « con parole più manifeste a chi sa la lingua, es« sendo cotali nomi imposti ad alcuni oggetti,

« che noi per esperienza sentiamo. Sicchè dar « non puossi loro definizione che ci faccia più « chiaramente intendere di che si parla. Solo ci « si possono di vantaggio manifestare intorno a « cotali oggetti le cagioni da cui essi procedono, « gli effetti che da essi derivano, ed altri ag- « giunti di lor natura. Il che sagacemente vide « Aristotile, mentre egli nel definire o le cose « che si fanno immediatamente palesi al senso « esteriore, come il caldo, il freddo, l'umido, « il secco, o gli affetti dell'animo nostro, che « sotto l'esperienza interna ci cadono, come l'ira « o il dolore; altro non fe che spiegarne i loro « effetti e le lor cagioni; nè gli diè molestia in « ciò il veder talora essere i vocaboli della defi- « nizione, che egli apportava, più oscuri che il « definito. Perciocchè non intese di rendere colla « definizione il definito più chiaro, ma d'aggiun- « ger qualche nuova contezza della natura di « lui (1) ».

CAPUT QUARTUM

DE VERITATIS CRITERIO.

Tribus articulis de hac re disseremus. Primum, in quo situm esse putemus generale veri criterium; deinde, quid de sensu naturae communi; tertio, quid de scepticis, qui omne criterium denegant, sentiendum sit disputabimus.

(1) *Del Bene* lib. 2, c. 7.

Articulus I.

Quodnam sit criterium veri.

71. Κριτήριον graece, latine idem est ac *iudicatorium,* seu id vi cuius profertur iudicium. Quare a philosophis usurpatur ad significandam regulam et fundamentum recte iudicandi, seu rationem illam qua verum a falso discernimus. Huc fere recidunt omnes definitiones, quibus veri criterium ita describitur, ut esse dicatur aut iudicium et tessera veritatis, aut nota veri et falsi, aut ratio sufficiens, qua intelligatur cur praedicatum subiecto tribuendum sit vel ab eo removendum.

Quamvis philosophi vix in criterio veritatis definiendo discrepent; dissident tamen non parum, cum decernunt in quo tandem reponatur et quotuplex sit. Nam, ut de veteribus simul ac recentioribus attingam aliquid, Plato in solis ideis intelligibilibus, seu communibus quibusdam aeternisque formis, ex quarum participatione singularia omnia in orbe existentia dimanarent, criterium quodlibet contineri arbitratus est. Epicurus, in hoc etiam sensibus blandiri volens, sensuum fidem; Aristoteles consensum aut omnium, aut plurium, aut maxime peritorum; Stoici evidentiam seu comprehensibilem apparentiam pro criterio habuere.

Inter recentiores vero Cartesius ideam claram et distinctam tanquam unicum criterium statuit; Malebranche eam evidentiam, quae intellectum ad assensum, voluntate etiam obnitente, rape-

ret. Genuensis triplici evidentiae, intellectus, sensuum, auctoritatis, duo alia superstruxit, nimirum conscientiam et sensum optimorum communem. Storchenau quatuor criteria admisit, sensum intimum, sensum naturae communem, testimonium sensuum externorum, auctoritatem Dei hominumque. Leibnitius logicae dumtaxat regulas criterium veritatis esse voluit (1); ipsumque sequutus est Wolfius, qui postquam hanc propositionem sanxit: *ad verum a falso discernendum regulae logicae sufficiunt:* hanc subnectit illationem: *non alio igitur criterio veritatis opus est* (2). Denique ne plura consecter, Rosmini ideam entis; Gioberti formulam idealem, supremum veri criterium putaverunt. Cui plus minus accedunt ceteri ontologi, cum aut in Deo ipso aut in rationibus aeternis divinae mentis, a nobis directe et immediate perceptis, criterium eiusmodi collocant. Sic diversa diversos sententia distraxit. At quidquid de eorum opinione sit, quid consentaneum veritati magis videatur dilucide proponamus.

72. Et in primis id iure notandum est, veritatis criterium non esse cum cognoscendi mediis subiectivis confundendum. Haec enim sunt veluti fontes, ex quibus rerum notitia in nobis emergit, et proprie in facultatibus animi posita sunt. At criterium nota quaedam esse debet et intrinsecus character obiecti se nobis manifestantis, quo in eo diiudicando innitimur, dum assensum *vero* praestamus, atque a *falso* cohibemus.

(1) *Medit. de cognitione, veritate et ideis.*
(2) *Philos. Ration.* part. 2, sect. 1, §. 546.

Praeterea advertimus, non peculiaria criteria (quae ex applicatione et determinatione criterii communis emergunt ac tot esse possunt, quot motivi species iudicium mentis extorquent), sed ipsum generale criterium a nobis hic quaeri, quod in omni assensu implicitum latet et communem quasi legem indicit reliquis.

Sic quaestione proposita, asserimus generale hoc veritatis criterium in evidentia reponi ontologice inspecta, et ad cognoscentem relata.

Nam si sedulo rem perpendamus, videbimus profecto in quavis veritate assequenda proferendoque iudicio evidentiam semper esse, quae ad se convertit et rapit assensum. *Certitudo quae est in scientia et in intellectu est ex ipsa evidentia eorum quae certa esse dicuntur.* Sic altissimus christianae philosophiae magister (1). Ergo si certitudo est ex evidentia, evidentia erit principium et causa certitudinis. Eius igitur erit criterium; quaeque enim res optime per suam causam iudicatur.

Profecto veritas, quaecumque ea sit, aut nobis ipsa se offert, propriis sibique internis fulta momentis; aut contra ex aliorum testimonio colligitur. Si hoc posterius acciderit, procul dubio motivum, quo ad certitudinem ducimur, aliud nullum erit, nisi testantium auctoritas a nobis evidenter perspecta. Hinc enim ad fidem obiecto habendam adducimur, quod evidens sit testes ea scientia et eo veriloquio ornari, quae ad pondus eorum testimonio tribuendum sufficiant. Quod si veritas sit eiusmodi, quae ipsa nobis se manife-

(1) S. Thomas 3. *Distinct.* q. 2, a. 2.

stet, tunc accidere id poterit vel deductione ex aliis notioribus, vel propositione ipsa veritatis, quae sponte sua nobis immediate notescat. Si fiat deduction . ex aliis, tunc certe in tantum deductae veritati assentimur, in quantum ea ex certis praemissis iuxta legitimae ratiocinationis regulas fluere evidenter conspicitur. Atque hic ipse nexus perspicue cognitus regula est, qua iudicium nostrum temperamus. Ergo tunc etiam criterium veritatis in evidentia reperitur. Denique si obiectum non ex alio deducitur, sed sponte patet per sese, longe manifestius erit non aliunde nos, quam ex evidentia quae ipsum afficit ad assentiendum adduci. Nam obiectum eiusmodi, sive conscientia, sive intelligentia, sive sensibus proponatur (prout aut internum est, aut externum sed intellectuale, aut externum sed sensile); non alia de causa menti satisfacit, nisi quia semetipsum intuenti animo evidenter offert.

Rem totam exemplis illustremus. Quaeratur scilicet a te cur certus sis extare Londinum, animum esse immortalem, te nunc actu cogitare, tria ter addita aequare novem, caelum stellis ornari. Si vera loqui velis, repones profecto te idcirco Londini existentiam indubiam habere, quia illa tot testibus confirmatur, quos non falli nec fallere perspicuum est; immortalitatem animi compertam ducere, quia ex certis principiis recta ratiocinatione infertur; tria ter addita aequare novem, quia identitas evidenter viget inter duo illa aequationis membra; praesentis tuae cogitationis certiorem te esse, quia id perspicue apparet conscientiae; scire caelum distingui stel-

lis, quia sensus rite dispositi sic evidenter perspiciunt. At vero responsum eiusmodi pro his quinque veritatum generibus (quibus caeterae veritates sunt consimiles) non aliud motivum exhibent, nisi ipsius rei evidentiam obiecto peculiari implicitam et illius conditionibus veluti definitam. Ergo, si commune elementum, quod in iis convolutum est, evolvas et a peculiaribus adiunctis liberes; non aliud nisi evidentia supererit. In hac igitur generale veritatis criterium iure constituetur.

73. At, ut quisque per se facile perspicit, evidentia haec *obiective* seu *ontologice* accipienda est.

Nimirum intelligi ea debet pro obiecti ipsius realitate et veritate, quae vim habeat se manifestandi et actu hanc manifestationem exerceat. Longe enim ab eorum opinione sumus, qui illam mere *subiective et psychologice* sumunt, videlicet pro dispositione quadam animi et determinatione ad verum. Etenim etsi firmitas mentis, obiecto adhaerentis, ex intima eius determinatione ad verum oriatur; tamen haec determinatio est radix quidem, unde ex parte subiecti actus pullulat, sed minime motivum est quod directe et per se ad assensum impellit.

Motivum assentiendi ex obiecto non ex subiecto prodire debet; nisi cum Protagora dicere velis, scientiam in nobis esse mensuram obiectorum, non obiecta mensuram scientiae. Aut nisi cum Reidianis et Kantianis opineris cognitionem omni valore *absoluto* destitui, *relativa* dumtaxat certitudine ornari. Et sane in ea sententia ratio ultima cur veritati propositae assentimur, in

hoc cerneretur, quod sic natura determinati sumus. Quare scientia omnis ad fidem quamdam rationali nostrae naturae habitam reduceretur ; ac proinde scientiae nomine privanda esset, quae non a persuasione seu *convictione* subiecti, sed a realitate obiecti dignitatem et veritatem habet. Ex quo patet eiusmodi opinionem, quae primo aspectu innocens videtur, funditus excussam ad interitum certitudinis nos adducere. Nam Kantii renovat scepticismum, quo cognitio humana sola phaenomenorum et apparentiarum sphera contineatur, non alio assensibus animi supposito fulcro, nisi subiectiva necessitate mentis, quae ad sic cogitandum conformata sit natura sua.

Ut igitur perniciosam hanc doctrinam propulsemus, iterum affirmamus motivum assentiendi et iudicandi veritatem non inde haberi, quod sic determinati sumus; sed in hoc praecise cerni, quod obiectum ita sit et evidenter appareat; seu, aliis verbis, quod propriae realitatis ac veritatis manifestatione se ipsum cognoscenti patefacit. Sic ex. gr. si quaeritur abs te cur iudices *totum esse maius parte;* verum responsum erit: *quia totum eo ipso, quod totum est partem excedit; idque in eius notione continetur.*

At quoniam ab obiecti veritate et realitate mens moveri minime potest, nisi ex ea reapse rapiatur, et rapi ab ipsa nequit nisi illam actu suo contueatur; idcirco congruenter adiunximus: evidentiam, quae veritatis criterium sit, talem esse debere, ut ad cognoscentem actu referatur. Quare etsi potissimum per elementum ontologicum explicanda sit evidentia (quippe

cum in eo proprie motivum assentiendi contineatur), tamen ex parte subiecti psychologicum etiam elementum includit. Nisi enim mens generali determinatione ad verum afficeretur, nunquam obiecto etiam evidenti praestaret assensum (1).

(1) « Per fermo, se per principio della certezza vuol si-
« gnificarsi ciò onde procede in noi l' assenso certo, ossia se
« vuol significarsi quel motivo e quella ragione per cui noi
« aderiamo senza esitanza all' obbietto; ciascun vede che
« esso non può essere altro se non la verità stessa oggetti-
« va, val quanto dire l' entità reale o possibile della cosa a
« noi idealmente presente, che ci si rivela ed appalesasi.
« Così quando tu aderisci col tuo intelletto a questo vero:
« *ogni effetto suppone una causa*, tu sei mosso a quell' as-
« senso dalla ragione stessa di effetto idealmente intuita;
« la quale, scoprendosi per quel che è, ti dà ad intendere
« che essa dicendo nel proprio concetto un essere che rice-
« ve l'esistenza, involge necessariamente l' esigenza di un
« principio che le comunichi cotesta esistenza. Laonde il
« concetto di effetto si risolve in quest' altro: cosa che
« esige una cagione; e tale analisi genera necessariamente
« il giudizio: l' effetto esige una cagione. Lo stesso devi
« dire allorchè dal concetto di sostanza (che si risolve in
« ciò che è per sè, cioè in sè) si viene al giudizio: la sostan-
« za non ha bisogno di subbietto per esistere; lo stesso di
« tutti gli altri pronunziati universali ed astratti della ra-
« gione. Più manifesta è la cosa quando trattasi di obbietti
« concreti, nel giudizio de' quali la mente nostra si fonda
« sopra l' essere attuale che intuisce.
« Vero è che l'obbietto non potrebbe muovere il nostro
« assenso, se non fosse da noi percepito; perchè la causa
« per operare richiede d' essere congiunta col suggetto in
« cui dee esercitare la virtù sua. Ma tale percezione è sol-
« tanto un requisito, una condizione necessaria, acciocchè
« il principio produttore in noi della certezza possa appli-
« carcisi; non è la ragion formale costitutiva di esso prin-
« cipio. Incontra all'intelletto in questo fatto della certez-
« za quel medesimo che all' appetito in ordine al godimen-

Sed, ut dixi, haec est potius conditio quaedam ad usum criterii requisita, non vero criterium ipsum in se spectatum. Atque haec pro temporis angustia de communi veritatis criterio disputasse sufficiat.

Articulus II.

De sensu naturae communi.

74. Ut perennis et constans testatur experientia, extant in toto hominum genere iudicia quaedam stabilia, uniformia et communia, quae aetate non contabuere, sed cum ipsis saeculis quodammodo inveterarunt. Eiusmodi sunt potissimum, quae ad vitam humanam alendam tuendamque et ad mores dirigendos maxime pertinent. Exemplo sint haec praesertim: Existunt corpora; leges naturae sunt constantes; Deus existit; cultus ipsi impendendus est; honestum a turpi distinguitur; colendi sunt parentes; animus humanus fato corporis est superstes; prae-

« to. L' una e l'altra di queste cose esprimono il riposo e « la quiete della potenza nell'acquisto e possesso del pro« prio bene. Or come il principio generatore del gaudio « non è se non l'obbietto conveniente e capace di soddisfar « la tendenza, quantunque si richieda qual condizione l'at« to del possederlo; così l'acquiescenza della mente, che « costituisce la certezza, è propriamente prodotta dal vero « che a noi apparisce, quantunque ad ottenere sì fatta appa« rizione si ricerchi l'atto della facoltà conoscitiva; non « potendosi manifestare se non ciò che è presente ». Civiltà Cattolica Sec. Serie, vol. III, pag. 66. *Dell' evidenza individuale.*

mia iustis, poenae nocentibus in futuro aevo retribuentur; atque alia generis eiusdem.

Iudicia haec, quae Aristoteles *communes sententias* appellavit, nonnisi a natura proficiscuntur. Si enim effectus congruentem sibi postulat causam; effectus universalis, permanens, uniformis, causam pariter uniformem, permanentem, universalem exposcit. At vero in hominibus loco, natione, tempore, institutis, moribus, atque aliis, quae individua viritim spectant, inter se differentibus, maximopere variantur ea omnia, quae aut natura non sunt aut non ex ipsa dimanant. Iudicia igitur istiusmodi explicari aliter nequeunt, nisi quatenus naturam ipsam auctricem habeant et quasi fontem.

Age iam, vis illa a natura rationali proveniens, seu ipsa ratio naturalis prout sponte sua in eiusmodi iudicia unanimiter prorumpit, *sensus communis* appellatur. Quae vero iudicia ab ipso dictantur, hos praesertim characteres sibi adsciscunt: I. Universalitatem, diuturnitatem, constantiam; et quidem apud gentes non modo barbaras verum etiam cultas, ita ut crescente cultura non obliterentur sed potius consolidentur. II. Convenientiam cum rationis principiis, ad quorum trutinam si revocentur, non evanescant, sed potius magis magisque elucescant. III. Exclusionem ceterarum causarum, ex quibus eorum origo repeti posset; quales sunt ignorantia, praeiudicium, corruptela morum, superstitio, utilitas conquisita, et cetera eiusmodi. Quod itaque iudicium his instructum est notis, id ad sensum communem pertinebit; quod contra his notis caret, id aliunde ducet originem.

75. His rite constitutis, elucet iudiciis a communi hoc naturae sensu dictatis falsum subesse non posse. Cum enim illa, ut diximus, a natura rationali ortum derivent; tale sortiuntur principium, quod labi revera non potest. Natura enim rationalis suapte vi ad verum capessendum et dictandum conformata est; quod qui neget, is totum cognitionum humanarum aedificium, ut domum male materiatam immo fundamentis destitutam, evertit. Quare patet validissimum argumentum ex hoc communi sensu desumi posse ad veritates, pro quibus militat, comprobandas. Tunc enim testimonio ipso naturae docemur; siquidem, ut scite Tullius, *omni in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est* (1). Nec errore, ex contingenti aliqua causa aut impedimento proveniente, iudicia illa affici possunt. Id enim characteribus, quibus insigniuntur, excluditur; et praesertim ex universalitate quam habent. Natura enim in uno vel altero deficere aliquando potest, in omnibus vero non potest; maxime cum nulla apparet causa, quae huic defectui explicando par sit (2).

76. At sedulo eorum fugienda opinio est, qui sensus communis naturae nomine, vim, nescio quam, ab intelligentia et ratiocinatione di-

(1) *Tuscul.* l. 1.

(2) Ex communi naturae sensu patrimonium illud efficitur, quo universum hominum genus natura dotavit, quodque ad vitae usum singulis oppido hominibus praesto est. In eo enim distribuendo natura nemini defuit. Quare in eiusmodi cognitione omnes generatim homines aequiparantur, nec praestantissimus inter philosophos rudem hominem ac vulgarem antecellit.

versam interpretantur, qua homines in iudicia quaedam, non per se immediate evidentia, nec comperta experimentis, nec ratiocinio derivata, prorumpant. Enimvero haec opinio *Reidianam inspirationem* restaurat et *iudicia synthetica a priori* Kantiana, quae fuse in Ontologia refelluntur. Certe si mens sine motivo obiectis assentiri nequit, eo fere modo quo oculus sine luce corpora spectare non potest; quo pacto fiet ut iudicia proferat rationalia, quin ea aut per se evidentia esse conspiciat, aut aliunde ratiocinando derivet? Qua sufficienti ratione, quae in obiecto posita sit, nitetur? aut quo assentiendi motivo, ut ad assensum istiusmodi rapiatur? Erunt illa iudicia quaedam caeca ex fundo rationis emergentia, quibus nulla evidentia, sed fides dumtaxat nostrae naturae habita contineatur. In eundem igitur scopulum impingemus, quem supra de criterio disserentes evitare curavimus, ut certitudinis et veritatis iura illaesa servarentur. Haec iura servari nequeunt, nisi sensum communem naturae non pro caeco quodam instinctu, sed pro ipsa intelligentia et ratione humana sumamus, quamvis non prout in uno alteroque individuo, sed generatim prout in ipsa humanitate explicatur, sine artis praesidio sed sola evolutione naturalis ingenii.

77. Nec obiicias sic esse non posse, propterea quod iudicia non pauca difficiliora communis sensus complectatur, quae a rudibus ratiocinando deduci nequeant. Nam si res accurate consideretur, videbuntur ea faciliora esse fortassis, quam putantur, et captui etiam rudium accommodata. Rudes enim eo ipso, quod ratione pol-

lent, iudicia illa ex communibus rationis principiis aut a natura manantibus appetitionibus eliciunt; prona quidem, licet vulgari imperfectaque ratiocinatione, propter carentiam disciplinae. Et re quidem vera, quae difficultas tanta captum hominis ratione utentis omnino superans reperitur in hoc, quod Dei existentia ex mundo visibili; animi immortalitas ex felicitatis desiderio; retributio futura post mortem ex improborum prosperitate praesenti eruatur? Idem dic de ceteris exemplis quae afferri possent.

Nec vero obest quidquam quod rudes ratiocinia eiusmodi explicare plerumque nesciant. Multa enim in doctis etiam contiguant hominibus, quae, si explicari velint, magnam ingerunt difficultatem. Aliud enim est actionem exerere, aliud ipsam sibi vel aliis enucleare. Illud quoad principia, de quibus agitur, utpote humano generi necessarium, natura indidit; hoc, utpote non absolute in omnibus requisitum, arte et disciplina comparandum reliquit. Quare, cum vulgus hac destituatur, mirum esse non debet si in rudibus quod ex arte et disciplina pendet desideretur.

Atque haec sufficiant; ut nihil dicamus de primitiva revelatione hominibus facta, cuius reliquiae quamvis obscuratae et erroribus admixtae apud ethnicas etiam gentes plus minusve servatae sunt. Haec primitiva traditio, quam nemo sanus in dubium revocat, originem explicat multarum veritatum; quae licet altiores, tamen omnibus fere populis, utcumque rudibus, innotuerunt.

78. Altera significatione, a praecedenti divera

sa admodum, sensum naturae communem interpretatus est De-Lamennais (1), eum nimirum intelligens pro consensu et auctoritate humani generis quamlibet veritatem testantis; ipsumque sic acceptum pro norma statuit universali et unico veritatis criterio, sine quo nullius obiecti certitudinem, ne excepta quidem suimetipsius existentia, assequi unquam homo possit.

Verum hac sententia nihil absurdius afferri poterat aut humanae scientiae perniciosius. Principio enim si, ut auctor eiusque schola comminiscitur, nihil certi nobis constat, nisi ceterorum hominum consensione firmetur; nonne in perenni dubio et scepticismo omnino ineluctabili tota vita humana versabitur? Impossibile enim est reliquorum hominum sententiam, quantum satis sit ad consensum universalem conflandum, percontari; nec homines ad id faciendum a natura reapse impelluntur, quemadmodum ex communi eorum consuetudine patet, et quisque sibimet est conscius. Quare argumento, ut aiunt, ad hominem, De-Lamennais redargui posset. Nam si, iuxta ipsum, id quod communis sensus dictat, ratum est atque indubium; cum sensus communis dictet posse per privatam evidentiam certitudinem acquiri, quin antea quid ceteri sentiant innotescat; hoc ut indubium et ratum habendum erit. Et re sane vera, si ante exploratum consensum nihil est certum; rudes omnes, qui maiorem partem generis humani constituunt, certitudine privabuntur. Hi enim profecto con-

(1) Vid. *Essai sur l'indifference en matière de Religion*, t. 2; et *Defense de l'Essai* etc.

sensum universalem, qui ad omnia tempora et loca se protendit, nesciunt, quippe historiam et philologiam ignorant. Soli igitur sapientes, et quidem eruditissimi, certitudinem nancisci poterunt. Sed ne hi quidem fortuna hac gaudebunt. Nam illud universale testimonium per individuales suas facultates percipere et iudicare deberent. Ex De-Lamennais igitur sciscitamur utrum istae individuales facultates in eiusmodi perceptione et iudicio certitudinem praebeant necne? Si praebere reponit, se ipse refellit. Nam sic fatebitur individuas hominis facultates suppeditare aliquando certitudinem, quin universalis accedat consensio. Sin vero non praebere ait, tunc de ipso universali testimonio dubitabitur, atque ideo in ineluctabili persistendum erit pyrrhonismo.

Itaque fateor equidem ab individuali sensu pertinaciam esse removendam, in quo non parum peccasse videntur Cartesiani. Fateor etiam individualem evidentiam, si quando evidentiae universali repugnet, continuo ut deceptricem esse reiiciendam (1). At hoc non impedit quominus ipsa, cum rite adhibetur studioque partium ac praeiudiciis vacat, ceu norma veritatis habenda sit. Immo etiam si vera iudicare volu-

(1) Egregie huc faciunt Augustini verba sic aientis: « Veritas nec mea est nec illius aut illius, sed omnium nostrum; quod ad eius communionem publice vocas, terribiliter admonens nos, ut nolimus eam habere privatam, ne privemur ea. Nam quisquis id, quod Tu omnibus ad fruendum proponis, sibi proprium vindicat, et suum vult esse, quod omnium est; a communi propellitur ad sua, hoc est a veritate ad mendacium; qui enim loquitur mendacium, de suo loquitur. » *Confess.* lib. 12, cap. 25.

mus, haec pugna, cum accurato et sincero examine utimur, possibilis plane non est. Nam aut in immediatis fingitur iudiciis, et haec nequeunt apparere aliter quam sunt; aut in illationibus, et hae etiam utrum rectae sint necne prudenti cuipiam et veritatis amatori dilucide innotescet, si ad trutinam ratiocinium revocet ipsumque in principia, unde progreditur, resolvat.

Nulla igitur ratio est cur nos, contradicente et repugnante natura, Lamenniano systemati assentiamur; quod auctor ipse, plus quam par aut honestum erat, exemplo suo confutavit; siquidem a vere universali auctoritate se seiungens, non modo peculiari suo indulsit ingenio, sed etiam de spatio curriculoque deflectens sapientiae nefaria sensa et pestilentissima absurda turpiter amplexus est.

Articulus III.

De scepticismo.

79. Theodorus Jouffroy duplicem distinguit scepticismum: alterum *facti*, quem reponit in ignoratione earum quaestionum, quae potissimum humanitatis intersunt; alterum *iuris*, quem definit: animi ad nihil admittendum dispositionem, ortam ab examine mediorum, quae ad attingendam veritatem habemus et ex quo quispiam ad hanc deveniat illationem: *nihil posse certo cognosci* (1). Posterior hic, ut vides, ad phi-

(1) « Le scepticisme c'est une disposition de l'esprit à ne « rien admettre, fondée sur un examen des moyens que

losophos pertinet; de quo propterea nonnihil attingam.

Primus itaque philosophorum, qui scepticismum apertius professus est, Pyrrho habetur (1), ex quo *pyrrhonismi* ductum est nomen. At omnium maxime scepticorum causam scientifico (si ita loqui fas est) apparatu egit inter veteres Sextus cognomento Empiricus, inter recentiores vero Baylius, qui prolixe refutatus est a Crusaz, cum Petrus de Villemandy Sextum Empiricum aliosque antiquos pyrrhonistas sumpserit refellendos. Qui sequuti sunt sceptici, hi bifariam dividuntur. Alii enim de omnibus omnino dubitandum esse voluerunt; alii autem vel de rebus tantum sensu perceptis, vel de solis obiectis naturalibus, exclusis iis, quae divina auctoritate firmantur. Age vero quid de capitali hac philosophiae labe, meo iudicio, sentiendum sit gradatim aperiam.

80. Ac principio quidem aio perfectum scepticismum ex vera animi sententia chimaeram esse, aut certe delirium. Fieri enim nequit ut quis, dum mentis est compos, de omnibus sincere dubitet. Cum enim ad obiecta, quae aut immediate ab aliqua cognoscendi facultate percipiuntur, aut legitima ratiocinatione ex immediate perceptis derivantur, pro certis habenda vi naturae incitemur; esse profecto non potest ut de his mens

« nous avons d'atteindre la vérité, qui a abouti à cette con« clusion, que nous ne pouvions rien connaître avec certi« tude. Voilà la rigoureuse définition du scepticisme. J'ap« pellerai ce scepticisme-là, qui est le véritable, scepticisme « de droit ». *Cours de droit naturel* leç. X.

(1) Vid. Sextum Empiricum *Hypotyp.* lib. 1, c. 1.

sana dubitet. Natura enim exui nequit, et omnes adversos conatus, qui in ipsa nulla ratione fundantur, plane superat. « *Necesse est* (ad rem Tullius) *ut libram ponderibus impositis deprimi, ita* « *animum perspicuis cedere* (1) ».

Quare qui perfectum scepticismum profitentur, ipsi sibimet contradicant oportet; et licet non verbo, re tamen ostendunt se plurima tamquam certa atque indubia admittere. Et re quidem vera, nonne istiusmodi homines usibus vitae communis et humanae se accommodant? Nonne cibo statis horis reficiuntur, somnos capiunt, vitant pericula, negotia contrahunt, cum aliis sermocinantur, locant vel conducunt, valetudinem curant, propulsant iniurias, damnum inferentibus irascuntur? Quomodo haec facerent, nisi multa (ne dicam innumera) vel obiecta, vel principia, vel criteria pro certis atque inconcussis haberent?

Hinc de his hominibus ridicula prorsus enarrantur; ut de Pyrrhone, qui cum pollicitus esset se deinceps in via nec equos nec currus nec ulla occurrentia pericula vitaturum; tamen cum rabido cane invaderetur, fugam arripuit. Qua de re cum postea ab amicis argueretur, respondisse fertur: *difficilem esse naturam exuere, conandum tamen.* Simile accidit Diodoro, qui motum localem denegabat. Is cum aliquando humi procidisset, eique humerus amotus esset; continuo medicum, a quo curaretur, arcessivit. At facetus medicus proprium eius sophisma in ipsum retorsit, inquiens casum illum minime contingere potuisse,

(1) *Acad.* lib. 3.

quippe cum aut procubuisset loco ubi erat, aut loco ubi non erat. Verum ille moerens, per Deum deprecari medicum coepit ut, missis nugis, curam festinaret.

81. Deinde assero, cum homine, qui perfectum scepticismum sive sincere sive simulate profitetur, disputari non posse. Nequit enim institui disputatio, nisi aliqua certa et inconcussa velut fundamentum, cui nitamur, ante habeantur. Sic credendum est in primis nos veritatem aliquam assequi posse; quod nisi ratum ante sit, nihil certe proficit demonstratio. Itemque pro certo habendum est demonstrationem, si legitima sit, ad veritatem capessendam nos adducere. Ex quo sequitur ut etiam tamquam vera existimanda sint principia, quibus innititur demonstratio, et a quibus in ratiocinando exordimur. Subaudiendum est pariter nos non in somno aut delirio, sed in vigilia et sanitate versari, atque alia his similia; de quibus si ambigas, demonstratio ipsa et illationes, quae derivantur, simul vacillent necesse est. At vero perfectus pyrrhonismus, si sibi constans esse velit, de his omnibus dubitationem includit. Unde crudum, ut aiunt, laterem lavant ii, qui perfectos scepticos convincere, eosque vigiles esse mentisque non captos demonstrare conantur.

Enimvero ad disputandum cum scepticis quod attinet, haec retinenda animo sententia est: eos, si aliqua ceu firma et indubia, seque in vigilia et sanos esse largiuntur, ac proinde si perfectos pyrrhonistas non agunt, ex iis, quae admittunt, coargui posse, saltem demonstratione ad hominem. Sin autem se de omnibus prorsus dubitare

profiteantur, tunc probe observandum est utrum id ludicre an serio dicant. Si ludicre dicunt, ludicre etiam irridendi sunt; sin autem serio, tamquam mentis egeni perito medico tradi debent, ut curentur helleboro.

82. Denique si non ad eos, qui omnia negarent, convincendos, sed ad rem alioquin certam explanandam apud eos, qui dogmatici sint, rationes nonnullae postulantur, quibus scepticismus refutetur; ea afferri possunt, quae ostendant scepticismum dum generale dubium sancit, sibimet ipsum dissidere atque in patenti repugnantia versari.

Atque id non modo patet ex eo quod sceptici certitudinem, quam verbis inficiantur, praxi et operatione profitentur; sed etiam quia in oppugnatione ipsa dogmatismi se dogmaticos faciunt. Nam ad scepticismum obtrudendum ratiocinatione utuntur; atque ideo illius vim et principia pro certis assumunt. Secus irritos conatus exererent, nec eorum dubitatio examine niteretur mediorum, quae ad cognoscendum habemus. Itemque cum dicunt nos a sensuum relatione decipi, omnesque cognitiones inania esse phantasmata, non paucas veritates statuunt; nimirum sui existentiam, facultates cognoscendi, harum repraesentationes fallaces, obiecta his non respondentia, aliaque, quibus petitione principii atque sententiarum pugna peccare produntur.

Tum etiam argumentatione, ut aiunt, *ad hominem*, scepticismi adsertores coargui possunt, cum in ipsa dubitatione, quam adstruunt, veritatis certitudinem includant. Quod peracute, ut solet, praestitit Augustinus his verbis: « Regu-

« lam ipsam, quam vides, concipe hoc modo: « omnis, qui se dubitantem intelligit, verum in« telligit, et de hac re quam intelligit certus est; « de vero igitur certus est. Omnis igitur, qui « utrum sit veritas dubitat, in se ipso habet ve« rum, unde non dubitet; nec ullum verum nisi « veritate verum est. Non itaque oportet eum de « veritate dubitare, qui potuit undecumque du« bitare (1) ». Similiter ex dubitatione ipsa, quam sceptici tuentur, sumpto principio, monstrari potest eos conscientiae testimonium inconcussum habere, atque ideo alicui veritati confidere. Id vero scepticismum evertit. Quod si conscientiae etiam testimonium detrectabunt, tunc ex alia parte suum systema destruent, quatenus, labefactata conscientia, ipsa etiam corruit dubitatio. Ergo quo se cumque vertent, proprium systema diruent. Apposite Victor Cousin: « Qui « reiicit, *inquit*, conscientiae testimonium, is « labefactat quidem universam philosophiam, « sed una simul ipsum scepticismum evertit. « Tunc enim ubi est amplius ius dubitandi? Du« bitatio saltem dubitandi actum subaudit, hoc « unico motivo innixum, quod eiusdem conscien« tia habeatur. At haec ipsa conscientia, quam « scepticismus nequit non agnoscere ut se ad« struat, ipsum, dum agnoscitur, plane de« struit (2) ».

(1) *Lib. de vera religione* c. 37, n. 73.

(2) « Qui rejette la témoignage de la conscience ébranle, « il est vrai, toute philosophie, mais en même temps le « scepticisme lui-même. Car où est alors le droit de dou« ter ? Douter c'est supposer au moins qu'on doute, par « cet unique motif, qu'on en a conscience; et cette conscien-

Quo autem pacto, subaudita conscientia quae dubium saltem referat, scepticismus refutari possit, atque ad existentiam aliquam admittendam adigi, subtilissime ostendit S. Augustinus; cuius locum male imitatus est Cartesius usu non relativo sed absoluto; siquidem ad certitudinem pro philosophis generatim tuendam transtulit methodum, quam ille pro solis scepticis refutandis docuit. En Sancti Doctoris verba : « Nam et sumus, *inquit*, et nos esse novimus, et id esse, ac « nosse diligimus. In his autem tribus, quae di- « xi, nulla nos falsitas verisimilis turbat. Non « enim ea, sicut illa quae foris sunt, ullo sensu « corporis tangimus, velut colores videndo, so- « nos audiendo, odores olfaciendo, sapores gu- « stando, dura et mollia contrectando sentimus. « Quorum sensibilium etiam imagines eis simil- « limas, nec iam corporeas, cogitatione versa- « mus, memoria tenemus, et per ipsas in isto- « rum desideria concitamur. Sed sine ulla phan- « tasiarum, vel phantasmatum imaginatione lu- « dificatoria, mihi esse me, idque nosse, et ama- « re certissimum est. Nulla in his veris Acade- « micorum argumenta formido dicentium: quid, « si falleris ? Si enim fallor, sum. Nam qui non « est, utique nec falli potest ; ac per hoc sum, « si fallor. Quia ergo sum si fallor, quomodo me « esse fallor, quando certum est me esse, si fal- « lor (1) » ?

« ce, que le scepticisme ne peut pas ne pas reconnaître « pour s'autoriser lui même, en l'autorisant, le renverse». *Leçons sur la philosophie de Kant.* Avant propos.

(1) *De Civ. Dei*, lib. 2, c. 26.

FINIS LOGICAE.

201

METAPHYSICA GENERALIS

SEU

ONTOLOGIA

PROLOGUS

Falsa perniciosaque existimatio nonnullos occupat, metaphysicam, utpote speculationis tantum regione vagantem, nil plane in mores influere, nullaque ex ipsa in hominum genus commoda vel incommoda derivari. Quare nobilissimae huius disciplinae quasi taedio quodam capti, eam parvi pendunt et deserunt, aut parum in ceteras scientias, praesertim practicas, influere opinantur. Verum hos in errore versari seque ipsos eludere prudens quisque facile iudicabit. Mediocris enim consideratio oppido sufficit, ut cognoscatur quanta eius sit necessitas, nedum utilitas.

Etenim metaphysica nihil est aliud, nisi rerum materiam transcendentium, seu non corporearum scientia. Quapropter aut res omni materiae concretione solutas (quales sunt animus humanus et Deus) ad contemplandum assumit; aut res materia quidem coalescentes considerat, at non prout sensus movent, sed prout ratione attinguntur, et

materiae concretionem et ambitum omnino transiliunt. Hinc est ut principia maxime generalia contempletur, atque iis solvendis quaestionibus det operam, quae hominis maxime intersunt, et in quibus tota actionum humanarum series caput habet et quasi fontem.

Quare, si particularia ex universalibus pendent, si ex fonte scaturiunt rivuli; nemo non videt metaphysicam in ceteras disciplinas, easque potissimum quae ad mores pertinent, summopere operari, atque in societatem universam et, si ita loqui fas est, in ipsas opificum officinas rusticorumque mapalia suam efficacitatem exerere, suasque qualitates diffundere. Atque hoc quod ratio suadet, experientia confirmat. Nam constanter compertum est in quavis reipublicae parte turpificatos extitisse animos aut bene moratos, prout metaphysica (quam longe ab humanis moribus indocti putant) vera aut falsa decreta pronuntiarit. Ex quo plane intelligitur quantopere intersit diligentem huic disciplinae operam dare, eiusque recta et solida fundamenta iacere. His ad illum perniciosum eripiendum errorem ante constitutis, operi manum admoveamus.

Ad praesentis disciplinae nomen quod attinet, ipsum ductum videtur ex titulo: μετὰ τὰ φύσικα *qui nonnullis Aristotelis libris praefixus reperitur, sive eius opera, sive, ut critici volunt, opera illorum, qui eos digesserunt ordinaruntque. Cum enim hi cetera Aristotelis scripta, quae peculiare argumentum tractarent, in summam contulissent; quae superfuerunt, quia res varias et universalioribus notionibus imbutas spectabant, in quatuor et decem libros partiti sunt, eoque nomine distinxerunt.*

At quidquid de origine sit, certum est metaphysicae nomen disciplinae quam tractare hic aggredimur, valde accommodatum esse, atque ideo iure apud sapientes invaluisse. Iuxta enim vim vocis idem sonat, ac disciplinam, quae trans *vel* ultra *physicam sit, idque ex eo, quod obiectum eius in altiore et nobiliore sistat gradu, quam quo obiecta physicae constituta sunt. Obiectum enim illud, ut supra dixi, aliud revera non est, nisi ens aut ab omni materia liberum, aut praecisione mentis extra materiam cogitatum.*

Ex quo evidenter emergit, hanc scientiam maxime esse possibilem. Ea enim obiecta considerat, ad quae scienda ineluctabili vi naturae incitamur, et quorum summota notitia, non solum ceterae disciplinae vacillant, sed tota hominum vita et operatio incerta redditur et fundamentis destituta. Quare si ceterae constant scientiae, si rationalis natura quidquam valet (quod nemo nisi amens inficiabitur); metaphysica in possibilium numero haberi debet. Nec vero possibilis tantum, sed realis etiam scientia existimanda est. Cum enim ens ipsum ad contemplandum assumat, obiectum habet, quo nihil reale magis comperiri potest aut rerum naturae intimius. Quidquid enim cogitationi obiicitur, quidquid ad realem naturam pertinet, quidquid a meris apparentiis differt; id omne profecto entis ratione continetur. Cum igitur Metaphysica hanc entis rationem sive seorsum in se, sive in praecipuis eius veluti partibus contempletur, id considerat quod maxime obiectivum atque reale est, et quo intrinsecus viget quidquid aliquo pacto subsistit. At vero obiecti realitas, ut quisque novit, realitatem constituit disciplinae; Metaphysica igitur inter reales scientias haberi debet.

Quod cum ita sit, Metaphysicae notiones non perinde dici debent abstractae, *quasi in iis versentur dumtaxat, quae animo tantum agitantur, atque solo idearum quasi labyrintho se continent; sed idcirco sic nominantur, quia, etsi ea respiciant, quae ipsis rebus insunt, tamen aut generatim communes omnibus rationes, aut obiecta extra materiam posita, aut in ipsa materia ea tantum attingunt, in quibus mens a sensilibus materiae mutationibus cogitationem amovet.*

Quibus expositis, sponte sua sequitur quaenam ipsi sit adhibenda partitio. Obiectum enim incorporeum in primis est Deus; deinde animus humanus, qui quidem in praesens non seorsum a corpore extat separatus, sed una cum ipso efformat hominem. Hae duae igitur quasi partes necessario ad disciplinam hanc pertinent, quarum altera theologia, *altera* psychologia *nominatur. Praeterea ipsa natura corporea, ut diximus, incorporeo quodam modo considerari potest, prout eius conditio, origo, natura, atque alia inquiruntur., quae rationi tantum se patefaciunt. Tertia igitur haec pars metaphysicae, adiungenda est, quam* cosmologiam *dicemus. Et quoniam hae tres disciplinae ens contemplantur, prout ad primarias sui descendit partes et quasi species; tota haec triplex disquisitio* Specialis Metaphysica *nuncupabitur. Verum praeter hanc, pars alia constituenda est, quae ceteris antevertat, quaeque ens ipsum generatim inspectum et communia omnibus attributa pertractet. Atque hanc ex munere, quod exercet,* Metaphysicam generalem *nominamus, Wolfius* ontologiam *dixit.*

Bifariam igitur Metaphysicam in generalem *et*

specialem *dispescimus, atque hanc iterum tripartita illa divisione, quam innuimus, in* cosmologiam, psychologiam *et* theologiam *tribuimus. Quae quidem partitio a Verulamio etiam insinuatur, qui postquam philosophiam in tres doctrinas dispesci oportere docuisset, de homine, de Deo, de natura; continuo addidit his disciplinam aliam praeituram esse, quae veluti truncum, in quo rami illi vivunt, exhibeat, quamque* philosophiam primam *nuncupavit* (1).

Ex his, quae tractata sunt, satis elucet ex quanam adstructarum metaphysicae partium inchoandum sit. Nam si universalia particularibus sunt implicita, eorumque notitia demonstrationis et doctrinae ordine anteponitur; bonae methodi lex omnino postulat ut ab Ontologia ducatur exordium. Atque haec iure meritoque philosophiae ianuae et fundamento assimilari potest, sicut logica duci et instrumento comparatur. Etenim ut Logica mentem in vero exquirendo dirigit, ipsaque ad scientias veluti fabricandas utimur; sic Ontologia ad philosophiae quasi theatrum introducit, atque

(1) « Convenit igitur partiri philosophiam in doctrinas « tres: doctrinam de Numine, doctrinam de natura, do« ctrinam de homine. Quoniam autem partitiones scientia« rum non sunt lineis diversis similes, quae coëunt ad unum « angulum, sed potius ramis arborum qui coniunguntur in « uno trunco (qui etiam truncus ad spatium nonnullum in« teger est et continuus, antequam se partiatur in ramos); « idcirco postulat res ut priusquam prioris partitionis mem« bra persequamur, constituatur una scientia universalis, « quae sit mater reliquarum, et habeatur in progressu do« ctrinarum tamquam porto viae communis, antequam viae « se separent et disiungant. » *De dignitate et augmentis Scientiarum* l. 3, c. 1.

eas notiones explanat, quae reliquarum disciplinarum principia et elementa suppeditant. Quod cum ita se habeat, optimus quisque perspicit partem hanc primariam philosophiae non esse pingui minerva, ut aiunt, exequendam, sed peracute et solerter; nec sufficere ut lexici *cuiusdam instar vocabula quaedam explicet, quae passim recurrunt in scientiis. Sed opus plane est ut philosophiae totius veluti fundet initium, idque ea soliditate et diligentia, quae tantae moli excitandae conveniat. Ut vero ad id, quoad possumus, enitamur, quatuor capitibus theoriam hanc complectemur. **Primo**, ens ipsum generatim acceptum tum in sui notione tum in proprietatibus, quibus afficitur, considerabimus. **Deinde** de praecipuis classibus eloquemur, in quas ens dispesci solet. **Tertio** de causis, quae communiter in ente vigent, dicemus. **Tandem**, his simplicibus notionibus explicatis, ad iudicia quae inde efformantur, quaeque scientiarum principia sunt, discutienda gradiemur.*

METAPHYSICA GENERALIS

SEU

ONTOLOGIA

CAPUT PRIMUM

DE ENTE EIUSQUE GENERALIBUS PROPRIETATIBUS.

Quatuor articulis caput hoc comprehendimus. Primus quid entis notio ferat quotque eius generalia attributa sint edisseret: tribus vero reliquis tria entis attributa separatim scrutabimur.

Articulus I.

De conceptu entis eiusque proprietatum numero.

1. Ut alias dictum est (1), dantur in cognitione humana nonnulli conceptus, qui perspicui per se sunt et manifesti sic, ut definitione non egeant. Immo etiam si maxima simplicitate et universalitate gaudent, definiri non modo non

(1) *Logicae* par. 2, c. 3.

egent, verum etiam nequeunt. Etenim definitio iis dumtaxat conceptibus adhibetur, qui, utpote convoluti et implexi, in alios simpliciores, atque ideo generaliores, resolvuntur; quod certe in notiones simplicissimas atque universalissimas minime quadrat.

In harum numero certe *entis* notio praecipue habenda est; quae profecto adeo claret per sese, ut verbis effici clarior minime possit. Et sane entis ideam maxime esse generalem exinde constat, quod haec ad alias omnes notiones prorsus se applicet et adiungat, easque veluti suo sinu complectatur. Nihil enim est, quod non sit ens, quodque in tantum, in quantum ens est, non cogitetur. Esse autem simplicissimam exinde patet, quod ultimum sit elementum, in quod quaevis alia idea complexa resolvatur. Ex quo fit ut ceteris conceptibus collustrandis et dissolvendis deserviat; ipsa vero per aliam notionem collustrari et dissolvi nequeat. Sic, ut exemplo utar perspicuo, si quis posceret: quid homo sit? responderi optime posset; esse *animal rationale*. Si ulterius quaereret: quid sit animal? reponeretur; esse *vivens sensu praeditum*. Si instaret iterum: quid vivens? ei diceres: *substantia, quae se movendi interno gaudet principio*. Percontanti denuo: quid substantia? adderes: *ens in se existens*. At cum ad notionem *entis* ventum fuerit, progredi ulterius definiendo non potes; nisi vitioso, ut aiunt, circulo obvolvi velis.

Et re quidem vera, quicumque conceptus feratur in medium, is implicitam sibi habet et penitus inclusam notionem entis. *Esse enim*, ut sapienter S. Thomas: *formale est respectu omnium*

quae in re sunt (1). Unde quod est color respectu visus, est ratio entis respectu intelligentiae. Quemadmodum visus nullum obiectum intueri potest, nisi colore suffusum; ita mens nihil capit, nisi quatenus entis rationem participat. Conceptus igitur entis sponte sua perlucet menti, sicut color sponte sua spectabilis est oculo. Quare si quis entis notionem ignorat, is omnia ignoret necesse est.

Nihilominus si non veram definitionem, sed qualemcumque declarationem, explicandi gratia postules, dici poterit *ens* generalissime acceptum esse *quidquid aliquo modo per se et positive intelligitur*, seu *quidquid intelligibile proprie est*. Quod autem nullo modo intelligitur, ut contradictorium; aut si intelligitur, non intelligitur proprie et per se, sed improprie et per aliud, *nihilum* dices. Huiusmodi sunt negationes quae nonnisi per suum oppositum intelliguntur.

2. Ens sic amplissime sumptum dividi potest in *reale* et *logicum*, quod veteres *ens* etiam *rationis* nominabant. *Ens reale* illud erit quod intelligitur ut res aliqua, seu quod tale est ut extra mentem vel existat vel saltem existere possit. Exemplo sit homo, aut sol alius; quorum primus actu exstat, alter exstare posset. Contra *ens* erit *logicum*, si non exstat nisi in mente, eo quod vel mere conceptus sit vel ordo positus in conceptibus; ut definitio et syllogismus quae certe nonnisi in actibus animi definientis et ratiocinantis vigent. Omisso ente logico, ens reale, ut patet, dispesci poterit in actuale et possibile,

(1) *Summa Theol.* I. p., q. VIII, a. 1.

***

prout existentiam in se actu habet vel potentia tantum. Sic possibile ens dicitur, si cogitas mundum alium a praesenti diversum; actuale vero si cogitas astra, tellurem, animalia, ceterasque substantias, quibus haec rerum universitas coagmentatur. Attamen ad pugnam verborum vitandam adverte, a nonnullis hoc secundum, nempe quod actu extra mentem subsistit, ens reale dumtaxat dici; quod autem possibile tantum est, aut, praecisa existentia concipitur, ideale nuncupari.

Praeterea ens dividitur in *infinitum* et *finitum*, in *substantiam* et *qualitates*, in *absolutum* et *relativum*, in *simplex* et *compositum*, ceterasque classes, ad quas ea omnia quae vel sunt vel animo agitantur, revocari possunt. Sed de his in sequenti capite disseremus.

Quod concrete dicitur *ens*, abstracte dicitur *essentia;* quae nihil est aliud nisi id, quo ens est id quod est. Unde solet etiam *quidditas* appellari.

3. Inquirebant hic veteres utrum notio entis *generica* dici possit, an tantum *analoga*. Haec, quae crassioribus intellectibus visa est fere quaestio de lana caprina, maximum usum habet pro pantheistarum refutandis argumentis. Eam igitur omnino praetermittere non debemus.

Itaque nomine *generis* illa proprie notio usurpatur, quae in eadem omnino ratione convenit *speciebus;* ita ut differentiae *specificae*, quibus determinatur, non in ipsa veluti partes contineantur, sed aliunde revocentur. Sic conceptus animalis genus est, propterea quod ita variis suis speciebus (ex. gr. homini et aquilae) competit,

ut hae non discrepent in ipsa notione animalitatis (quae conceptu viventis sensu praediti absolvitur prorsus), sed discrepent vi differentiae cuiusdam sumptae extra notionem animalitatis. Rationalitas enim ex. gr. quae specifica differentia hominis est, non tamquam pars animalitatis cogitari debet, sed cogitanda est ut proprietas longe nobilior, quae animalitatem perficiat atque ad gradum evehat altiorem.

Id dici non potest de conceptu entis; qui ita ad singulas entium descendit classes, ut hae in ipsa ratione entis varientur. Differentiae enim, quibus determinatur, non aliunde arcessuntur, sed ipsam rationem entis participant, extra quam nihil est. Sic cum substantia differre dicitur ab accidentibus in eo quod sit res non alteri inhaerens sed per se stans, differentia illa *per se stans* conceptum entis non egreditur; est enim profecto aliquid quod positive intelligitur; quidquid autem positive intelligitur, conceptu entis continetur. Impossibile est igitur differentias ullas nancisci, quae extra conceptum entis repetantur; quemadmodum ad genus habendum requireretur. Praeterea genus proprie dictum, cum ad singulas descendit species, variari non debet vi differentiae specificae in ipsa notione generica. Sic rationalitas adiecta animalitati non diversificat ipsam animalitatem; quae, in quantum talis, in homine et bruto consimilis est. Id non accidit de notione entis; nam differentiae quae illam deinceps coarctant, eam variant in ipsa ratione entis. Cum enim ex. gr. ens generatim acceptum in ens a se et ens ab alio dividitur, illud *a se* et *ab alio* non relinquit consimi-

lem in subiectis, quae afficit, praeviam notionem; sed eam ita intime penetrat, ut omnino diversam efficiat. Nam entitas ipsa in creaturis dependentiam dicit, in Deo viceversa dicit independentiam. Quod non est de generibus proprie dictis; siquidem rationalitas, quae determinat hominem, non est ipsa animalitas, sed gradus alter naturae qua subiectum informatur.

Quare conceptus entis proprie genus dici nequit. Non enim est eiusmodi, ut ipsi obiective respondeat ratio aliqua, quae aequo modo conveniat singulis entibus, et per differentias extra se sumptas determinetur. Sed notio dicenda est universalis analoga, quatenus etsi abstractione mentis ad tantam universalitatem evehi possit, ut omnia sub ea ratione indiscriminatim repraesentet; tamen obiective ipsi non respondet nisi ratio diversa entitatis, quae propter solam *analogiam* considerari potest ut una eademque in singulis entibus. Sic cum notio entis a finito et infinito praescindere atque utroque generalior esse dicitur; id non fert in illis obiectis participationem ullam eiusdem perfectionis aut saltem rationis, quae aequo modo se habeat; sed importat tantum existentiam alicuius analogiae in realitate utriusque entis propria. Quae quidem analogia in eo sita est, quod entia finita, licet limitibus undique adstringantur, tamen reapse sint, et entitate sua Infinito, eo modo quo possunt, assimilentur; quemadmodum vestigium assimilatur homini qui ipsum impressit, aut imago assimilatur prototypo, cuius aliqua lineamenta utcumque refert.

Hinc tamen non sequitur posse ens considerari

ut praedicatum aliquod quod natura saltem antecedat Deum. Nam ens absolute sumptum, quatenus defectum omnem et limitem excludit, totum quantum est identificatur cum Deo. Ad rem S. Thomas: « Propter hanc tamen analogiam, « non sequitur ens esse prius utroque, Deo sci- « licet et creatura; sicut prius est ens substan- « tia et accidente, de quibus analogice dicitur. « Ad cuius evidentiam est sciendum, quod quan- « do tota ratio analogica reperitur in altero eo- « rum de quibus praedicatur, sicut tota ratio « entis absolute in Deo reperitur; tunc non erit « praedicatum prius utroque, cum praedicatum « non excedat subiectum (1) ».

4. Nomine generalium entis proprietatum ea intelligimus attributa, quae de ente quolibet pronuntiari possunt. Quae idcirco eius *proprietates* vel *affectiones* dicuntur, quia singulorum entium sunt propria eorumque notitiam veluti consequuntur. Revocari autem commode possunt ad tres potissimum: *unitatem*, *veritatem*, *bonitatem*. Cuius numeri haec ratio afferri posset. Proprietas entis esse nequit aliquid reale et positivum ab ipso ente distinctum. Id enim omnino repugnat; conceptus siquidem entis, utpote maxime universalis, omnia complectitur. Ergo cum entis attributa quaeruntur, non quaeritur positio et realitas ab ipso ente distincta eique quodammodo superaddita. Contra vero nec quaeritur aliquid mere a mente confictum. Quia quidquid tale est, id in rebus non invenitur, sed mente dumtaxat cogitatur; cum contra aliqua adsint quae cuili-

(1) Opusc. 42. *De natura generis.*

bet enti, remota mentis consideratione vel fictione, competunt; ut de tribus recensitis satis superque constat. Etenim, etsi mens nihil de rebus cogitet, tamen quaelibet res in se vera est, bona est, unitate gaudet. Cum igitur entis attributa ex una parte non debeant aliquid mere fictitium, ex alia vero esse non possint ab ipso ente distincta; restat ut sint vel aliqua negatio cuilibet enti communis, vel respectus et relatio ad tertium aliquod, quod, etsi notione entis continetur, tamen sit eiusmodi ut semet aliaque cetera entia respicere possit. Atqui nulla alia negatio in quolibet ente considerari potest, nisi vacuitas divisionis (omne enim ens in se divisum non est, licet a ceteris divisum sit); nullus respectus cuilibet enti communis adest, nisi is, quem entia quaeque ad vim cognoscendi atque appetendi habent (siquidem ab aliquo saltem intellectu omne ens cognoscitur, omnisque realitas ab aliqua voluntate vel iam diligitur vel certe diligi potest). Ergo haec tria tantum ut affectiones entis considerari possunt; videlicet eius *indivisio, relatio ad intellectum, relatio ad voluntatem.* Iam vero horum primum exprimit unitas, alterum veritas, tertium bonitas. Haec igitur tria: *unitas, veritas, bonitas* generalissimae entis proprietates dici debent.

Quod si quis plures obtrudere velit, propterea quod alii respectus negationesque in ente considerari possint; ipsas exinde respues, quod sint eiusmodi, ut vel cuilibet enti non competant, vel ad tres commemoratas ipsamve notionem entis commode revocentur, quemadmodum ex dicendis facile iudicium erit.

Articulus II.

De unitate.

5. Unitas definiri potest *carentia divisionis*, seu notio enti attributa, quatenus in plura, quae divisum aequiparent, dividi nequeat. Quamvis vero rebus simplicibus proprie conveniat, tamen lato sensu etiam compositis competit. Haec enim licet divisioni subiaceant, tamen dividi nequeunt in plura quae eiusdem rationis sint ac totum quod dividitur. Sic aula ex. gr. unitate fruitur, quia licet dividi possit in parietes, pavimentum, testudinem; vel etiam, si lubet, in alia angustiora conclavia: tamen dispesci nequit in plures aulas quae eiusdem amplitudinis sint atque illa quae dividitur. Sic etiam individuum quodlibet est unum, quia in plura discerpi nequit. Si enim in plura discerperetur, individui notio corrueret; quod idcirco tale nuncupatur quia indivisum est in se et divisum a quolibet alio. Inquies: dividi in plura poterit, si partibus constabit inorganicis, quae eiusdem naturae sint ac totum, ut in lapide vel metallo. At in hoc etiam casu impossibilitas divisionis, propria cuiusque entis, locum habet; nam partes quae per divisionem disiunguntur, magnitudine saltem a toto differunt; ac proinde nova erunt individua diversae rationis ab individuo, quod ante propter earum coagmentationem exsurgebat. Quamobrem recte unitas in quadam indivisibilitate consistit, perque eam merito explicatur.

Nec vero quia unitas per terminum negantem,

nimirum *indivisibilitatem*, exprimitur, in mera negatione poni putanda est. Saepe enim usuvenit, ut voce nos negante utamur ad aliquam positivam perfectionem significandam, cui negatio imperfectionis alicuius adnexa sit. Sic cum animum immaterialem dicimus, negante hoc vocabulo positivam animi perfectionem innuimus, ex qua resultat ut materiam omnem excludat. Idem in praesenti incidit. Unitas enim, quae per *indivisibilitatem* exponitur, ipsam rei entitatem seu perfectionem importat, quatenus haec divisioni quae imperfectio quaedam est, non subditur.

6. Ex unitatis definitione consequitur tot reperiri species unitatis, quot exstant indivisibilitatis species aliae aliis perfectiores.

Porro summa indivisibilitas, atque ideo perfectissima unitas, ea est, per quam aliquid ita est unum, ut neque ex partibus coalescat, neque pars ullius compositi aut subiectum esse possit modificationibus suscipiendis obnoxium. Hanc appellare possumus unitatem *simplicissimam* aut *maximam*, quae propria est Dei solius. Omnia enim creata entia composita sunt, vel licet sint simplicia, tamen aut ad substantiam unam compositam efformandam dicunt ordinem, aut saltem modificationibus quibusdam afficiuntur. Sic spiritus, quamquam simplicem naturam habet, tamen cogitationes appetitionesque mutabiles suscipere potest, a quibus aliqua ratione perficitur.

Alia unitatis species ea est, per quam aliquid ita non est compositum, ut tamen ad compositum aliquod constituendum ceu pars concurrat,

aut saltem modificationibus nonnullis afficiatur. Sic animus humanus compositionis quidem est expers, sed ad hominem una cum corpore constituendum ordinem habet et cognoscendi atque appetendi modificationes induit. Hanc rite dixeris unitatem *simplicitatis*, quae propria est omnium rerum creatarum, quae a partium admixtione sint liberae.

Tertia est unitas *compositionis*, quae entibus ex partibus coalescentibus convenit. Hinc unus est homo, licet animo et corpore constet; unum est templum, licet lapidibus caementoque confletur. Verum haec minus proprie est unitas, ac potius multiplicitas unitate praedita quam vera unitas dicenda foret.

Denique adiungi potest unitas moralis aut ordinis, quae in multitudine ordinata, seu uni subiecta capiti, aut una instructa dispositione vel relatione ad finem aliquem conspiciatur. Sic unitate fruitur civitas, unitate fruitur exercitus, unitate fruitur opus quodpiam arte factum. Unitati autem opponitur multiplicitas, quae nihil est aliud, quam entitatum sine ullo nexu congeries.

7. Huc revocanda est *identitas*, quae vel *unitas* quaedam est, vel ex *unitate* resultat. Definiri autem potest: *convenientia entis cum seipso;* siquidem ens quodvis, cum sibi ex necessitate conveniat, idem est sibi ipsum.

Ad identitatis partitionem quod attinet, ea primum dispescitur in *physicam* et *moralem*. Illa habetur cum ens idem dicitur, eo quod eius physica realitas perseverat; sic animus perpetuo vivens perpetuo erit sibi idem. *Moralis* vero voca-

tur identitas, cum ens sibi constat in existimatione hominum, etsi physica eius constituentia varientur, aliaque loco aliorum sensim sine sensu succedant, ita ut mutatio considerationem effugiat. Sic domus, quae temporis decursu sic pedetentim ex integro instauratur, ut id sensui non appareat; etsi nulla vetus pars supersit, nihilominus morali existimatione censetur eadem, utut physice sit diversa. Secundo dividitur identitas in *essentialem* et *accidentalem*, prout ens in essentialibus vel accidentalibus sibi consonat permanetque. Tertio, cum convenientia istaec spectari possit vel quoad notiones genericas, vel quoad constitutiva specifica, vel denique quoad determinationes numericas individuamque rei entitatem; identitas partienda est etiam in *genericam*, *specificam*, et *numericam*. Sic inter hominem et belluam generica, inter diversos homines specifica, inter unum hominem et seipsum numerica identitas intercedit. Denique identitas alia est *realis*, alia *rationis*; quarum prima habetur cum ens sibi est idem quoad rem ipsam; altera vero cum non modo re, sed etiam conceptu sibi congruit.

8. Cum notionibus *unitatis* atque *identitatis*, conceptus etiam nectitur *similitudinis*, quae semper in aliqua unitate vel identitate fundatur. Est autem similitudo *concordia distinctorum;* atque ideo ibi viget, ubi entia numero differentia in aliqua perfectione vel charactere conveniunt. Proindeque, quae similia vocantur, ea licet numero discrepent; tamen aut specie, aut genere, aut saltem analogia, eadem sint oportet. Nihilominus frequentior tulit usus ut similia ea stri-

ctius dicerentur, quae vicissim in qualitate consentiunt, ut duo corpora albedine suffusa; quae autem in quantitate consonant, ea proprie non *similia* sed *aequalia* nuncuparentur, ut duo metalla, utraque centum librarum pondo.

9. Qua in re cum de similitudine facta mentio sit, silentio praeteriri nequit celebris inter Leibnitium et Clarkium exorta contentio: utrum duo entia inveniri possent perfecte similia, seu quae solo numero discreparent (1). Vehementer negabat Leibnitius; unde hoc principium statuit: *fieri non posse ut duo individua solo numero differentia in hoc mundo exstent.* Affirmabat Clarkius; nullam siquidem hac in re adesse repugnantiam contendebat. Nos Clarkio adstipulandum censemus. Id enim fieri a Deo potest, quod intrinsecus repugnantiam non involvit; nullam autem hic esse repugnantiam ipse Leibnitius veritate adactus largiebatur.

Nec argumenta de carentia rationis sufficientis pro utrisque entibus in diverso loco sistendis, aut de experientia in omnibus dissimilitudinem aliquam patefaciente (quibus ille ad hypothesim suam utebatur) evincunt aliquid. Nam ad primum quod spectat, individua loci determinatio non a natura rei, quae conditur, sed a supremi Conditoris pendet libertate. Quare ut Dei voluntas cum ens quodvis crearet, tali loco prae alio libere constituit, licet alibi collocare potuisset; sic si novum ens conderet superiori prorsus consimile, ipsum in alio distincto loco (quod pro

(1) *Recueil de lettr. entr. Leib. et Clark.* Op. Leibnitii Tom. 2. Editione Genevensi.

*

primo facere poterat) constitueret. Unde huius diversae collocationis *ratio sufficiens* in libertate ipsa divina continetur; nullus enim determinatus locus cum essentia ullius creaturae necessario connectitur. Ad experientiam vero reponimus ipsam non esse tanti, ut ad omnia in orbe existentia se porrigat; et quamvis porrigeretur, impossibilitatem tamen oppositi non ostenderet. Non enim quod non est, id continuo fieri non posse convincitur; siquidem a *non esse* ad *non posse*, ut fert proverbium, non datur illatio.

10. Identitati opponitur distinctio, quae esse potest vel *realis*, vel *rationis*. Prima, ubi una et simplex viget entitas, non reperitur; importat enim differentiam saltem numericam inter ea, quae tali modo distinguuntur. Poscit autem bifariam dividi: in distinctionem *substantialem* et in distinctionem *modalem*. Illa viget inter substantias numero saltem separatas, ex. gr. *duos lapides;* vel inter principia substantiam compositam constituentia, quorum unum entitate sua non est aliud, pone *animum humanum* et *corpus*. Appellari autem debet *adaequata*, si eorum, quae distinguuntur, unum non sit pars alterius, ex. gr. si sumas duos individuos homines; *inadaequata* vero, si unum instar partis ad aliud efformandum concurrit, ut si *animum humanum* cum *toto homine* compares. Modalis autem, seu accidentalis distinctio ea dicitur, quae intercedit inter substantiam eiusque modificationes vel accidentia, aut etiam inter unam modificationem et aliam. Sic inter ceram eiusque figuram, interque figuram coloremque distinctio viget *modalis*.

Distinctio autem rationis unitati rei simplicis aut etiam physicae identitati neutiquam adversatur. Vel enim mere a mente dependet, vel accipit quidem ab obiectis fundamentum, attamen a ratione perficitur. Huius vero triplex genus discerni debet, nimirum *formalis*, *virtualis*, *mere mentalis*. Prima viget ubi res simplex ac partibus physicis carens ita varios gradus perfectionis complectitur, ut horum unus obiective non involvat perfectionem alterius. Sic gradus *sensibilitatis* in animo humano a gradu *intellectualitatis* distinctione formali secernitur. Secunda viget, cum una simplicissima entitas licet in se prorsus non distincta, tamen propter sui excellentiam pluribus aequivalet, ac proinde distinctionis fundamentum considerationi praebet. Sic attributa divina distinguuntur inter se. Utraque appellata est distinctio *rationis ratiocinatae;* eius enim fundamentum extra rationem reperitur. Demum tertia, seu distinctio *pure mentalis*, ea est, quae a mente dumtaxat pendet, obiectum idem duplici idea. confusa una, altera distincta, sibi obiiciente; quin ullum in rebus inveniat fundamentum. Quare haec distinctio *rationis ratiocinantis* dici etiam solet. Talis est distinctio, quae intercedit inter *hominem* et *animal rationale ;* nulla enim est alia diversitas, nisi quod idem obiectum prius exprimitur idea confusa, deinceps distincta.

Articulus III.

De veritate.

11. Veritatem hic spectamus prout rebus inest, quibus aliqua ratione competere ex ipsa loquendi consuetudine patet. Dicimus enim saepenumero: haec est vera virtus, hoc verum animal, hic verus amicus, atque his similia; quibus effandis reale obiectum a fallaci vel simulato distingui volumus. Moris autem loquendi magna philosopho habenda ratio est; ubi enim communis est, naturam auctricem habet et magistram, communemque ordinem cognoscendi manifestat.

Age nunc de hac veritate, quam veteres *transcendentalem*, recentiores *metaphysicam* appellant, confuse admodum disseruit Wolfius eam definiens: ordinem eorum, quae enti conveniunt (1). Equidem secundum ea, quae in Logica attigi, entis veritatem sic in complexu eorum, quibus ens constituitur, reponendam censeo, ut respectum aliquem seu relationem ad cognitionem includat. Aurum enim ex. gr. idcirco appellatur verum, quia eiusmodi est, ut, si concipiatur tanquam aurum, vera exsurgat cognitio. Idem dic de reliquis, quae vera nuncupantur. Unde haec denominatio rebus quidem ipsis iure tribuitur, earumque realitatem importat, sed semper respectum quemdam involvit ad intellectum, ex cuius analogia derivatur. Atque hoc videtur voluisse Augustinus, cum inquit: *verum*

(1) *Ont. log.* Part. 1, sec. 3, c. 6, §. 459.

est, quod ita se habet ut videtur cognitori, si velit possitque cognoscere (1). Quibus verbis sat luculenter expressit ad entis veritatem convenientiam exquiri quamdam rei cum mente, quae illam contempletur vel saltem contemplari queat.

Explicatio istaec veritatis divinae etiam naturae quadrat; quae in tantum vera nominatur, in quantum veram sui notitiam in intellectu divino, cum quo unum idemque est, necessitate gignit. At evidentius apparet in rebus creatis, quae in tantum propriam sortiuntur realitatem ac sunt id quod sunt, in quantum ideis Dei archetypis assimilantur. Quapropter earum entitas a relatione ad cognitionem saltem illam, ex qua pendent, separari non potest. Ex quo efficitur ut philosopho, rerum naturas perscrutanti, relatio eiusmodi, ad entis veritatem requisita, in veritatis definitione praetermittenda non sit. Nec tamen putandum est *ens verum* ad divinum dumtaxat intellectum ordinem includere, ad nostrum vero nequaquam. Nam entia etsi non omnia nec semper actu cum mente nostra conformentur; tamen eiusmodi sunt ut eidem apta sint conformari, ac veram sui tribuere cognitionem. Quare, ut sapienter observat S. Thomas, ens *verum* dicitur potissimum et primo per ordinem ad divinum intellectum, secundo autem minusque proprie respectu intellectus creati. Etsi enim quaeque entia huic etiam adaequari possint, a quo certe apta sunt attingi, nihilominus nonnisi ad mentem divinam relationem habent *maximam*, *necessariam* atque *essentialem*. Maximam qui-

(1) *Soliloq.* lib. 2, c. 5, n. 8.

dem, quia a divina mente tantum tali cognitione continentur, ut ea perfectior nequeat excogitari; necessariam vero, quia nulla res effugere valet divinae mentis intuitum; essentialem denique, quia cum entia creata, quotquot sunt, a divinis ideis pendeant, vi suae naturae respectum ad divinam mentem habent, cum qua per cognitionem necessario adaequantur. En S. Doctoris verba: *Verum,... est bonum intellectus. Unde de quocumque dicatur verum, oportet quod hoc sit per respectum ad intellectum, voces quidem sicut signa, res autem sicut ea, quorum intellectus sunt similitudines. Considerandum autem quod aliqua res comparatur ad intellectum dupliciter, uno modo sicut mensura ad mensuratum, et sic comparantur res naturales ad intellectum speculativum. Et ideo intellectus dicitur verus secundum quod conformatur rei; falsus autem, secundum quod discordat a re. Res autem naturalis non dicitur esse vera per comparationem ad intellectum nostrum, sicut posuerunt quidam antiqui existimantes rerum veritatem esse solum in hoc quod est videri. Secundum hoc enim sequeretur quod contradictoria essent simul vera, quia contradictoria cadunt sub diversorum opinionibus. Dicuntur tamen res aliquae verae et falsae per comparationem ad intellectum nostrum, non essentialiter vel formaliter, sed effective, in quantum scilicet natae sunt facere de se veram vel falsam aestimationem, et secundum hoc dicitur aurum verum vel falsum. Alio autem modo res comparantur ad intellectum sicut mensuratum ad mensuram, ut patet in intellectu practico, qui est causa rerum. Unde opus artificis dicitur esse verum,*

in quantum attingit ad rationem artis; falsum vero in quantum deficit a ratione artis. Et quia omnia etiam naturalia comparantur ad intellectum divinum sicut artificiata ad artem, consequens est ut quaelibet res dicatur esse vera, secundum quod habet propriam formam, secundum quam imitatur artem divinam. Nam falsum aurum est verum orichalcum. Et hoc modo ens et verum convertuntur, quia quaelibet res naturalis per suam formam arti divinae comparatur (1).

12. Ex dictis elucet etiam falsitatem in rebus nullam proprie reperiri. Quaeque enim res illam entitatem sortitur, quae non solum per se, sed in determinatis etiam adiunctis, quibus afficitur, cognita a Deo est fuisse habitura; ac proinde divinae ideae necessario respondet. Item, quoad nos ens quodvis idoneum est veram sui notitiam parere. Quod si quando falsitatem ingenerat; id non ex eius natura sed ex imprudentia iudicantis oritur, qui de obiecto a se nondum rite perspecto iudicium profert. Nihilominus, quoniam obiectum aliquod in talibus quandoque versatur adiunctis, ut falso iudicio facile det ansam; *per accidens*, ut aiunt, et quasi vocis abusu falsum dicitur. Sic orichalcum ex. gr. appellatur aliquando falsum aurum, quia huius ideam ex errore nobis facile ingenerat, quae obiecto, ad quod refertur, non respondet.

(1) In *Perihermenias*, lib. 1, lect. 5.

Articulus IV.

De bonitate.

13. Bonum, utpote unus ex conceptibus transcendentalibus et simplicibus, proprie definiri nec indiget nec potest; atque est eiusmodi, ut omnes vel imperiti ipsum distincte norint. Et sane si omnes vel rudissimi in bonum feruntur (siquidem nullus est qui bonum qua bonum est non velit), signum profecto est bonum ab omnibus dignosci; ignoti enim nulla cupido. Nihilominus, quoniam etiam hae notiones, quae immediate sub intelligentiam cadunt, possunt quandoque vel per alios conceptus, per se aeque notos sed audienti notiores, vel per effectus et proprietates declarari; id nos in praesenti quoad bonitatem praestabimus.

Itaque notio bonitatis, reponenda videtur in aptitudine quam res habet ad subiectum aliquod perficiendum augendumque, ex quo emergit ut appetitione sit digna. Quare bonum proprie voluntatem respicit, nec nisi metaphorice ad res alias appetendi vi destitutas refertur.

14. Ad eius autem partitionem quod spectat, primo dividi potest in *absolutum* et *relativum*. Illud est quod per se appetitur, eo quod natura sua enti congruat ipsumque perficiat, ut *sanitas;* alterum vero quod non propter se, sed tantum in certis rerum adiunctis aut tamquam medium pro fine aliquo consequendo, appetitionem allicit, ut *medicina*. Secundo dispesci potest in bonum *sensibile* et *rationale*. Primum est quod

corpus attinet, ut *cibus;* alterum vero quod spiritum, ut *scientia.* Tertio tribuitur in *physicum* et *morale.* Primum est quod *physice* ens perficit, ut *vita ;* posterius vero quod *moraliter,* ut *virtus.*

Sed praecipua boni divisio in ea cernitur, qua illud in honestum, delectabile, et utile dispartitur. Nam quod bonum enti congruat et appetitionem alliciat, id ex tribus partibus oriri potest. Vel enim congruit ratione sui, vel ratione alterius boni, ad quod consequendum subvenit. Si postremum hoc contingat, bonum *utile* habebitur, qualis est ex. gr. medicina, quae propter sanitatem appetitur, ad quam servandam vel restituendam valet. Sin erit alterum, tunc bonum illud vel appetentiam movet, nulla ratione habita delectationis quae inde oboritur, sed tantum quia decet estque per se rationi consentaneum; et huiusmodi bonum appellatur *honestum.* Talis est virtus, quae diligenda foret, etiamsi nullum oblectamentum afferret. Quod si bonum aliquod diligitur ratione delectationis, quae inde provenit, *delectabile* nuncupatur; pone ex. gr. si quis animum recreandi gratia rusticatum pergat.

15. Bono opponitur malum, quod a S. Augustino per eius privationem explicatur, sic aiente: *nihil aliud est malum quam privatio boni; sicut nihil aliud est caecitas, quam privatio luminis* (1). At quoniam bonum, cuius remotio malum est, in perfectione aliqua reponitur; malum non incongruenter diceretur *carentia perfectionis subiecto debitae.* Qua in re animadvertendum est

(1) *Soliloq.* c. 5.

ipsum a simplici negatione differre. Simplex enim negatio nullam in subiecto exigentiam oppositae realitatis subaudit. At contra, malum non quamcumque perfectionis absentiam, sed eius, quae subiecto debeatur, significat. Unde quamvis in se, si absolute spectetur, nihil sit; tamen, ratione subiecti et inclinationis eius, quam notat, differt a nihilo.

Malum post Leibnitium dividi coepit in *metaphysicum, physicum*, et *morale*. At primum huius partitionis membrum redundare videtur. Etenim Leibnitius, et qui eum sequuti sunt, malum metaphysicum appellant ipsam rerum creatarum limitationem, seu altioris perfectionis carentiam, quae rebus quibusque finitis, utcumque perfectis, aliqua semper inest. Verum haec, utpote mera negatio, rationem mali ex supra dictis habere nequit; nec facile alicui persuadebitur posse quidpiam genuina idea concipi ut malum, propterea quod perfectione privetur, quam habere non debet. Sic sol ex. gr. malus perperam haberetur, quia ratione non fruitur; homo iniuria diceretur malus, quia alis ad volandum destituitur, aut altiore non gaudet perfectione. Restat ergo ut malum proprie in physicum et morale distribuatur, prout perfectione physica aut morali subiectum privat. Ceterum si quis ipsos limites perfectionis rerum creatarum nomine mali metaphysici velit designare, modo se explicet, uti poterit iure suo; nos cum re ad vocabula tantum pertinente non conflictabimur.

Deinde malum respectu creaturae rationalis consideratum dividi solet in *malum culpae* et *malum poenae;* prout vel est inordinatio in actione

aut omissione libera voluntatis, vel est quaelibet alia carentia boni ob culpam contracta aut inflicta. Tertio malum dispesci potest in *absolutum* et *relativum;* prout aliquid vel per se malum est, eo quod sit privatio boni debiti; vel in se proprie bonum est, sed respectu alterius malum dicitur, eo quod ipsi inferat detrimentum. Sic iustitia iudicis quamquam optima sit propter se, tamen respectu nocentium mala nominatur, quippe cum eos debitis plectat poenis.

16. Quaestiones aliae, quae existere hoc loco possent, praesertim circa originem mali, in Theologia naturali, cum Manichaeos confutabimus, persequemur. Quaeri tantum hic posset quodnam ex recensitis maius sit malum. Responsum manifestum est. Nam in primis nemo non videt malum mere relativum, vocabuli tantum abusu malum dici, sed proprie esse bonum, ut in iustitia vindicis exemplum habes. Sin malum physicum cum morali comparetur, procul dubio malum morale maius esse videbitur; quippe cum imperfectio sit facultatis nobilioris, et a libertate procedat. Denique si malum culpae cum malo poenae conferatur, culpam profecto multo admodum poena deteriorem dices. Nam in primis poena non infligitur nisi ob culpam. Unde ortum est proverbium: non est malum puniri, sed effici poena dignum. Secundo malum culpae privat rationalem creaturam debito ordine ad Deum, cuius offensam et iniuriam continet; quare limite quodammodo carentem malitiam amplectitur, ratione infinitae personae quae laeditur habeturque contemptui. Malum vero poenae nonnisi in detrimento quodam creaturae situm est, atque

ideo immenso intervallo a malo culpae discedit. Ex quibus consequitur ut homo, si ratione duci velit, multo certe libentius detrimentum quodvis subire debeat, quam vel levissima culpa infici.

17. De bono eiusque opposito explicavimus; nonnihil modo de rationibus quibusdam bono valde affinibus delibabimus. Et primum de idea *perfecti*. Notio perfecti licet saepe cum notione boni confundi soleat, ab ea tamen separanda videtur. Perfectum enim revera illud dicitur, cui quoad sui naturam conditionemque et finem propositum nihil deest. Sic ex. gr. navigium perfectum nuncupabis, si in ipsius structura et partibus nihil desideratur, quod ad artefactum illud pertineat et ad velificandum requiratur. Sin contra vitiosum erit.

Ideae perfecti notio *ordinis* succedat. Porro ordo generatim definitur ab Augustino: *parium dispariumque sua cuique loca tribuens dispositio* (1). Speciatim vero dici potest: *mediorum in finem consentanea relatio vel directio.* Tunc enim aliqua ordinata appellantur, cum disponuntur vel moventur prout exigit finis quem sibi quis assequendum praestituit. Exemplis res fiet illustrior. Militum aciem, cum pugnandum erit, ordine instructam dicimus, si ita milites distribuuntur et collocantur, ut victoria de hoste facile ferri possit. Operationes hominis ordinatas asserimus, cum ita se invicem excipiunt, ut fini obtinendo conducant. Ubi id deest, confusio habetur et perturbatio. Ex quibus elucet, ordinem

(1) *De Civit. Dei* l. 19, c. 13.

in hoc cerni, ut unitate quadam multitudo donetur; ipsumque diiudicari oportere ex fine operi proposito, cui quo magis congruit, eo ordo est perfectior. Cum autem finis possit esse vel universalis vel peculiaris, prout toti praefigitur aut parti; consequens est ut ordo etiam in universalem et peculiarem partiendus sit. Ille est, qui in omnibus simul partibus totum aliquod constituentibus spectatur, hic vero, qui in singulis seorsum inspicitur.

18. Valde longiorem tractationem requireret notio pulchri, de qua tamen, ne brevitatis limites transiliantur, pauca innuemus. Pulchrum itaque, ut paululum attendenti patet, a conceptibus supra enumeratis oppido differt. Nam unitas, veritas, bonitas, conceptus sunt transcendentales, qui rebus omnibus in quantum entia sunt conveniunt; non ita pulchritudo, quae certe non cuilibet rei competit. Ordo autem et perfectio licet ad pulchrum constituendum requirantur, nihilominus non sufficiunt. Non enim quidquid perfectum est aut ordinatum, continuo pulchrum ducitur. Ut pulchrum habeatur, in primis requiritur ut obiectum multitudine quadam et certa oppositione elementorum, saltem virtualium, constet; quae in unitatem conspirent totius cuiusdam efformandi, iuxta perfectionem, quam illius natura sibi vindicat. Unde concentus quidam partium diversarum tum inter se, tum respectu totius, quod perfectum exurgat, ad pulchritudinem exhibendam necessarius omnino videtur. Deinde opus est, ut harmonia haec actu a contemplante comprehendatur, et contemplatione ipsa intuentem oblectet. Hoc

enim maxime differt pulchrum a bono, quod bonum assequi cupimus, pulchrum autem contueri; nec eius usum aut adeptionem, sed contemplationem dumtaxat avemus in eaque suaviter conquiescimus (1). Sic coelum sideribus ornatum distinctumque cum forte per sudum suspicimus, pulchrum appellamus, sola eius intuitione contenti. Quare complacentia et delectatio quam pulchritudinis perspicientia affert, nonnisi ad cognoscendi facultatem pertinet, nec quid-

(1) Scite ut alia multa, notat hoc Pallavicinus sic aiens: « La bellezza non diletta in quanto affermata, ma in quanto veduta o appresa vivacemente. Però quando anche io « sapessi (come avviene talvolta ne' sogni più leggieri) di « sognar in quest' ora; e che però nè questo viale sì nobilmente ameno, nè que' graziosi scompartimenti di fiori, nè « quelle statue così leggiadre fossero altro che una impastatura di larve notturne; tuttavia, se ne durasse in me la « stessa vivace apprensione, durerebbemi insieme lo stesso « piacere. Il proviamo tuttodì nelle favole, che raccontate da espressivo scrittore, o rappresentate da istrioni sagaci dilettano con la bellezza loro, benchè altro di « sè, che la prima apprensione, non introducano in noi « ben certi della lor falsità, come si è dimostrato. E, perchè « l' occhio o gli altri sensi non errano mai, nulla essi affermando, che in ogni inganno d'apparenza non resti vero, « come ieri ne dichiarò il P. Andrea; e la prima apprensione non è capace nè di verità nè di errore (suppongo « ciò secondo la più comune e più vera filosofia); però nulla rileva al vagheggiatore del bello per verificar le sue cognizioni, che l' oggetto da lui appreso sia o non sia di fatto, qual ei nell'animo se 'l figura. Che s' egli per una tale visione o vigorosa apprensione s' induce a stimarlo presente con un atto di giudizio, il gusto nondimeno della « bellezza non sorge da così fatto giudizio, ma da quella « vista, o da quella viva apprensione, la quale potrebbe restar in noi, emendato ancora l' inganno della credenza ». *Del Bene* libro 3, cap. 53.

quam commune retinet cum facultatibus appetitivis proprie dictis. Quae cum ita sint, pulchritudo describi posset: varietas in unitatem totius cuiusdam perfecti conspirans, in cuius comprehensione mens conquiescat.

19. Facultas, qua pulchrum discernimus atque iudicamus, *gustus* nominatur; desumpta metaphora a sensu illo, quo ad sapores deprehendendos donati sumus. Nec vero ab intelligendi facultate distinguitur, sed eadem atque illa est, prout peculiare hoc munus exercet et capacitate ornatur eiusmodi peculiare obiectum diiudicandi. Hinc est ut gustus quoad aliquem inferiorem gradum in omnibus hominibus inveniatur; at quoad exquisitiorem quemdam sensum abstrusiusque iudicium, saepe magnum exquirat ingenium, et delicatam veluti texturam animi. Harmonica enim comprehensio partium et conceptus perfectionis obiecto debitae, qui ad pulchritudinem diiudicandam requiritur, saepe abstrusior est, quam vulgaris intelligentia ferat. Immo etiam quandoque ad eiusmodi iudicium rite proferendum artis peritia et disciplina necessaria est, cum videlicet de obiecto agitur ad artem aliquam pertinente. Tunc enim pulchrum nonnisi ab iis plene deprehenditur et iudicatur, qui in ea arte, ad quam obiectum spectat, versati sint. Sic frustra contenderes ut divini poëmatis Aligherii pulchritudo gustetur ab homine qui naturali cuidam comprehensivae facultatis praecellentiae idoneam poësis ac philosophiae et theologiae notitiam non adiungat. Idem dic de exquisito quodam concentu aut eleganti aliquo aedificio, aut quocumque alio opere affabre ela-

borato; quod profecto longe pulchrius videbitur ei, qui artium illarum regulas callet, quam ei qui imperitus est et vulgaris.

20. Ad partitionem pulchri quod attinet, in primis dispesci potest in *ideale* et *reale*. Pulchrum ideale dicitur quod typicam quamdam perfectionem exhibet; quatenus concipiatur ut perfectum exemplar, cui quo magis aliquid conformetur, eo pulchrius evadat. Et quoniam exemplar eiusmodi considerari potest vel in Deo vel in homine; hinc pulchrum ideale dividitur in *pulchrum ideale divinum* et *pulchrum ideale humanum*. Facultas vero excogitandi typos eiusmodi, eosque extra se in certam materiam transferendi, *genius* dicitur; atque exinde magni artifices nominantur. Pulchrum vero reale illud est quod ipsam obiecti entitatem in se inspectam attinet, et dividi posset in *corporeum* et *incorporeum;* prout vel in dotibus, quae sensu et phantasia attingi possunt, fundetur; vel in rebus intellectualibus aut moralibus conspiciatur. Primum a quopiam iudicari poterit, qui idonea quadam animi habitudine ad ipsum gustandum naturaliter ornetur; alterum exquisitiorem gustum postulat; siquidem spiritualis pulchritudo tanto sensilem antecellit, quanto animi dotes et lineamenta praestantiora sunt quam corporis (1).

(1) Ex his, quae diximus, luculenter apparet nos omnino recedere ab iis quae docet Gioberti in suo specimine (*Saggio sul bello*) ubi pulchrum definit: iunctionem individualem typi cuiusdam intelligibilis cum elemento phantastico, ministerio aestheticae imaginationis peractam. Quae definitio inde potissimum probanda non est, quod pulchrum auferat a rebus mere spiritualibus; immo etiam a rebus cor-

Denique ad *sublime* quod attinet, eius notio ingenerari videtur ex excessu quodam relativo pulchritudinis respectu facultatis apprehensivae; quatenus nimirum sic apprehendatur a mente ut comprehendi plene nequeat propter praegrandem magnitudinem qua ornatur. In hoc sensu optime dicitur sublime in aliqua semper *infinitate* fundari. Hinc non tam admirationem, ut pulchrum, sed stuporem potius ingenerat, et animum vehementer percellit et quasi supra se ipsum attollit, magnis excitatis affectibus praeter ordinem consuetum. Duae autem species a Kant recensentur: sublime *mathematicum* nimirum et *dynamicum* (1). Primum notione nititur spatii aut temporis; alterum potentiae seu vis, quae esse potest physica vel moralis.

Scientia quae pulchri et sublimis investigationem instituit, a recentioribus *aesthetica* nominata est.

poreis prout physice exstant et extra aestheticam imaginationem in se relucent. Ut omittam originem quam assignat typis intellectualibus, quos ex *formula sua ideali* derivat, nec aliunde efflorescere opinatur, nisi ex intuitione Dei et immediata communicatione spiritus creati cum Creatoris intelligentia. Quod cum originem idearum attingat, proprio loco examinabimus.

(1) *Critica facultatis iudicandi aestheticae* part. 1, lib. post. §. 24, et seq.

CAPUT SECUNDUM

NOTIONES PRAECIPUAE QUAE DIVERSAS ENTIUM CLASSES RESPICIUNT.

Duo philosophi, Aristoteles et Kant, texere tentarunt catalogum notionum quas determinatis entibus iudicando attribuimus. Hinc primus decem, alter duodecim categorias recensuit. Sed si processus Aristotelis cum processu Kantiano conferatur, videbitur sane posterior non esse nisi infelix parodia superioris. Nam Aristoteles centrum faciens in ente reali et individuo rationes obiectivas investigavit, quae illi competunt; Kant vero iudicii analysim instituens modos diversos respexit quibus a mente proferri soleat. Quare ut Aristotelica consideratio obiectiva, sic Kantiana subiectiva potius dicenda est. Atque is in hoc etiam confusionem incurrit. Nam cum iudicium circa obiectum aliquod semper versetur, Kant respectum unum ab alio non satis discernens elementa obiectiva cum subiectivis perperam commiscuit, ac propterea ad series omnino hybridas constituendas devenit.

Libenter comparationem hanc prosequerer; nisi Institutionum limites prohiberent. Quare ipsam in alium locum differo. In praesens neque Aristotelicam enumerationem examinare, neque aliam tentare praesumimus; sed eiusmodi vestigatione praetermissa, contenti sumus aliquos tantum, eosque praecipuos, innuere conceptus, qui ad diversas rerum classes spectant.

Ens itaque generatim inspectum aliquo horum modorum potissimum cogitari potest, nimirum ut possibile vel existens, ut necessarium vel contingens, ut mutabile vel immutabile, ut temporaneum vel aeternum, ut finitum vel infinitum, ut simplex vel compositum, ut substantia vel modus, ut absolutum vel relativum. De his igitur, et si quae alia cum iisdem forte nectuntur, septem articulis disseremus.

Articulus I.

De possibilis notione.

21. Possibilitas idem est atque existendi capacitas. Duplex autem considerari potest: *interna* et *externa;* prout in re, quae dicitur possibilis, capacitas illa resultare concipitur ex notis rem ipsam constituentibus, aut ex virtute causae alicuius a qua produci res possit. Nam si notae seu characteres unde ens aliquod constituitur (ut ex. gr. animalitas et rationalitas in homine) non pugnant inter se, nihil erit ex parte ipsius cur existentia condecorari nequeat. En possibilitas interna; cuius proximum fundamentum non aliud est nisi non repugnantia rei seu contradictionis absentia. At cum agitur de ente quod non existat natura sua, non sufficit mera possibilitas quae ex hac non repugnantia proveniat; sed causa necessaria est quae ipsi existentiam largiri possit. Si igitur res in se possibilis ad hanc causam referatur, a qua existentiam mutuari queat, possibilitas exsurget externa. Sic harum propositionum: *substantia potest esse com-*

posita, *novus mundus a Deo condi potest*; prima affirmat possibilitatem internam, altera vero possibilitatem externam. Nam prima huic aequivalet: *non repugnat substantia composita*. Secunda autem non aliud sonat, nisi hoc: *novus mundus potest recipere existentiam*; subintellige: per actionem primae causae. Ut vides, in utroque casu existentia respicitur; in secundo quidem directe, in primo autem indirecte. Nam cum dicitur: *substantia potest esse composita*, idem est ac si diceretur: *si existeret substantia composita, nihil absurdi contingeret*.

Ut patet, possibilitas, sive in uno sive in altero sensu sumatur, rationem entis subaudit; non enim dicitur possibile nisi aliquid; aliquid autem idem est quod ens. Quare si notio possibilis severe accipiatur, cum ente generalissimo et abstractissimo converti nequit; sed omnino requiritur ut ens ipsum aliqua determinatione affectum concipiatur, ut possibilis notionem induat. Nam possibilitas externa non modo subaudit internam, sed etiam respectum includit ad causam, a qua produci res possit. Non igitur aeque protenditur ac notio entis; ens siquidem latius se porrigit, cum respiciat etiam id, quod per se est et dependentiam non habet ab ulla causa. Idem proportione quadam dici potest de possibili interno. Nam possibilitas interna, ut diximus, respectum includit ad existentiam sub conditione inspectam; idem quippe sonat ac nullum provenire absurdum si res existeret. Ergo, cum etiam existentia rationem entis complectatur; possibile, quod cum ipsa confertur, minus late patere debet quam ens. Ex duobus enim extrèmis invi-

cem comparatis nequit alterutrum aequiparare amplitudinem notionis illius, quae in utroque reperitur. Nihilominus si possibilitas non ita stricte sumitur et cum relatione ad existentiam, conceptu saltem ab ipsa distinctam; sed mere accipitur pro simplici non repugnantia rei, tunc eamdem amplitudinem participat, quam ens. Ubicumque enim viget ratio entis, viget etiam contradictionis absentia.

22. Ad possibilitatis internae notitiam procurandam satis est intuitio idealis. Mens enim cum ideas contemplatur, experitur profecto earum alias simul coniungi posse, alias vero non posse, eo quod se invicem demunt. Sic si ideam montis cum idea praesentiae vel absentiae vallis componat, advertit plane montem cum subiecta valle optime concipi, at montem sine valle nequaquam. In primo rationem entis servari videt, in altero prorsus perimi propter conceptus sibi mutuo contradicentes. Quare illud ut possibile, hoc ut impossibile cogitat.

Contra, possibile externum dignosci nequit, nisi agnita virtute causae, a qua res ad existentiam adduci possit. Et quoniam scimus, Deum esse efficacitatis infinitae; hinc respectu ipsius omnia quae interne possibilia sunt, possibilia sunt etiam externe. Non ita est respectu causarum creatarum, quae finita tantum vi potiuntur. Quoad ipsas igitur nonnulla tantum possibilia sunt possibilitate externa, quae, ut peculiari nomine designetur, dici solet possibilitas physica. Itaque possibilitas physica non erit aliud nisi capacitas existendi, quam res habet respectu causarum secundarum, quae mundo conti-

nentur. Huic denique addi potest possibilitas moralis quae consideratur non tantum vi causae, sed etiam vi circumstantiarum morumque qui causam ipsam temperant quoad gignendum effectum.

23. Hinc intelligitur quid sint diversae impossibilitatis species, quidque vario possibilis vel impossibilis nomine designetur. Nam quidquid in suis notis nullam conceptuum pugnam involvit, eo quod illae consentiant inter se, *interne* vel *metaphysice possibile* nominatur; velut si mundum cogites alium. Contra, quidquid in notis rem constituentibus repugnantiam habet, *impossibile interne* et *metaphysice* dicitur; ut si circulum fingas duabus constantem lineis. Quod si ea, quae interna possibilitate gaudent, causam habeant, a qua produci ad existendum possint; externe etiam possibilia nuncupantur; et si haec causa ordine rerum creatarum contineatur, *physice* etiam *possibilia* dicuntur. Secus est de *impossibili externe* vel *physice*. Denique si id, quod interne et externe possibile est, existendi retinet habilitatem, etiam cum adiuncta propensionesque causae spectantur, *possibile morale* vocatur. Idcirco *moraliter impossibile* erit, quod etsi vi causae fieri absolute possit; tamen huius naturali inclinatione circumstantiisque inspectis, vel nunquam vel raro et cum difficultate fiet, pone ex. gr. odium parentis in liberos (1).

(1) Reiicimus hic absurdam opinionem Genuensis, qui comminiscitur impossibile morale id nuncupari, quod licet in se repugnantiam non involvat, tamen cum divina natura aut perfectionibus pugnet. Eius haec sunt verba: « Impossibilia moralia vocant philosophi, quae quidem sunt possi-

Ex quibus elucet possibilitatem internam esse *absolutam*, externam *relativam*, quippe quae rem, quae cogitatur, egreditur, virtutemque respicit causae. Itemque sequitur ut impossibile interne *nihilum* sit omnimode; siquidem pugnantes notae, quibus constat, mutuo se destruunt, ac proinde ne in conceptu quidem relinquunt aliquid. Contra vero interne possibile (etiam cum nondum exstat), etsi physice sit nihil, metaphysice tamen est quidpiam. Cum enim notis, quae simul conciliantur, coalescat, in mente saltem et in conceptu subsistit.

24. Existunt hoc loco quaestiones quaedam subdifficiles, quae originem et discrimen attinent ipsius possibilitatis, quaeque omnino praetermitti non debent. Sunt enim qui internam rerum possibilitatem omnino de medio pellunt, externam dumtaxat relinquunt. Existimant enim res dici possibiles respectu tantum divinae potentiae, a qua quidquid fieri possit, id possibile revera audiat. Alii vero illam dependentem faciunt a divina voluntate et arbitrio, statuuntque res in tantum esse huius naturae vel alterius, in quantum Deus sic eas esse voluit; qui proinde si aliter voluisset, possibilia fuissent ea, quae nunc ob notas mutuo pugnantes impossibilia iu-

« bilia intrinsece, sed tamen, quia cum Dei natura pu« gnant, fieri a Deo nequeunt, velut cum mentiri, errare, « peccare, aut peccati esse auctorem. » *Elem. Metaph.* part. 1, c. 2, def. 10. At quis non videt haec et similia hoc ipso quod divinis attributis repugnant, internam seu metaphysicam impossibilitatem involvere? Certe Deus mentiens, errans, peccati auctor, conceptibus mutuo pugnantibus coalescit, quodque *subiectum* propositionis ponit, id evidenter eiusdem *attributum* demit.

dicantur. Primam sententiam docuit Okam (1), secundam Cartesius (2). Alii demum internam rerum possibilitatem sic tuentur, ut eam non modo a Dei potentia et voluntate, verum etiam ab intellectu et essentia non pendere existiment. Sic opinari videntur Genuensis et Storcheneau, quorum alter docet mundum pendere quidem a Deo quoad existentiam, at minime quoad essentiam (3); alter vero asserit in absurda hypotesi Dei non existentis posse res quoad conceptum essentiarum permanere fruique possibilitate interna, licet quoad possibilitatem externam inte-

(1) In 1 *Dist.* 33, quaest. 2.

(2) Is in *Responsionibus ad sextas obiectiones* n. 6, sic loquitur: « Repugnat enim Dei voluntatem non fuisse ab « aeterno indifferentem ad omnia, quae facta sunt, aut « unquam fient, quia nullum bonum vel verum, nullumve « credendum, vel faciendum, vel omittendum fingi potest, « cuius idea in intellectu Divino prius fuerit, quam eius vo- « luntas se determinarit ad efficiendum ut id tale esset. Ne- « que hic loquor de prioritate temporis, sed ne quidem prius « fuit ordine, vel natura, vel ratione ratiocinata, ut vocant; « ita scilicet ut ista boni idea impulerit Deum ad unum po- « tius quam aliud eligendum. Nempe exempli causa non « ideo voluit mundum creare in tempore, quia vidit me- « lius sic fore, quam si creasset ab aeterno; nec voluit tres « angulos trianguli aequales esse duobus rectis, quia co- « gnovit aliter fieri non posse, etc. Sed contra, quia voluit « mundum creare in tempore, ideo sic melius est quam si « creatus fuisset ab aeterno; quia voluit tres angulos trian- « guli necessario aequales esse duobus rectis, idcirco iam « hoc verum est, et fieri aliter non potest; atque ita de re- « liquis. » In eamdem sententiam loquitur saepe alias. Qua- « propter iure a Cudworto (*Syst. intell.* c. 5), et a Clarkio (*Exist. de Dieu* c. 1) gravissime reprehenditur; eius enim sententia si praevaleret, Metaphysica rueret funditus, quae tota quanta est in veritatibus immutabilibus versatur.

(3) *Elem. Metaph.* part. 1, cap. 1, def. 16.

rirent (1). Harum sententiarum nulla prorsus probanda est, sed quid eiusmodi in re existimandum sit variis propositionibus gradatim aperiam.

Propositio I.

Possibilitas interna rerum non pendet ab intellectu nostro, neque a rebus in mundo existentibus.

Probatur prima pars. Nam intellectus noster passive potius se habet quam active respectu possibilium quae contemplatur. Sentit enim veritates illas, quae rerum essentias spectant, sibi imponi et quodammodo praecipi, quin in potestate sua sit eas invertere vel saltem debilitare. Sic dum concipit circulum vel totum, videt primum differre a triangulo, alterum vero superare partem, quin possit talium rerum naturam in contrarium flectere, aut aliquid earumdem notioni detrahere. Sentit insuper conceptus illos pro omnibus, qui intelligentia fruantur, eosdem esse oportere ac pro singulis casibus, qui contingere possint, fore valituros. Denique animadvertit veritates illas non tum exordiri, cum ipsi contemplandae obiiciuntur; sed antea idem fuisse quod sunt in praesens atque in posterum pariter idem esse futuras. Immo perspicit, veritates illas obiective subsistere, etiamsi ipse existentia privaretur; et, quod maius est, etiamsi omnis intellectus creatus in nihilum abiret. In summa veritates illae, quae possibilia interna

(1) *Ont.* sect. 2, c. 1, § 36.

constituunt, nobis obiiciuntur immutabilitate et universalitate quadam praeditae; cum contra intellectus noster (idem dicatur de quocumque intellectu creato) sit naturae contingentis et individuae. Ergo, nisi effectum causa praestantiorem effingas, intellectus noster earum veritatum principium et fons esse nequit.

Probatur secunda pars. Huic idem argumentum aptari posset. Nam entia quotquot mundum exornant, individualitati, mutabilitati, temporis mensurae subiiciuntur. Ergo, per se tantum inspecta, originem explicare nequeunt necessitatis, universalitatis, aeternitatis, quam eorum essentiae, ut possibiles consideratae, praeseferunt. Nec pro universalitate saltem hac explicanda ad congeriem recurras individuorum, quae vi inductionis adduntur et summam conflant. Nam universalitas, quae possibilia afficit, omnem collectionem individuorum existentium praetergreditur, cum non modo se extendat ad ea quae observata non sunt, verum etiam ad ea quae nondum exstant. Itemque quamvis tota rerum machina nunquam extitisse, vel in nihilum redire fingatur; tamen possibilia superesse concipiuntur. *Erit veritas, etiamsi mundus intereat* (1). Immo in ipsis rebus, quae actu sunt, possibilitas natura saltem antecedit earum existentiam; in Deo enim tantummodo possibilitas cum existentia confunditur, cum Deus sit ens a se. Cetera vero entia, quae productione exstant, produci nequeunt nisi ea non repugnare subaudiatur.

Brevi: possibilitas rerum existentiam praecedit et transilit, eaque corruente permanet. Ab ipsa igitur pendere non potest.

(1) S. Augustinus *Soliloq.* II, 2.

PROPOSITIO II.

Interna rerum possibilitas pendet a Deo.

Probatur. Rerum possibilitas profecto est aliquid. Eam enim intelligimus, de ipsaque ratiocinamur. Nihilum autem per se nec intellectionis nec ratiocinii obiectum esse potest. Ergo cum a mente nostra et a rerum creatarum existentia non pendeat, a Deo pendeat necesse est. Secus praeter Deum, aliquid independens daretur, quod repugnat. Nec dicas rerum possibilitatem non esse aliquid physicum, sed ideale dumtaxat. Id enim verum est, sed argumentum non infirmat; nam etiam in ordine ideali repugnat ut aliquid cogitetur independens a Deo. Praesertim vero quod possibilia istaec in suo conceptu et characteribus considerata realitatem involvunt finitam, quae sine dependentia ex principio quodam externo explicari non potest. Nam quidquid independens est, hoc ipso confiniis caret; limites enim, qui fingerentur, rationem nullam haberent, cum nil seipsum limitet.

Praeterea, si possibilia independentia essent a Deo, ubi, quaeso, ante rerum creationem substitissent? Non quidem in se; secus figmentum Platonis restitueretur, opinantis ideas rerum formas esse quasdam aeternas, quae ipsae per se starent. Ergo extiterint necesse est in alterius entis vel intellectu vel potentia vel voluntate; nullus enim alius modus concipi potest. At praeter divinum intellectum et potentiam et voluntatem; nullus est alius intellectus aeternus, aut

aeterna potentia, aut aeterna voluntas. Ergo possibilia in horum aliquo ab aeterno extitisse, atque idcirco ab uno vel altero vel tertio dependere dici debent.

Propositio III.

Interna rerum possibilitas non pendet a divina potentia.

Probatur. Interna rerum possibilitas est aliquid ideale, non physicum. Sed potentia gignit esse physicum. Ergo interna rerum possibilitas non pendet a divina potentia.

Nec dicas hanc dependentiam intelligendam esse hoc sensu, quatenus possibilia exsurgant non actione divinae potentiae, sed per respectum ad ipsam. Nam si ita esset, potentia divina limitibus coërceretur; quod repugnat. Et re quidem vera, si entia quaevis in tantum essent possibilia, in quantum Deus producere illa posset; eorum opposita ideo impossibilia dicerentur, quia Deus eadem creare non posset. Sic quemadmodum quaerenti: cur circulus rotundus non repugnat, responsum daretur in ea hypothesi: quia Deus illum facere potest; pari ratione contrarium percontanti cur circulus quadratus repugnet, respondendum esset, quia Deus illum facere nequit. Atque ita similiter in ceteris impossibilibus ratio desumenda foret ex ipsa divina virtute. Divina igitur virtus, sine ulla obiectiva ratione, sed tantum respectu sui dicenda esset aliqua posse, alia vero non posse. Id autem imbecillitatis et limitum conceptum involvit.

Praeterea, si res ideo essent possibiles quia fieri a Deo possent; ideo Deus diceretur omnipotens, quia facere posset ea omnia quae posset. Quod cum de quavis causa utcumque finita dici valeat (siquidem omnis causa facere potest ea omnia, quae potest); certe aut omnes indiscriminatim omnipotentia praeditae dici deberent, aut Deus dici non posset omnipotens. Quorum utrum absurdius sit haud equidem scio.

At haec omnia evanescunt, si cum saniore philosophia statuatur res interna perfrui possibilitate, antequam ad divinam potentiam referantur. Petenti enim tunc causam cur aliquid Deo impossibile sit, ex. gr. *creatio hominis irrationalis* vel *lapidis cogitantis*, responsum in promptu erit: quia haec et similia entis rationem non habent. Notis enim mutuo pugnantibus seque invicem destruentibus constant, atque ideo nihil in obiecto relinquunt; nihil autem effici nequit. Apposite S. Thomas: « Quia potentiae activae « obiectum et effectus est ens factum; nulla au- « tem potentia operationem habet ubi deficit ra- « tio sui obiecti, sicut visus non videt deficiente « visibili in actu; oportet quod Deus dicatur non « posse quidquid est contra rationem entis in « quantum est ens.... Contra rationem entis est « quod entis rationem tollit; tollitur autem ratio « entis per suum oppositum, sicut ratio hominis « per oppositum eius vel partium ipsius; oppo- « situm autem entis est non ens; hoc igitur Deus « non potest, ut faciat simul unum et idem esse « et non esse, quod est contradictoria esse si- « mul (1) ». Quamobrem, ut sapienter con-

(1) *Contra Gent.* l. 2, c. 25.

cludit, eiusmodi obiecta congruentius dicuntur non posse fieri, quam Deus non posse illa facere.

Propositio IV.

Interna rerum possibilitas non pendet a divina voluntate, ut Cartesius volebat.

Probatur. Si rerum possibilitas a Dei voluntate penderet, aliquid intrinsecus repugnans obiectum esse posset divinae voluntatis et potentiae, exempli causa circulus quadratus, aut animal sensu carens. Si enim Deus ita voluisset, haec per Cartesium possibilia fuissent, atque ad existendum idonea. At vero hoc perabsurdum est, et a ratione alienum maxime. Nam eiusmodi obiecta ne in conceptu quidem sunt aliquid; quandoquidem, cum notis inter se reluctantibus constent, hae se invicem demunt, et quod una ponit, alia destruit. Nihil ergo realitatis in obiecto eiusmodi relinquitur. *Nihilum* igitur *absolutum* in hypothesi cartesiana obiectum esse posset et terminus Divinae voluntatis et potentiae. Atqui id vehementer repugnat, ipso fatente Cartesio; qui saepe asserit actionem divinam terminari non posse ad non ens. Ergo possibilia interna pendere nequeunt a divina voluntate.

Secundo, scientia est de necessariis; cognitionem enim importat absolutam et immutabilem. Proinde non circa rerum existentias sed circa rerum essentias proprie versatur. Atqui Cartesiana opinio ipsis rerum essentiis contingentiam et mutabilitatem tribuit. Ergo scientiam proprie dictam omnino pessumdat.

Denique accedat sensus communis naturae testimonium. Quisque enim naturae ductu cum sitne possibile aliquid an secus ambigit, non rei conceptum deserens ad divinam confugit voluntatem; sed in conceptu ipso sistens diligenter observat utrum res in suis notis essentialibus contradictionem involvat necne. Ex qua cogitandi ratione illud perspicuum fit, nos a natura doceri rerum possibilitatem internam non e divino arbitratu, sed ex ipso earumdem conceptu ac notis, quibus coalescunt, emergere.

Neque cum Cartesio occurras inquiens Dei potentiam nullis circumscribi limitibus; atque ideo non posse etiam ad ea, quae ob conceptuum pugnam impossibilia existimantur, non protendi. Nam, ut paulo ante dictum est, nulli limites divinae virtuti figuntur ex eo, quod contradictoria ne a Deo quidem fieri posse dicantur. Obiectum enim actionis cuiusque est ens; quod autem repugnat intrinsecus, id entis ratione prorsus caret. Infinita autem Dei virtus in hoc cernitur, quod omnia efficere possit, quae ad existendum sunt idonea, seu quae repugnantiam sibi non implicant.

Propositio V.

Interna rerum possibilitas proxime pendet a divino intellectu, remote a divina Essentia.

Probatur prima pars. Possibilia nihil aliud sunt quam rationes quaedam intellectae. Ergo ab aeterno nonnisi in mente divina extiterunt, ut ideae rerum creabilium. Et quoniam terminus extrinsecus actu existens, a quo ideae illae determinari potuissent, nullus erat; ipsa mens divina eisdem originem dare debuit. Possibilia igitur a mente divina suam idealem existentiam et determinationem repetunt, tamquam a totius idealitatis principio. Ad rem Leibnitius: « Verum est in Deo non modo esse fontem existentiarum, verum etiam essentiarum quatenus reales sunt, aut eius quod in possibilitate reale est. « Propterea intellectus Dei est regio veritatum aeternarum aut idearum, unde dependent, et sine ipso nihil realitatis foret in possibilitatibus, et nihil non modo existeret, sed nihil etiam possibile foret (1) ».

Probatur secunda pars. Ordo mentalis et logicus a reali et physico anteceditur, eoque aut proxime, aut remote saltem, nititur. Quapropter mens in ideis rerum quarumlibet sibi efformandis fundamentum accipere debet ab existente aliqua realitate. Ergo cum Deus ex aeternitate possibilia omnia perspexerit; debuit profecto in possibilibus concipiendis ad existens aliquod respicere ob-

(1) *Princip. philosophiae* §. 43 Oper. t. 1.

iectum, cum quo possibilia illa relationem haberent, et ex quo eorumdem concipiendorum quasi exordium et fundamentum sumeretur. Atqui obiectum eiusmodi ab aeterno existens, ex cuius contemplatione ad aliarum rerum cogitationem Deus deveniret, aliud esse non potuit, nisi ipsamet Divina essentia. Ergo possibilia quaeque a Deo sic pendeant necesse est, ut tandem a divina essentia tanquam a prima radice et exemplari processerint. Apposite iterum Leibnitius: « Etenim opus est, ut si quid realitatis in essentiis, « aut possibilitatibus, aut potius in veritatibus « aeternis fuerit, haec realitas fundetur in aliqua « re existenti et actuali, et consequenter in existentia Entis necessarii, in quo essentia inclu- « dit existentiam et in quo sufficit esse possibile « ut sit actuale (1).

(1) Loco superius citato §. 44. Omnium praestantissime dependentiam hanc explanare videtur Lessius sic loquens. « In obiecto omnipotentiae Divinae duplicem considerari « posse possibilitatem: intrinsecam et extrinsecam, remo- « tam et propinquam. Intrinseca possibilitas est aptitudo « ipsius rei, seu non repugnantia ad existendum. Eadem « dici potest possibilitas remota, ratione enim huius dicitur « res possibilis etiam si non consideretur ulla potentia, qua « possit produci; sicut color est in se visibilis etiamsi nullus « sit visus, qui possit illum videre. Hanc possibilitatem ha- « bet res quodammodo a Deo, non quidem per actionem ali- « quam liberam vel necessariam, qua Deus rem illam in « *esse possibili* producat (*esse* enim possibile, qua tale, non « potest esse terminus productionis nec potest habere cau- « sam effectivam); sed habet eam a Deo tamquam a causa « quasi exemplari. Essentia enim divina, quatenus est tali « modo imitabilis et communicabilis, est ratio per modum « radicalis ideae cur humana natura sit possibilis et habeat « tale esse obiectivum et potentiale. Idem censendum de

Id autem quo pacto concipi debeat, sic dilucide et breviter explicandum videtur. Supereminens divinae mentis intuitus divinam naturam plene et adaequate cognoscit. Eam proinde permeet necesse est quoad omnes modos ac respectus, quos includit. At vero divina essentia id sibi adsciscit, ut non solum sit pelagus realitatis omnis, limite et imperfectione carentis, verum etiam ut referri multifariam possit et sine numero imaginibus propius remotiusve prototypo accedentibus repraesentari. Ergo divina mens essentiam divinam perspicit non modo prout in se infinita et simplicissima est, sed etiam prout forinsecus imitabilis est et aliquam sui similitudinem condendi capax. Hinc innumeros efformat conceptus rerum distinctarum, quae pro suo quaeque modulo divinas perfectiones et naturam plus minus multimodis imitari possent. Hi conceptus vel ideae non quoad realitatem subiectivam, quam habent in Deo, sed quoad terminum obiectivum, quem exprimunt, inspectae, possibilia constituunt et repraesentant, ad quo-

« reliquis omnibus possibilibus. Itaque ipsa essentia est pri-
« ma radix omnis esse obiectivi et possibilitatis intrinsecae
« omnium possibilium; et pendet ab essentia Divina tam-
« quam a prima et originali omnium idea, a qua singula
« suam speciem et rationem conceptibilem in suo gradu et
« ordine varie limitatam habent, modo iam explicato. Ita-
« que omnia possibilia continentur in essentia divina tam-
« quam in originali radice, et quasi in exemplari *virtuali* et
« *radicali;* in sapientia tamquam in exemplari *formali*, in
« quo etiam existunt *obiective*, modo perfectissimo et illu-
« strissimo; magis enim ibi fulgent, quam in suis naturis
« creatis; in potentia tanquam in causa effectrice. » *De per-
« fectionibus moribusque divinis* lib. 5. c. 2. §. 10.

rum deinceps imitationem creantur quaecumque creantur. Quare sapienter Boëthius cecinit.

. . . . Tu cuncta superno
Ducis ab exemplo, pulchrum pulcherrimus Ipse
Mundum mente gerens, simili que ab imagine formans (1).

Solvuntur difficultates.

25. Obiic. I. Adstructa sententia favere videtur pantheismo. Etenim per eam res possibiles nil aliud forent, nisi ipsae divinae ideae ac divina essentia participabilis. Deinde conceptum creationis laedit; res enim non crearentur ex nihilo, sed sui possibilitatem supponerent.

Resp. Haec nonnisi imperitissime possunt obiici. Etenim sententia, quam tuemur, longissime abest a pantheismo, sicut longissime illinc abfuere Doctores catholici, qui prope omnes eam docuerunt. Ratio autem, quae opponitur, vocis ambiguitate nititur. Nam essentiae possibiles non ipsa realitate subiectiva divinarum idearum constituuntur, sed terminis tantum illarum idearum, qui in iis continentur ut obiecta. Non enim actus cognitionis divinae, quae cum Deo unum idemque est; sed quod actu illo concipitur et idealiter exprimitur, rerum essentiam possibilem efformat.

Notio autem creationis hoc importat, ut nulla physica realitas, ex qua tamquam ex subiecto res fiat, praeiaceat. At minime postulat ne interna rei possibilitas ante adsit. Quae quidem sic

(1) *De Consolatione Philosophiae.*

praecedit, ut res condenda, e nihilo plane educatur. Non enim inepte putandum est, Deum, cum aliquid creat, id ex ipsa interna possibilitate quodammodo extrahere, aut possibilitati existentiam coniungere, ut ex utraque compositum aliquod conflet. Sed revera, id omne, unde obiectum physice constat, producitur; eius vero possibilitas divinis ideis comprehensa, eadem, quae ante erat, immota permanet.

Obiic. II. Concipere optime possumus internam rerum possibilitatem, quin de intellectu aut natura divina cogitemus. Atqui id, quod concipi potest absque alio, neutiquam ex eo pendet.

Resp. Argumentum hoc in primis contra ipsos adversarios optime retorqueretur. Nam pari modo parique forma contra Dei existentiam aut aliam certissimam veritatem sic ratiocinari quis posset. Concipere possumus existentiam rerum, quae mundum hunc adspectabilem formant, quin simul cogitemus de existente Deo; ergo existentia mundi a Deo existente non pendet.

Verum ut directe respondeamus, sic obiectas propositiones distinguimus: optime possumus internam rerum possibilitatem concipere, idest eius naturam rimari, quin ratiocinando ad divinum intellectum et naturam veniamus, *nego;* concipere illam possumus, idest apprehendere, avocando cogitationem a Deo, *subd.* et hoc ostendit possibilitatem non esse cum Deo connexam quoad quamlibet apprehensionem, *concedo;* quoad rem ipsam aut plenam eius notitiam, *nego*. Quemadmodum, licet ex rerum creatarum existentia inferre ratiocinando cogimur existentiam Dei, qui prima sit earumdem causa; tamen apprehen-

di absolute possunt res creatae, quin simul apprehendatur Deus : sic quamquam ex possibilitate rerum devenire oportet ad divinam naturam et intellectum, cuius ideis illa continetur; tamen fas est hanc apprehendere, quin Deus una illico apprehendatur. Verum hoc ostendit non esse hic mutuam connexionem quoad omnem concipiendi modum, non autem quoad naturam ipsam et dependentiam in re. Utrum vero haec adsit, ratiocinio vestigandum est, non simplici apprehensione intuendum.

Obiic. III. Intellectus etiam divinus supponit obiectum, non facit. Ergo possibilia a Divino saltem intellectu pendere non possunt.

Resp. *Dist. Ant.* Intellectus divinus supponit obiectum primarium, quod sit fundamentum ceterarum idearum, *conc.;* secundarium, *subdist.* supponit *virtualiter*, ut aiunt, quatenus in primario aliqua ratione contineatur, *conc.;* complete et iam perfecte in se constitutum, *nego*.

De mente divina cum loquimur, duplex distingui debet obiectum: primarium, quod aliud non est, nisi ipsamet Dei essentia; et secundarium, quod in rebus ceteris a Deo distinctis positum est. Porro primum, cum sit velut principium et exordium cognitionis omnis, cognitionem divinam ordine praecedit omnino, nec ullo pacto a Dei mente pendere dici potest. At alterum, utpote quod vi primarii percipiatur, opus non est ut ante divinum intellectum explete et plene praecedat, sed sufficit ut praecedat implicite, prout aliquo modo in primario continetur, ex cuius contemplatione mens divina fundamentum accipiat. Quod qua ratione explicandum sit, su-

perius enucleavimus. Cuius rei exemplum etiam in creato artifice videmus; qui cum ideam opificii alicuius efformat, non eget ut illud ipsum opus praesupponat, secus non esset inventor sed merus imitator; sed ei sufficit ut alia adsint obiecta, e quibus contemplandis ad novam ideam excogitandam deveniat. Porro respectu supremi artificis, nempe Dei, fundamentum omnium idearum divina essentia est, quae praecellenti quadam ratione omnia complectitur, estque prototypon quod cetera, quotquot creata sunt aut creari possunt, pro suo modulo imitantur. Quocirca non diximus rerum possibilitatem ab intellectu divino unice pendere, sed ab intellectu simul et essentia.

Obiic. IV. Futura contingentia conditionata iuxta meliorem theologorum sententiam per modum termini in se omnino praesupponuntur, quin a divino intellectu aut essentia pendere dicantur. Ergo idem putandum erit de possibilibus.

Resp. *Transeat. Ant. Nego Cons.* et *paritatem.* Dispar valde est ratio cum de futuris eiusmodi ac de possibilibus sermocinamur. Illa enim, utpote quae proxime relationem habeant ad liberam determinationem voluntatis creatae, ex qua pendent; cognosci aliter nequeunt, nisi in actuali eiusdem determinatione, seu in se ipsis sub conditione futuris, ut suo loco dicetur. At possibilia ordinem non involvunt, nisi ad divinam essentiam, a qua ceu ab exemplari supremo continentur; atque ideo ante divinum intellectum hoc modo tantum praecedunt, quemadmodum satis luculenter explicavimus. Transmisi autem *antecedens* quia, cum possibilia, ac proinde ipsa

essentia et vis libera creaturae rationalis sit imperfecta quaedam imitatio naturae divinae; ea omnia, quae inde procedunt, remote saltem in naturam ipsam divinam refunduntur.

Articulus II.

De essentia et existentia.

26. In rebus existentibus contemplandis, quae aut sensu aut conscientia aut ratione pertingimus (1), duo considerari possunt: existentia aut essentia. Vel enim cogitâmus ea prout sunt id, quod sunt et non aliud, vel prout extra cogitationem actu sunt in seipsis. Si hoc secundum cogitamus existentiae notionem concipimus, quae etsi definitionis non indiga, describi tamen potest: actualitas qua res in se extra mentem, seu in ordine reali sistitur. Sin vero spectamus primum, essentiae conceptum habemus; quae aliud non est quidquam, nisi id quo aliquid est id quod est. Quare a S. Thoma appellari solet: *quod quid est*, aut etiam *quidditas*. Quod si longiorem eius declarationem cupis, essentiam dices esse id quod ita rei cuiusque est proprium, ut eam faciat esse id quod est et non aliud, ac sine quo res nec extare nec concipi potest.

27. Essentiae dici solent esse *immutabiles*, *indivisibiles*, *aeternae*. Immutabiles quidem, quia in convenientia notarum, quibus constant, sic

(1) Sensu quidem corpora; conscientia nos nostrasque affectiones percipimus; ratione vero res illas, quae demonstratione inferuntur.

sunt, ut aliter esse non possint, quin contradictoria consequantur. Sic triangulum etsi, prout in tali materia et subiecto est, mutari possit (quatenus actione cuiusdam agentis destruatur, aliaque figura eius loco succedat); tamen in suo conceptu et in notis, quibus coalescit, variari nequit, quin simul sit triangulum et non triangulum, quod repugnat. Indivisibiles vero appellantur, quia neque minui possunt nec augeri, quin conceptus illius determinatae essentiae perimatur. Sic cum animalis essentia in eo moretur, ut sit substantia vita sensuque praedita; complexus hic notarum pro ea re ita est individuus, ut si notam unam sustuleris, ex. gr. sensum, iam non animal habeas sed plantam; si aliam addideris, ex. gr. rationem, non merum animal, sed hominem confles. Postremo aeternae dicuntur, non quatenus sempiternam in se habuerint existentiam (id enim soli Deo competit), sed quatenus in se abstracte cogitatae praescindunt a tempore et a Deo ex aeternitate fuerint cognitae.

28. Cum ad essentias definiendas vel explicandas, earum constituentia recensentur, afferri solent partes vel *reales* vel *notionales*. Partes *reales* appello, quae physice distinctae sunt, ut si hominis essentiam constare dicas ex corpore organico et anima rationali. Partes vero *notionales* nomino, quae notione tantum differunt et distinctione formali, ut si hominem dicas esse animal rationale, explicando eius essentiam per genus proximum et differentiam specificam. Profecto genus non partem exprimit quae physice distincta sit ab aliis, sed totam essentiam repraesen-

tat, notione tamen indeterminata. Sic *animal* non solum corpus significat in homine (corpus enim per se vita et sensu caret), sed significat corpus et animam quoad perfectionem et vires quasdam dumtaxat, abstrahendo a ceteris sublimioribus viribus et gradu realitatis quae in conceptu *rationalis*, qui munere differentiae fungitur, continentur. Sed sive partes physicae, sive notionales (quae etiam metaphysicae dici solent) perhibentur, semper essentia realis obiecti exprimitur et definitur.

29. Atque hoc loco perniciosissimus Lockii error reiici debet, qui reales essentias nobis omnino ignotas esse comminiscitur. Ait enim nos non cognoscere nisi essentias nominales, quas non ad rei constitutionem spectare dicit sed opus esse mentis humanae, quae compendii gratia res varias ad nonnullas reducat classes et generalibus quibusdam nominibus significet (1).

(1) *Essai phil. concern. l'entend. hum.* liv. 3, ch. 3. Mira est prorsus et Lockio vere digna doctrina de essentiis, quam ipse exhibet citato capite. Ex quo absurda nonnulla summatim depromam, ut iudicetur quam sapienter philosophi nomen huic sophistae tributum sit! In primis itaque de definitione loquens, generatim asserit eam nihil esse aliud, nisi unius vocabuli ope plurium aliorum explicationem (§. 10). « Car la définition n'étant, comme il a été dit, « que l'explication d'un mot par plusieurs autres. » Deinde statuit ideas generales non esse nisi simplices productiones mentis nostrae (§. 11). « Lors donc que nous laissons à « part les particuliers ; les généraux, qui restent, ne sont « que de simples productions de notre esprit, dont la na- « ture générale n'est autre chose que la capacité que l'en- « tendement leur communique, de signifier ou de représen- « ter plusieurs particuliers. » Tum progressus ulterius ait essentias nil esse aliud quam ipsas ideas abstractas (§. 12).

Haec delirans opinio inde orta videtur, quod Lockio perspectum non fuerit verum discrimen inter sensum et intellectum, cuius est solius essentias attingere (1). Qua adstructa ignorantia, mirandum plane non est, si deinceps dubium de possibilitate materiae cogitantis inducat ex eo, quod materiae essentiam non cognoscamus. Verum error eiusmodi (quo pestilentior nullus in scientias potest invehi) eripiendus omnino est, utpote qui et experientiae, et rationi et iis etiam, quae Lockius concedit, repugnat maxime.

Et sane experientia constat nos saepe vel in-

« D'où il parait clairement que les essences de chaque espè- « ce de chose ne sont que ces idées abstraites. » Quarto adiungit duas species posse esse eadem ratione unam tantum speciem, sicut duae diversae essentiae possunt esse essentia unius speciei (§. 15). « Car deux espèces peuvent être avec « autant de fondement une seule espèce, que deux différen- « tes essences peuvent être l'essence d'une seule espèce. » Quinto essentiam partitur in realem, quam confundere omnino videtur cum entis existentia (§. 15), « première- « ment, l'essence peut se prendre pour la propre existence « de chaque chose; » et nominalem, quam ut merum figmentum scholasticorum traducit (ibid.), « en second lieu, « la doctrine des écoles s'étant fort exercée sur le *genre* et « l'*espèce* qui y ont été le sujet de bien des mots, le mot « *d'essence* a prèsque perdu sa première signification, et au « lieu de désigner la constitution réelle des choses, il a « prèsque été entièrement appliqué à la constitution artifi- « cielle du *genre* et de l'*espèce*. » Postremo concludit essentias reales nobis esse ignotas (§. 18). « Et cette constitution « nous est inconnue, de sorte que n'en ayant point d'idée, « nous n'avons point de nom qui en soit le signe. »

Portentum sane doctrinae, quod iure peperit Lockio eas laudes, quibus ad coelum usque elapso saeculo evectus est!

(1) *Haud possunt oculi naturas noscere rerum.* Lucretius *De rerum natura.*

telligentia vel vestigatione vel ratiocinio in aliquos devenire conceptus, qui physica rerum nonnullarum constituentia satis clare et distincte repraesentant, et quibus allatae superius essentiae definitiones congruunt adamussim. Sic notio, quae hominem exhibet ut substantiam e corpore organico atque animo intelligente et immateriali coalescentem, vel ut animal ratione praeditum; id revera repraesentat, quod hominem in determinato entium gradu a ceteris distincto constituit, et fons veluti est, ex quo reliqua hominis attributa scaturiunt. Idem dicatur de conceptu, quo animal cogitatur ut substantia vivens sensu et motu spontaneo fruens; idem de conceptu substantiae eam exhibente tamquam ens in se existens; idem de notione animi qua concipitur ut substantia simplex, quae sit primum vitae cogitationisque principium; idem de sexcentis aliis, quae commemorari possent.

Deinde nisi sceptici esse volumus, fatendum est nos reales rerum differentias et discrimina cognitione pertingere, quibus naturae non paucae inter se optime discrepant. Nam perspectum satis nobis est hominem vi intelligendi, ratiocinandi, abstrahendi, aliisque facultatibus praeditum esse, quibus omnino privatur brutum. Itemque animal sensu perfrui, quo destitutae sunt plantae; et plantas vi vegetandi gaudere, qua omnino cetera inferiora carent corpora. Atqui certum est has rerum proprietates reales esse et ad physicam earumdem constitutionem pertinere. Non enim quia cogitamus aut loquimur, proprietates istae illis insunt et differunt inter se; sed contra quia insunt et differunt, idcirco eas

sic esse perspicimus et asserimus. Ratione igitur horum (idem dic de aliis), quae nobis comperta sunt, substantiam unam a reliquis iure secernimus, concipimusque ut realitatem, quae horum attributorum differentium inter se sit radix. Quamdam igitur realis constitutionis rerum nonnullarum cognitionem habemus, quae id, quod nomine essentiae usurpatur, nobis exhibet.

Fateor equidem id de omnibus dici non posse, et innumeras esse naturas, quae nos latent omnino. Quis enim tantum sibi sumat, ut omnium peculiarium specierum animantium, aut plantarum, aut corporum, naturas distincte explicare se posse arbitretur? Fateor etiam quoad determinatas substantiarum essentias, notitiam, quam adipisci in praesenti vita possumus, non esse intuitivam et a priori, sed arguitivam et a posteriori. Non enim essentias nude in seipsis et independenter a phaenomenis contuemur, sed eas vi proprietatum et accidentium, quibus vestiuntur, attingimus; eo ferme modo quo causas cognoscimus per effectus. Verum haec non vetant quominus de nonnullis substantiis vere distincteque essentias cognoscamus, licet per respectum et proprietates et actiones et phaenomena, quorum quidditatem immediate intelligimus.

Denique ut ex iis ipsis, quae Lockius statuit, doctrinam eius coarguamus, sic ratiocinor: Si, eo fatente, essentias rerum per genus et differentias explicamus; earum realitatem vere dignoscimus. Genus enim et differentia non sunt, ut insinuat Lockius, opus dumtaxat mentis nostrae; sed idipsum, quod in rebus est, repraesentant, adiecto labore mentis, qui tamen quod in obie-

cto est non pervertit nec immutat. Sic notio *generica* animalis, quae substantiam exhibet vita, motu intrinseco et sensu praeditam, id refert, quod in ente eo nomine designato reapse inest. Opus autem mentis in hoc cernitur, quod obiectum *universaliter* repraesentet, et praecisa aliqua proprietate essentiali, quae deinceps ad speciem concipiendam instar *differentiae* adiungitur. Sed hoc non destruit elementum vere obiectivum, quod in idea illa continetur, et quod cum rebus ipsis a mente cogitatis convenit.

30. Acriter disputatum est quondam a philosophis, differretne non solum conceptu sed etiam re existentia ab actuali et physica rerum essentia, an secus. Breviter (quoniam res non videtur esse tanti, ut nos detineat) dicimus existentiam, etsi ratione et conceptu ab actuali rei essentia discriminetur; ab ea tamen neutiquam re differre. Essentia enim actualis, seu quae non ut possibilis cogitatur, sed ut in rerum natura physice extra mentem posita, hoc ipso existens est, quin opus habeat actualitate ulla aut forma, a se entitate distincta, et per quam existens constituatur.

Articulus III.

De notione entis necessarii et contingentis, mutabilis et immutabilis, temporanei et aeterni.

31. Has notiones una coniungimus, propterea quod arctissimo inter se vinculo colligantur, atque aliae nectuntur ex aliis. Ut itaque ex iis, unde reliquae manant, exordiar; *necessarium* dicitur illud, quod ita est, ut nequeat non esse. Quod contra ita est, ut possit non esse; *contingens* appellatur. Hinc quoniam aliquid duplici pacto nequit non esse, nimirum vel absolute et independenter a quacumque libera conditione, vel hypothetice seu aliqua conditione libera supposita, necessitas bifariam dispescitur: in *absolutam* et *hypotheticam*. Sic necessitas, qua circulo competit rotunditas, absoluta; necessitas, qua, supposita creatione, mundus non potuit non existere, hypothetica nominatur. Prima vocitata est etiam *antecedens*, altera dicta est etiam *consequens*, eo quod suppositionem aliquam consequatur. Illa cum contingentia neutiquam sociatur; apertissime enim repugnat quidpiam absolute omnique conditione semota necessarium esse, idemque contingens. At altera necessitas, nimirum hypothetica, contingentibus etiam competit; quippe etiam id, quod contingenter est, dum est nequit non esse, seu hypotheticam necessitatem induit. Denique absolute necessarium bifariam sumitur, sensu videlicet rigido, quatenus suae necessitatis rationem aliun-

de non repetat sed in se habeat (qualis tantum est Deus); vel mitiore sensu, quatenus eius necessitatis ratio ex alio necessario, quícum connectitur, derivetur. Huiusmodi sunt veritates omnes necessariae ac rerum essentiae possibiles, quae absolutam quidem necessitatem habent, at eius rationem sufficientem in divina natura et intellectu, quibuscum necessario connectuntur, agnoscunt; atque idcirco sub hoc respectu a perfecta absoluti ratione deficiunt.

32. Hinc intelligitis quid nomine entis necessarii, quidve contingentis veniat. Ens enim necessarium idem est ac necessarium quoad existentiam, seu id cuius existentia absolute est necessaria. Contra, ens contingens id dicitur, cuius existentia contingens est, seu quod ita existit ut possit non existere. Quare cum collectio existentiarum contingentium nonnisi in existentia aliqua necessaria rationem sui sufficientem habeat; ex entium contingentium existentia (ut in theologia naturali videbimus) existentia entis necessarii demonstratur. Nam quemadmodum ens necessarium rationem sufficientem cur existat habet in se, cum sit natura sua determinatum ad existendum; sic contra ens contingens rationem sufficientem existentiae, quam recipit, extrinsecus habere debet. Cum enim contingentia dicat indifferentiam ad existendum vel non existendum; si ens contingens vi sua existeret, esset suapte natura determinatum ad existendum, ac proinde foret quoad existendum indifferens et non indifferens. Id vero conceptuum pugnam includit. Quare quidquid est ens contingens, id externam causam poscit, a qua ad exi-

stendum determinetur. Quae quidem ratiocinatio non pro uno tantum aut altero, sed pro qualibet entium contingentium serie est valitura.

33. Conceptui necessarii et contingentis admodum affinis est notio *mutabilis* et *immutabilis*. Quidquid enim est necessarium, id, in quantum eiusmodi, immutabilitatem etiam sibi vindicat. Secus est de contingente; quod, ut tale est, mutationi subditur. Est autem mutatio *ex uno in alium statum veluti transitus;* mutarique ens dicitur, *cum incipit se habere aliter, quam ante erat.* Quamobrem capacitas mutationis suscipiendae vigere nequit, nisi in ente, quod circa id, in quo mutari potest, sit indifferens; seu quod circa rem illam se habeat contingenter. Contra, in iis, in quibus ens ita est, ut nequeat non esse, seu in quibus *necessarium* est, mutari non potest. Hinc elucet, aliquid esse posse mutabile vel quoad existentiam, vel quoad ea, quae existentiam consequuntur; itemque aut interne, aut externe. Mutabile quoad existentiam illud erit, quod existentiam suscipere potest vel amittere; idque nonnisi in entibus contingentibus locum habet. Haec enim, utpote suapte vi ad existendum indifferentia, quemadmodum nunquam existentiam recepissent, nisi a Deo condita essent; sic, si Deus permanere ea nollet, in nihilum iterum relaberentur. Mutabile vero quoad ea, quae existentiam consequuntur, id dicitur, quod in affectionibus sibi inhaerentibus variatur estque quoad perfectionem augmenti vel decrementi capax. Haec etiam mutationis capacitas entium dumtaxat contingentium est propria, nec ulla ratione in ente necessario reperitur. Quod enim

natura sua determinatum est ad existentiam, determinatum est etiam quoad ea quae intrinsecus existentiam comitantur et afficiunt.

Utraque mutabilitas, quae exposita est, interna dicitur, quippe cum ipsum ens, cui tribuitur, aliqua ratione variandum subaudiat. Considerari tamen praeterea potest mutabilitas quaedam externa, ex eo quod ens in se reapse non immutetur, sed extrinsecus tantum novam relationem et novum respectum induat. Cuiusmodi esset exempli gratia, si, me circa immotam columnam ambulante, illa cum prius dextrorsum mihi esse diceretur, stare deinceps dicatur sinistrorsum. Patet enim evidenter in columna nullam interne factam esse mutationem, sed externe tantum quoad denominationem et respectum. Mutatio potius, si qua fuit, in me contigit, qui ex uno loco in alium discessi. Mutabilitas eiusmodi nullam imperfectionem includit, atque ideo enti etiam necessario non repugnat.

34. Venio nunc ad conceptum aeternitatis et temporis, quibus duae diversae durationes significantur. Porro duratio non est aliud nisi *existendi permansio*, seu *perseverans entis existentia* (1). Ex quo patet eius conceptum, utpote universaliorem atque abstractiorem, non esse cum conceptu temporis confundendum; ut faciunt ii, qui quamlibet durationem successioni

(1) Perseverandi conceptus, qui duratione quavis continetur, negative per *non cessationem* explicatur. Hinc tamen minime inferendum est, ipsam durationis notionem negativam esse. Est enim reapse positiva, admixtam tamen habens negationem eiusmodi; siquidem existentiam exprimit, quae non desinat, sed permaneat.

admixtam esse opinantur, speciem cum genere perperam commiscentes.

Ut diversae dantur species existendi, sic diversae sunt species durationis. Iam age ens necessarium, cuius notionem descripsimus, ita extat ut suapte natura undique sit immutabile. Non modo enim principium aut finem existendi suscipere nulla ratione potest, verum etiam nullas vices quoad existentiam subit. Haec itaque duratio Entis necessarii et omnino immutabilis, proprie *aeternitas* nuncupatur (1); atque a Boëthio definita est *interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio* (2). Quae quidem descriptio optima est et veram aeternitatis notionem exhibet. Nam in eo, quod dicitur *interminabilis*, significatur carentia principii et finis, exorta ex ipsa illius Entis natura. Per *vitam* exprimitur existentia eiusdem Entis, quae utpote perfectissima, cum vivendi actu confunditur. Denique cum additur *tota simul et perfecta possessio*, mutatio omnis et interna vicissitudo excluditur. Ex quibus elucet durationem hanc soli Deo competere, qui solus habet existentiam adeo stabilem et mutationis expertem, ut vi suae naturae ini-

(1) Hoc adnoto, quia minus proprie duratio etiam entis contingentis et mutabilis, aeternitas quoque vocari posset, si non solum fine sed etiam initio careret; quam tamen impossibilem esse alias demonstrabimus. Atque hoc sensu agitatur quaestio: possibilisne sit mundus aeternus? Immo vero quandoque etiam duratio, quae initium habet, si finem non sit habitura, solet aeternitas vocitari. Sic animus humanus aeternus dicitur, eo quod aeternum posthac sit duraturus.

(2) *De Consolat. Philos.* lib. 3, prosa 2.

tio et fine careat, nec in suis internis perfectionibus varietur.

In aeternitate nulla est partium successio (1), nec *transactum* aut *futurum* proprie reperitur, sed tantum *praesens*. Quod Plato acute perspexit inquiens in Timaeo: *erat et erit non recte aeternae substantiae assignatur.* Attamen aliquo sensu solemus quandoque sine errore has etiam voces enti aeterno tribuere, cum dicimus ipsum *esse*, *fuisse*, et *futurum esse*. A quo loquendi modo ut error omnis arceatur, observandum est in conceptu praeteriti et futuri contineri simul positionem aliquam et negationem. Cum enim aliquid dicitur extitisse, existentia ipsi tribuitur ante praesens tempus. En affirmatio. At eiusmodi existentia fluxisse intelligitur, et nunc neutiquam permanere. En negatio. Similiter cum dicitur futurum, item existentia habenda asseritur, atque in hoc positio adstruitur. Haec tamen existentia nondum habita esse subauditur, et in hoc negatio adnectitur. Iam age istae notiones quoad

(1) Graviter in hoc erravit Genuensis, qui (*Metaph.* p. 2, c. 11, pr. 144) imprudenter asseruit in aeternitate, etsi successio physica nulla sit, adesse tamen successionem metaphysicam. Quod dum dixit, non consideravit profecto informari mente non posse conceptum successionis cuiusque, quin notio diversitatis in existendo et mutationis cuiusdam una pariter concipiatur. Ac proinde ubi haec deest, illam etiam istinc exulare omnino oportet. Fortasse deceptus est ex eo, quod nos, rebus temporaneis assueti, phantasiae lusu in ipsa aeternitate fluxum quemdam et extensionem imaginamur. At totum hoc non in iudicio et conceptu mentis est, sed in repraesentatione phantasiae; diligenti autem philosopho cavendum est ne iudicium et ideam mentis cum phantasmate imaginationis confundat.

partem illam negantem aeternitati non conveniunt; conveniunt autem quoad affirmantem. Antequam enim tempus praesens adveniret, reapse eadem, quae nunc est, stabat aeternitas; ac postquam praesens hoc tempus fluxerit, aeternitas eadem permanebit, omni tamen mutatione summota. Ex quibus etiam illud apparet: aeternitatis notionem a nobis efformari per remotionem quorumcumque limitum et mutabilitatis a durationis idea; non vero, ut Lockius inepte dixit, per iugem temporis additionem (1). Sed iam ad conceptum temporis veniamus.

35. Quamquam tempus iugiter metimur, eoque visibilia omnia nosque ipsi continemur; tamen eius notio difficillima est ad definiendum (2). Nihilominus, quantum de obscura hac re dici potest, tempus proprie nihil aliud esse videtur, nisi *duratio entis successivi* vel *mutabilis.* Nam tempus durationem esse quamdam perspicuum est. Eo enim rerum aliquarum in existendo intelligimus perseverantiam. Continenti vero et

(1) *Essai concern. l'Entend. hum.* liv. 2, ch. 12.

(2) Pulchra sunt Augustini verba, quibus festive hanc difficultatem exponit, sic inquiens: « Quid enim est tem- « pus? Quis hoc facile breviterque explicaverit? Quis hoc « ad verbum de illo proferendum vel cogitatione compre- « henderit? Quid autem familiarius et notius in loquendo « commemoramus, quam tempus? Et intelligimus utique « cum id loquimur, intelligimus etiam cum, alio loquente, « id audimus. Quid est ergo tempus? Si nemo ex me quae- « rat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio. Fidenter « tamen dico scire me quod, si nihil praeteriret, non esset « praeteritum tempus; et si nihil adveniret, non esset fu- « turum tempus; et si nihil esset, non esset praesens tem- « pus. » *Confess.* lib. 11, c. 17.

iugi mutationi permisceri non minus apparet. Nam extensionem et partes includit, quarum nulla permanet, sed omnes fluunt assidue. Hoc autem nonnisi mutationis proprium est. Ad hanc igitur pertinet tempus; atque ea omnia, quae mutationi subduntur, in tempore sunt et temporis spatiis dimetantur.

Qua in re animadvertendum est ens quidem omne contingens mutationibus quibusdam, ut diximus, esse obnoxium. At hae mutationes esse possunt vel instantaneae, vel successivae. Nimirum vel esse possunt huiusmodi ut illico perficiantur, quin interstitium ullum habeatur inter potentiam et actum (qualis est mutatio quae in entibus spiritualibus cernitur, cum operationem aliquam eliciunt); vel possunt esse tales, ut fiant cum mora et fluxu veluti quodam continuo. Eiusmodi est motus localis corporum, aut aliae quaevis eorumdem successivae mutationes (1). Iam

(1) Hae mutationis rationem maxime continent. Nam subiectum, quod afficiunt, non repente ad terminum, in quem tendit, ferunt; sed in via potius constituunt, qua ad illum ducitur. Quare subiectum ita actuant, ut in aptitudine adhuc aliqua respectu termini relinquant. Exemplum habes perspicuum in motu locali. Hic, si acute consideretur, in ipso transitu corporis ex uno loco in alium cogitandus est; atque in eo praecise cernitur, quod res, quae movetur, a puncto, unde discessit, in terminum, ad quem indeterminate ferri concipitur, provehatur; illum tamen nondum attigerit. Sic cum corpus, motu accepto, a loco ubi antea quiescebat, in alios indefinite fertur; ratio motus inde habetur, quod ita corpus illud in punctis spatii, quod percurrit, inveniatur, ut ibi non sistat, sed migret in alia. Secus si ab ulteriori tendentia cogitationem avocas, non motum, qui peragitur, sed qui peractus est, cogitabis. Idem dic de ceteris successivis mutationibus Sumatur ex. gr. ca-

vero superiores illae mutationes, quas innui, tempore proprie dicto non videntur contineri; sed earumdem duratio aut appellabitur *aevum*, aut si appellatur *tempus*, intelligitur *improprie*; seu quatenus sit *duratio creata* quae ab aeternitate differt, et aliquam mutationem includit. Verum posteriores, quae longe imperfectiores mutationes sunt, duratione sua tempus constituunt; in ipsasque ea omnia apte quadrant, quae in conceptu temporis insunt. Atque haec de tempore delibasse sufficiat.

Tantum finem faciens observo, nos ex consideratione temporis, quod est in rebus, consuetudine adduci ad tempus aliquod imaginarium cogitandum; quod concipimus velut intervallum quoddam durationis successivae initio et fine carentis, quae ab aeternitate fluxerit. In hoc ludicro phantasmate duo distinguere oportet: elementum intellectivum et elementum imaginarium. Primum non aliud est nisi possibilitas ipsius temporis realis, quae mentis abstractione concipitur, ac proinde limitibus caret et determinatione quavis propria rerum existentium;

lefactio. Mutatio corporis, quod calefit, in ipsa inductione vel evolutione calorici sita est, qua corpus illud ex eius carentia ad ipsum in determinato gradu acquirendum sensim adducitur. Secus non calefactio, sed calefactum corpus cogitabitur. Unde eiusmodi motus seu transmutatio ab Aristotele definiebatur: *actus entis in potentia, quatenus in potentia*. Est enim veluti actuatio imperfecta per quam subiectum, quod movetur seu transmutatur, constituitur in statu medio inter meram potentiam et actum perfectum. Aliis verbis, motus seu mutatio, proprie dicta, est quidem actus, nam subiectum immutat, sed ita est actus ut ulteriorem actum respiciat, quem nondum attigerit.

quemadmodum accidit in omnibus possibilibus cogitandis. Alterum est admixtio phantasiae, quae conceptum illum in nobis comitatur, et quae successionem aliquam actualem illi adiungit. Porro ex confusione unius elementi cum alio ansam desumpsit Kant existimandi tempus esse intuitionem quamdam puram, seu *a priori* in nobis enascentem, tamquam formam sensibilitatis internae.

Articulus IV.

De conceptu finiti et infiniti, simplicis et compositi, aliisque affinibus notionibus.

36. Finitum, ut ipsum nomen innuit, id intelligitur quod limitibus circumscribitur; infinitum contra, quod est confinium ac limitum expers. Hi conceptus ex ipsa consideratione obiectorum realium evolvuntur. Nam, sive nos ipsos per conscientiam, sive obiecta alia creata per ceteras cognoscendi facultates attingimus, ea in sui perfectione et viribus non ad omnia se protendere, sed ab aliis superari, ac tum ad augmentum tum ad decrementum recipiendum idonea esse videmus. Ex quo fit ut eadem quibusdam coërceri limitibus concipiamus, quod omne, ut patens est, finiti notionem exhibet. Haec autem notio, ut perspicis, non omnino negativa est nec praeviam infiniti notionem exigit, quemadmodum Cartesiani contendunt; sed partim est affirmans partim negans, et ab ea determinanda mens auspicari optime potest. Primum quidem clare patet, nam notio finiti dum ex una parte affirmat rea-

litatem aliquam (qua certe ens quodvis constare debet); ex alia removet ulteriorem perfectionem, qua ens, de quo agitur, caret. Alterum vero probatur; quia negatio, quam includit, satis est ut fundetur in perceptione alterius realitatis, qua ens quodvis finitum destituitur aliisque concedit. Habita vero finiti notione, ad infiniti conceptum assurgimus non per iugem additionem finiti, ut Locke opinatur (1), sed ope abstractionis quae in re, quam contemplamur, limites plane omnes ac terminos abiiciat. Et sane infiniti notio simplicissimum obiectum offert et terminis undique absolutum; quod autem plurium elementorum additamento conflatur, maxime compositum est et a limitibus omnino non vacat. Ergo si synthesi plurium finitarum perfectionum infiniti notio formanda esset, ea nunquam exsculpi in animo posset; sed compositum semper aliquod et finitum cogitaretur. Non sic igitur sed analysi potius, qua avocatione mentis in conceptu rei, quam contemplamur, limites omnes et defectus resecentur, idea infiniti perficitur.

Huius abstractivae facultatis adminiculo non modo ideam infiniti in determinato genere, ex. gr. virtutis, extensionis, durationis; sed etiam infiniti undique absoluti omnique parte completi notionem procudimus. Cum enim realitas et perfectio suapte vi ad hunc potius aliumve gradum non adstringatur; a notione entis limites quoscumque aut defectus secernimus, atque ens quoddam nobis repraesentamus, quod omnem puram perfectionem realitatemque in se ita sim-

(1) *Essai philos. conc. l'entend. hum.* liv. 2, ch. 15.

plicissime complectatur, ut terminis nullis coarctetur. Huius vero deinceps realem existentiam ex entium finitorum existentia evidenter inferimus, quemadmodum in Theologia naturali patebit.

Nibilominus mens nostra potest hac in re inverso etiam itinere progredi; quatenus postquam ideam entis generalissimi et indeterminati a rebus abstraxerit, mox ab illa ad infinitum et finitum simul concipiendum deveniat. Cum enim a maxima illa indeterminatione obiecti ad aliquid cogitandum se flectit, quod possibilis saltem notionem obiiciat; statim sibi duplicem realitatis ordinem obversari conspicit: ordinem entis necessarii et infiniti, ordinem entis contingentis et finiti; prout notioni illi abstractissimae notionem independentiae atque ideo carentiae limitum, aut dependentiae et limitationis adiungit.

37. Notionem infiniti simplicissimi et undecumque perfecti non nisi enti necessario competere quisque per se facile iudicabit. Ens enim contingens, ut ex superioribus patet, non solum ex alio quoad existendum pendet, sed etiam ratione multiplici mutabilitatem includit, atque ideo augmenti et decrementi est capax. Excludit igitur necessario a se independentiam ac necessitatem existendi et immutabilitatem, quae sunt perfectiones maxime; ideamque suppeditat confinium quorumdam quibus teneatur, et ex quorum veluti mutatione fiat, ut perfectione aliqua spoliari aut nova augeri possit. Praeterea quodlibet ens contingens non est ipsa absoluta realitas, sed huius participatio et quasi rivulus; con-

ceptus autem eiusmodi notionem sibi implicat coarctationis, confinium, mensurae. Ens ergo contingens, non nisi numeris quibusdam adstrictam realitatem habet. Quare perfectio infinita si possibilis est (esse autem possibilem ex eo patet, quod nullam conceptuum pugnam includit), nonnisi in ente necessario reperiri potest. Denique ens contingens distingui profecto debet ab ente necessario; tum quia diversissima est utriusque natura et notio, tum etiam quia huius illud effectus est; effectus autem distinguitur a causa. Carere igitur debet iis constituentibus, quibus natura ipsa entis necessarii physice constat; quippe cum res quaevis per ea a ceteris secernatur et differat, per quae constituitur. Atqui infinita perfectio et simplicissima realitas, omnibus absoluta limitibus, id revera est, quod ens necessarium physice in se constituit; quemadmodum in Theologia naturali videndum erit. Hoc igitur in nullo ente contingente et creato inveniri unquam potest. Quamobrem omne ens contingens finitum est, et omne ens finitum contingens est.

38. Ens omne contingens, quod semper, ut diximus, finitum in natura ac perfectione est, possidere nequit vim infinitam seu activitatem sine fine potentem. Activitas enim ex essentiae realitate emergit, ac proinde principium, unde fluit, superare nequit. Ut illud omittam, activitatem, utpote quae tanquam medium ad finem aliquem attingendum datur, a fine, quem respicit, mensuram accipere. Finis autem entis circumscripti, cum finitam naturam perficere debeat, subiective seu prout ipsum afficit, nonnisi limite adstrictus, et determinatus est.

Nec huic veritati quidquam obest quod creatura rationalis pro fine habeat Deum ipsum, qui certe infinitus est. Nam illa non aliter quam finite obiectum hoc consequitur. Proinde actio, qua ipsum attingit et ad quam activitas eius intellectualis ordinem habet, ita obiectum illud respicit, ut subiective et entitate sua finita sit. Vires autem agendi mensuram desumunt a fine, non prout hic in se est, sed prout adeptione capitur ac subiectum afficit, quod circa ipsum operatione sua versatur.

39. Compositum id dicitur, quod ex pluribus constat simul iunctis; quod vero ita est, ut ex pluribus non coalescat, simplex appellatur. Ex quo liquet conceptum *simplicis* non esse omnino negantem et in sola partium exclusione situm; sed positionem includere, nimirum ipsam entis realitatem, ex qua exclusio partium, seu negatio compositionis, emergat. Cum vero simplex composito, ut patens est, opponatur; ex diversis compositi speciebus diversitas etiam simplicis innotescit. Porro compositum triplex cogitari potest: *reale*, *logicum*, *metaphysicum*. Primum est, quod ex partibus realiter diversis; alterum, quod ex partibus sola cogitatione distinctis; tertium, quod ex partibus distinctione formali discriminatis exsurgit. Iterum compositum reale esse potest aut *essentiale*, ut homo, qui ex anima et corpore constat; aut *modale*, ut substantia modis affecta, ex. gr. globus eburneus, qui ex figura rotunda et ebore conformatur; aut denique *integrale*, quod ex partibus non ad rei essentiam sed ad quantitatem pertinentibus coale-

scit, ex. gr. corpus humanum, quod variis conflatur membris.

40. Compositum ratione quantitatis (quae in hoc cernitur quod res augmenti vel decrementi sit compos) dupliciter haberi potest: aut ope numeri seu collectionis unitatum, aut ope extensionis seu positionis partium extra partes. Hinc quantitas exsurgit *discreta* vel *continua*. Porro *continuum* esse potest vel proprie dictum, quod etiam *mathematicum* vocant, vel improprie dictum, quod appellant *physicum*, sed melius diceretur contiguum. Primum est, quando partes, quae extenso insunt, non propriis sed communibus gaudent limitibus; quatenus non quaeque pars suis ornetur extremitatibus, quibus alterius extremitates tangat; sed omnes uno, ut ita dicam, volumine contineantur, et unum solidum revera conflent, quod, si divisio accedat, in plura discerpi possit. Alterum vero, seu contiguum, contra se habet. Non enim vera unitate substantiali, sed accidentali tantum fruitur; ac proinde partes, quibus coagmentatur, singulae propriis terminis concluduntur, licet ope affinitatis cuiusdam aut alia quavis vi mutuo cohaereant.

Limes autem extensionis, qua corpora afficiuntur, eorumdem figuram exhibet.

41. Duo corollaria hinc manant. Primum est: omne ens compositum finitum esse actu (1). Nam

(1) Hoc diximus, quia infinitum in potentia, quod aiunt, seu potius indefinitum, enti composito non repugnat. Ens enim compositum, licet actu semper finitum sit; potest tamen ulterius usque augeri, quin ad fixum ullum terminum deveniat. Sic quantitas divisibilis est in infinitum, quia in quotcumque secetur partes, potest iterum in alias minores

quaevis pars, quae revera actu ipsi inest, finita est; siquidem iunctione aliarum incrementum accipit, et a toto composito superatur; infinitum autem constans partibus, quae in se finitae sint, chimaericum est et repugnans. Unde emergit, omne ens compositum esse contingens, nec nisi in ente necessario omnimodam simplicitatem inveniri. Secundum est: dari non posse estensionem ullam aut numerum actu infinitum. Quod quidem evidenter elucet non modo propter generalem compositi rationem, quam nuper ediximus, verum etiam propter peculiarem conceptum quantitatis: ad quam, ceu species, magnitudo molis et multitudo unitatum pertinent. Est enim de notione quantitatis, ut augmenti et decrementi sit capax; id autem notioni infiniti omnino repugnat. Quare si extensio aut multitudo actu infinita daretur, aliquid esset quod, quia *quantitate affectum*, augeri et imminui posset; quia *infinitum*, augmentum et decrementum omne respueret. Qui conceptus, ut quisque videt, non minus inter se pugnant, quam rotunda quadratis.

Solvuntur difficultates.

42. Inquies I. nos habere ideam spatii cuiusdam et extensionis infinitae, quae concipitur ut capacitas recipiendorum corporum, trinam habens dimensionem, in *longum, latum,* et *profundum,* nullis terminis circumscriptam.

dissecari, quin partes ullae extensae assignari possint, quae absolute nequeant dividi.

Resp. Ne ansa detur errandi, consentaneum est de notione hac aliquid innuere. Mirum enim est quantopere in ea delirarint philosophi, quotque absurda protulerint. Nonnulli enim, ut Clarkius, eo progressi sunt, ut dicerent huiusmodi expansionem infinitam, ipsam esse immensitatem Dei. Alii vero, ut Gassendus, opinati sunt, ipsam aliquid esse incorporeum, non tamen spiritum, triplici dimensione constans, sed improductum et a Deo independens. Alii existimarunt spatium substantiam quamdam esse corpoream, vel saltem reale aliquid, sed a rebus concretis absolutum. Denique, ne omnes recenseam, Kant ratus est spatium generatim esse intuitionem quandam puram, seu ab experientia independentem, et formam sensibilitatis externae, vi cuius singula corpora extensa esse cogitaremus. Vere delirantium insomnia, quae omnino a veritate discedunt! Nam Kantii opinio idealismum inducit, et extensionem corporum obiectivam a cognitione nostra prorsus ablegat. Ceterae autem opiniones rem confingunt, quae simul composita sit et simplex, necessaria et ad creata pertinens, incorporea et dimensionibus constans. Ad summam, monstrum creant pugnantibus undique notis ac multimodis absurditatibus scatens.

Ut itaque rem hanc explicemus, animadvertendum est corpora, quae adspectabilem hanc rerum universitatem conflant, apte disposita esse inter se et ordinata, ita ut alia aliis contineantur. Quare corpus quod intra suas dimensiones aliud continet, erga illud vices gerit receptaculi cuiusdam, quod ipsum circumscribat et

amplectatur. Corpus autem quod nullo alio continetur, ipsum sibi est receptaculum sui. Hinc notio in nobis spatii realis ingeneratur, quatenus concipimus dimensiones corporis unius aliud circumdantis, quas inter corpus aliquod locari potest; aut etiam concipimus dimensiones superficierum eiusdem corporis, quod continet seipsum, quas inter substantia illius revera locatur. Et sane cum spatium metiri volumus, aliud revera non facimus, nisi quod distantias eas dimetamus, quae aut inter extremas partes superficierum eiusdem corporis, aut inter superficies alterius corporis, quod illud ambit, intercedunt. Quapropter spatium reale non est aliquid absolutum ab ipsis corporibus extensione gaudentibus; sed obiective consistit in ipsis dimensionibus extensionis illius, prout inter se distant et substantiam corporis, quod afficiunt, continent. Aut, si de spatio non interno, sed externo sermo est, a dimensionibus constituitur corporis circumstantis, prout ad corpus aliud inter illas collocandum referuntur. Vacuum vero quod inter eas superesset, si corpus contentum in nihilum redigeretur, revera nihil est; et in tantum mensurae capax concipitur, in quantum distantiae corporum, quae illud intercipiunt, cogitantur, vel cogitatur extensio corporis, quod ibi locari posset.

Ex hac *spatii realis* notione, quam apprehendere solemus in corporibus, ad *spatii imaginarii* conceptum assurgimus; quod concipimus veluti capacitatem locandorum corporum, sine mutatione aut terminis, eique imaginando trinam addimus dimensionem, longitudinis, latitudinis,

altitudinis, eo ferme modo, quo eam actu apprehendimus in natura. Verum hic conceptus nihil reale extra cogitationem positum revera repraesentat; sed partim ex notione possibilitatis cuiusdam, partim ex phantasmate imaginationis componitur. Nam quatenus capacitatem collocandorum corporum amplectitur, nil aliud reapse exhibet, nisi ipsam possibilitatem spatii realis, quod proxime descripsimus. Hoc ipso enim quod corpòra sunt possibilia, ac si existerent, spatium reale praeberent; eius capacitas seu possibilitas mente informari potest. Et quoniam possibilia corpora nullo numero coërcentur, idcirco est quod haec capacitas ut infinita vel melius indefinita concipiatur. Itemque cum rerum possibilitas, ut alias diximus, immutabilis sit et aeterna; hinc etiam fit ut capacitas abstracta corporum collocandorum, ut quid aeternum et sine mutationis vicissitudine repraesentetur. Denique, quia sic capacitas illa in possibilitate tantum inspecta ab actuali existentia corporum non pendet; idcirco est quod ut absoluta et rebus ceteris non innixa cogitetur. Atque id omne ad intelligentiam pertinet. Huic vero ideae phantasma imaginationis adiungitur; quatenus haec, cum nihil nisi corporeo modo repraesentare valeat et actum intelligentiae in capacitate, quam diximus, cogitanda comitetur; trinam illi affigit dimensionem, sub concreta quadam et sensibili forma. Atque ita ex mixtione utriusque conceptionis fallàx aliquod procuditur spectrum quo qui parum diligenti examine cogitationes suas perpendit, facile hallucinatur. At accurati philosophi est imaginationem ab intelli-

gentia scite secernere ad cavendas deceptiones. Hinc ut ad obiectam difficultatem redeam ipsamque concludam aliquando, aio nihil posse ab idea hac spatii imaginarii pro eiusdem adstruenda existentia desumi. Evidenter enim ex ea parte, qua imaginaria est, nihil probat; cum, ut patet, non quidquid imaginatione confingitur, id continuo in existentium aut possibilium numero haberi oporteat. Ex qua autem parte ad intelligentiam pertinet, non aliquid infinitum revera, sed indefinitum exhibet, ab ipsa possibilitate spatii realis non diversum.

Oppones II. Potentia reduci potest ad actum. Atqui datur infinitum in potentia, ut supra concessum est; nam quantitas sine fine augeri et dividi potest. Ergo multitudo aut extensio actu etiam infinita dari debet, vel saltem possibilis est.

Resp. *Dist. Maior.* Potentia reduci potest ad actum eo modo, quo ad illum habet ordinem relationemque, *conc.;* secus, *nego.* Ad *min.* pariter *dist.* existit infinitum in potentia quatenus exstat aliquid, cui quodcumque decrementum vel incrementum finitum accedat, hoc nunquam est ultimus terminus, quem transilire non liceat, *conc.;* quatenus detur aliquid, quod incrementi vel decrementi absolute maximi habeat capacitatem, *nego.*

Quo sensu infinitum, ut aiunt, in potentia admitti debeat satis dilucide innuimus supra. Non enim id perinde intelligendum est, quasi res adsit vel capacitas, quae molis aut numeri, aut qualiscumque realitatis actu sine terminis habendae sit compos. Id enim omnino repugnat.

Verum ita intelligi debet, ut aliqua exstent, quae novi quidpiam semper suscipere possunt, quin unquam extremum adveniat, quod ulterius progredi conceptu saltem vetet. Sic divisibilitas in infinitum quoad quantitatem datur hoc sensu: non quatenus inveniatur habilitas ad divisionem in partes actu infinitas, sed quatenus in quotascumque particulas corpus extensum dissecetur, hae iterum sine fine in alias atque alias discerpi possint et novis limitibus affici, qui a prioribus differant. At hoc ita contingit, ut partes, quae actu habentur, semper finito numero contineantur, limesque actu determinatus finitam semper claudat quantitatem. Idem dicatur de mole iugiter augenda; in qua nullus quidem attingitur terminus, quem absolute excedere non liceat; sed tamen quaecumque moles actu habeatur, ea semper confiniis certis circumscribitur.

Articulus V.

De substantia et modificationibus.

43. Experientiam sive externam sive internam consulentes entia sic exstare deprehendimus, ut licet quaedam, quae ad ipsa spectant, varientur; ipsa tamen in sui natura immota supersint ac maneant. Sic per conscientiam novimus cogitationes in nobis volitionesque, aliaque, quae nos afficiunt, permutari novisque succedentibus evanescere; nos tamen ipsos eosdem usque persistere. Sic iterum exteriorem naturam contem-

plando, animantia, plantas et corpora non viventia mutationes assiduas suscipere contuemur, quin tamen ipsa exstare desinant. Hinc duplicis generis realitates concipimus: alias, quae in se non sunt sed subiectum aliquod afficiunt; alias, quae illis substant ac veluti fulcimen exhibent. Superiores appellantur *qualitates*, *accidentia*, *modi;* posteriores vero dicuntur *substantiae* eo quod *stent sub* accidentibus: easque ita illis subiacere intelligimus, ut fulcro alio non indigeant in existendo. Secus enim si ipsae etiam subiectum, cui inhaereant, exigerent: tunc aut progressus fieret in infinitum; aut si tandem aliquando ad fulcrum aliquod deveniatur, quod in se non in alio existat, hoc proprie erit quod appellatur substantia. Quoniam vero intelligimus id praecise ad rationem substantiae generatim acceptae pertinere, ut alteri rei non insideat in existendo; quod autem modificationibus substet, id non ex conceptu ipso substantiae sed ex eo tantum procedere quod substantia sit creata et mutabilis: hinc in generali eius definitione primum tantum includimus, dicimusque substantiam esse *ens per se stans*, seu *non indigens alia re, cui tanquam subiecto inhaereat;* accidens vero esse *aliquid alteri inhaerens*, seu *indigens subiecto aliquo quod afficiat*.

41. Non defuerunt, qui vel periculosam et ancipitem, vel plane falsam substantiae definitionem tradiderunt. Ac primum Cartesius substantiam dicit esse *rem quae ita existit, ut nulla alia re indigeat ad existendum* (1). Quae definitio in

(1) *Principiorum Philos.* p. 1, n. 13.

bonam partem torqueri potest, si ita intelligatur, ut substantia non rem aliam, ex qua pendeat tamquam a causa; sed eam tantum excludat, ex qua pendeat ut a subiecto cui inhaereat. Et sane in hoc sensu a Cartesio prolatam esse libenter existimamus (1). Attamen satis accurata non est, qualis definitio esse debet; propterea quod si severe, ut verba sonant, accipiatur, Deo dumtaxat competet, qui unus ex nulla re quoad existentiam pendet (2). Quare ea abusus est Spinoza ad pantheismum excitandum.

Multo nocentior est Cousiniana definitio, qua dicitur *substantia* esse *ens quod nihil ultra se in ordine ad existendum subaudit* (3). Haec profecto non nisi increatae substantiae, Deo nimirum, congruit. Et sane sophista gallus unitatem illinc substantiae derivavit, ceteris entibus in classem phaenomenorum coniectis. Ipsa igitur vi verborum et ipsius auctoris iudicio ad pantheismum adducit. Quare tam absurda et monstruosa est,

(1) Elici hoc potest ex verbis ipsis Cartesii, qui postquam definitionem illam protulit, continuo subiungit: « Et quidem substantia, quae nulla plane re indigeat, unica tan« tum potest intelligi, nempe Deus. Alias vero omnes non« nisi ope concursus Dei existere posse percipimus. Atque « ideo nomen substantiae non convenit Deo et illis *univo« ce*, ut dici solet in scholis. » *Loco nuper citato.*

(2) Advertit hoc Leibnitius, qui in examine principiorum Malebranchii de ea sic loquitur: « Cette définition de la « substance n'est pas exempte de difficultés. Dans le fond il « n'y a que Dieu seul qui puisse être conçu comme indé« pendant d'autre chose. Disons-nous donc, avec un certain « novateur trop connu ,,que Dieu est la seule substance, « dont les créatures ne soient que les modifications? »

(3) *Filosofia di* V. Cousin tradotta ed esaminata dal Bar. Galluppi *Ontologia* pag. 98.

quam absurdum et monstruosum est systema illud, ad quod fundandum inservit.

*45. Accuratius examen exigit Lockii opinio, qui comminiscitur substantiam nihil esse aliud, quam *congeriem idearum simplicium sensu perceptarum;* seu, ut obiective id explicet, *complexum qualitatum, quas sensu percipimus, ignota ratione coëxistentium* (1). Harum vero subiectum figmentum mentis esse dicit, inde exortum, quod illas rei qualitates ut in alio existentes concipere assueti simus.

Verum hoc haud est, ut philosophum decet, naturam scrutari; sed inepte verba proferre, quae ignorantibus fucum faciant. Quo enim pacto qualitates substantiam formare possunt, si earum conceptus ne mente quidem exprimitur, sine notione subiecti cuiusdam, quod in se sit et illis afficiatur? Sane notio qualitatis relativa est, notio substantiae absoluta. Quomodo igitur relativum constituet absolutum; si relativum non modo subaudit absolutum, sed etiam sine illo intelligi nequit? Praeterea qualitas exigentiam involvit subiecti cui inhaereat et quod ea afficiatur. Si qualitates multiplicentur, multiplicabitur exigentia subiecti quod eas fulcire debet ac sustinere. Unde igitur subiectum istud habebitur, si solae qualitates feruntur in medium?

Sed ad luculentiorem Lockii refutationem percontor ex ipso, utrum qualitates illae, quarum acervo substantiam exhiberi ait, alicui subiecto revera inhaereant necne? Si primum dicit, dirempta lis erit. Nam subiectum hoc appellabi-

(1) *Essai phil. conc. l'ent. hum.* l. 2, ch. 23.

tur substantia, quippe quod illis qualitatibus substet; idque proinde non commentitium sed aliquid reapse existens dicendum erit. Sin alterum responsum det, nihil melius pro se lucrabitur. Nam tunc hae qualitates, utpote nulli subiecto inhaerentes, subsistent ipsae per sese, quamvis invicem copulatae. Ergo cum id nomine substantiae designemus, quod subsistit in se; qualitates ipsae dicendae erunt substantiae; atque ideo conceptus substantiae non inter fictiones mentis, sed in realium notionum numero habendus erit. Quaestio dumtaxat eo tunc devolvitur, ut disceptetur utrum quas vulgo appellamus substantias, hae revera sint aggeratio substantiarum necne. Verum hoc scopo, de quo hic agimus, nihil obest; aliamque tangit disputationem, de qua alibi sermocinabimur. Denique ipse Lockius semet oppugnare videtur, cum invitus fateatur ideam substantiae universale subiectum esse sermonis humani. Quomodo enim, si ita est, notio substantiae a mente humana exulare aut chimaera esse poterit? Num chimaera esse potest ea notio, in qua omnis sermo fundatur, et qua proinde genus humanum carere nequit?

46. Lockius duo obiicit: primum, idearum nostrarum fontes non esse nisi sensationem et reflexionem; ac proinde, cum harum neutra ad notionem substantiae suppeditandam valeat, hanc in fictitiis habendam esse (1). Deinde, nos, cum substantiam cogitamus, nihil aliud mente versare, nisi collectionem qualitatum, quarum ideas

(1) *Essai phil. concern. l'ent.hum.* l. 1, ch. 5.

per sensus accepimus (1); in hac igitur qualitatum congerie conceptum substantiae reponi.

Respondeo, obiectione prima non notionem substantiae ex albo idearum expungi, sed idearum originem a Lockio effictam incompletam et absurdam ostendi. Rectius enim sic est ratiocinandum: habemus, ut conscientia et ratio testatur, substantiae notionem; atqui haec, quemadmodum et aliae complures, neque a sensibus neque a reflexione repeti potest; ergo hi non sunt genuini fontes idearum. Lockius contrarium fecit. Cum enim ex commentitia, quam adstruxerat, origine idearum notionem substantiae derivari non posse conspiceret; hanc devovit, ut commentum illud retineret.

Secunda difficultas omnino neganda est. Etsi enim, cum substantias creatas determinate concipimus, earum modificationes aliquas mente versamus; tamen falsum est nos nonnisi harum congeriem conceptu tunc informare. Nam, praeter hanc congeriem, optime concipimus realitatem in se existentem, quae qualitatum illarum subiectum sit, et cuius notionem notio qualitatum non ingrediatur sed comitetur tantum et circumstet, ita tamen ut facile ab ipsa secerni possit. Cuius rei quisque sibi est testis, quippe qui inter notionem accidentium, utcumque collectim sumantur, et notionem substantiae, quae illis afficiatur, comparationem instituit, atque utrinque discrimen et oppositionem adesse deprehendit.

47. Aliud, quod praesenti in re minime prae

(1) Ibid. l. 2, ch. 23.

termittendum est, distinctionem attinet inter substantiam eiusque modificationes. Nam creatas substantias non cogitatione nostra tantum, sed re etiam mutari omnes fatentur. Sic pilam impulsu accepto moveri; deinceps aliquo resistente corpore motum rursus amittere; marmor actione artificis ex quadrato rotundum effici; animum nostrum ex appetitione una ad aliam flecti, tum ex insciente scientem fieri perspicuum est. Has mutationes, atque earum consimiles, reales esse minimeque a mente confictas nemo non dicit. At in explicanda ratione, qua modificationes in hoc se habeant ad substantiam, permagna adest discrepantia. Nonnulli enim existimant hinc physicum et reale discrimen inter substantiam et modos non inferri. Sed sufficere arbitrantur, si modificationes in conceptu tantum a substantia distingui dicantur, in re autem et concrete ipsamet esse substantia, quae in alio statu se habeat. At, ut verum fatear, hi verbis iocari videntur. Si enim mutationem illam realem esse, et non in ideis nostris sed in obiecto ipso peractam esse concedunt; aliquid profecto ab obiecto quod mutatur, discessisse, atque aliquid eius loco suffectum fuisse fateantur oportet. Id vero non aliud fuit, nisi *modus* seu *accidens:* substantia enim permansit eadem. Ergo *modus* vel *accidens* aliquid obiectivum et reale est, quod substantiae adiungi potest vel demi, quin substantia dematur, vel rursus producatur. Ergo aliquid a substantia realiter diversum, ac proinde distinctum sit, necesse est. Nihil enim separari potest ab eo, a quo realiter non differt; nec differre potest realiter, si item realiter non

distinguitur. Ergo si mutatio in rebus creatis peragitur, et modos seu accidentia respicit; modi seu accidentia a substantia realiter distinguuntur (1).

Ergo, dicet aliquis, *accidentia absoluta* restituis? Respondeo; me restituere sensum communem, a quo, nisi amentibus, peregrinari non licet. Sensus autem communis dictat ridiculum esse, nedum absurdum, tum fateri mutationes reales in mundo, quin aliquid reale adveniat vel discedat; tum etiam velle ut aliquid reale adveniat vel discedat, quin a subiecto realiter distinguatur. Nec vero hinc consequitur *accidentia* appellanda esse *absoluta* in proprio sensu. Absolutum enim est illud quod respectum et ordinem ad aliud non involvit. Id autem quoad existentiam optime cadit in substantiam, quae existit in se nec fulcro indiget in quo nitatur. Sed proprie non convenit accidentibus; quae licet realiter distincta sint a substantia, ea tamen indigent ut sustententur; cum tota quantaque

(1) Militat etiam pro hac sententia Galluppius, inter alia sic scribens: « Questo filosofo (Bayle nimirum) conviene « dell'esistenza de' cambiamenti. Ora se in una sostanza nul- « la vi ha di distinto da essa stessa, come si può ammettere « il cambiamento? Quando si dice la sostanza *A* è cambia- « ta, che cosa s' intende con ciò? Che si è prodotta una so- « stanza diversa da *A*? In questo senso la sostanza *A* non è « cambiata, ma un' altra sostanza è stata creata; laddove la « prima è stata distrutta.... Se alla sostanza *A* è inerente « il modo *B*, allora che questo cessa, e vi succede il modo « *C*, io vedo bene che lo stato accidentale di *A* è cambiato, « o sia che il suo modo di esistere è cambiato. Questo cam- « biamento si riferisce esattamente alla sostanza, perchè i « modi sono della sostanza e le appartengono. » *Saggio Filosof.* vol. 6, c. 2, §. 17.

sunt ad substantiam afficiendam et modificandam referantur. Unde non *absoluta*, sed potius *relativa* dici debent. Quod si eo nomine accidentia intelligas a substantiis distincta, et quorum aliqua ab illis separata servari possint virtute divina; modo te explices, nihil vetat quominus utaris iure tuo.

Articulus VI.

De supposito et persona.

48. In substantiae notionem redeuntes, tria quoad ipsam considerare possumus: primum quod existat et quidem in se; alterum, quod vi aliqua ad operandum idonea perfruatur; tertium, quod se possideat, sitque sui iuris in existendo. Primum proprie et praecise notionem constituit *substantiae*, de qua superiore articulo satis dictum est. Alterum conceptum praebet *naturae* (1), quae definiri potest *substantia* vel *essentia prout vim ad operandum includit.* Postremum denique ideam *suppositi* praebet, quod revera non est aliud, nisi substantialis natura prout se ipsam possidet nec cum altero se communicat, atque ideo plenum est et adaequatum suarum operationum principium. Modus autem

(1) Vocabulum naturae, utpote per se vagum, ad alios etiam sensus torqueri solet. Sic nonnunquam significat Auctorem ipsum naturae, nonnunquam rerum creatarum universitatem, nonnunquam rei cuiuslibet essentiam, quae per definitionem explicatur, nonnunquam essentiam substantiae solius, quandoque etiam rei alicuius nativitatem, atque his similia.

sic consistendi in se, ex quo fit ut substantia semet cum nemine participet, sed se ipsa possideat, *subsistentia* nominatur. Quare suppositum concipi debet ut resultans ex substantiali natura et subsistentia, potestque definiri ita, ut dicatur esse *substantia undique completa, sui iuris et alteri incommunicabilis.* Quae tamen, si intelligentia perfruitur, non simpliciter *suppositum*, sed peculiari et digniore nomine *persona* nuncupatur, quam rite definies: *substantiam rationalem completam, sui iuris et alteri incommunicabilem.*

Hae definitiones illis congruunt adamussim, quas in libro *de duabus naturis* Boethius tradidit, vir non modo philosophiae sed etiam theologiae apprime consultus. Porro is suppositum descripsit: *naturae completae individuam substantiam;* personam vero: *rationalis naturae individuam substantiam.* Ubi tamen adverto vocem *individuam* non pro *singulari* tantum, sed pro *incommunicabili* ab eo usurpari; quandoquidem id reapse omnino *individuum*, seu non divisum in se et divisum a quolibet alio, dicendum est, quod non modo singularem naturam praebeat, sed etiam alteri nullo modo se communicet. Natura autem, utcumque singularis concipiatur, adhuc tamen communicabilis est.

49. Atque hoc loco duplex emergit quaestio perutilis, et iis, qui operam daturi sunt theologiae, valde necessaria. Prima est: utrum persona in rebus creatis concrete spectata (idest tanquam subsistens rationale sui iuris) re differat a natura (1); altera, num subsistentia ex negatio-

(1) De substantiis creatis hoc quaerimus; quia in Deo, qui

ne tantum, an ex positione quadam emergat. Et ad primam quod attinet, subsistentiam in creatis non cogitatione tantum, sed obiective et distinctione saltem modali a natura secerni, apud omnes in confesso est. Re enim vera, natura creata quamquam singularis sit et completa, tamen, si praecise in ratione notisque naturae tantum spectatur, omnimodam incommunicabilitatem nondum praesefert. Etenim mentis obtutum in ea figentes, etsi pervideamus ipsam, eo quod completa sit atque integra, non posse per modum partis alteri naturae coniungi; tamen in ea nihil adhuc conspicitur, quod vetet ne ipsamet cum altero se communicet, ut *natura*. Quamdiu enim quoad essentialia tantum principia licet singularitate affecta cogitatur: nondum plene se possidere concipitur, sed optime posse a nobiliore quodam assumi supposito. Sic de individua Christi humanitate a *Verbo* assumpta factum esse docet Fides. Si igitur in notis naturae singularis, sic nude sumptae, nihil adhuc reperitur, per quod hanc ultimam speciem *incommunicabilitatis* habeat; necesse est ut aliqua exstet realis distinctio inter naturam sic acceptam, et eamdem iam sistentem in semetipsa, talique modo terminatam, ut alterius revera non sit, sed ipsa-

maxima gaudet simplicitate, subsistentia a natura distinctione non *reali*, sed *virtuali* tantum discriminatur.

In hanc vero quaestionem, fortasse philosophi nunquam devenissent, nisi Fidei mysteria occasionem dedissent. In Christo enim una est persona, duplex natura. Unde humanitas in eo quamvis individua et singularis, tamen quia a Verbo hypostatica unione assumpta est, personam de se non constituit.

met se possideat. Et quoniam natura rationalis sic constituta, *subsistentia in concreto* vel *persona* nominatur, haec ab illa realiter discriminetur oportet.

Ad alteram vero quaestionem quod pertinet, diversa animos sententia distraxit. Alii enim personam vel subsistentiam in concreto haberi reputant per solam negationem unionis naturae singularis cum ente nobiliore. Quare naturam creatam hoc ipso quod a superiore aliquo principio non assumitur, sed sibi ipsa relinquitur, personam constituere dicunt et adaequatum suarum operationum principium. Secus vero si aliter accideret. Idque ex eo probant, quod hic modus sufficiat ad realem distinctionem inter personam et naturam constituendam et facilior sit captu. Alii contra ad personam constituendam, praeter naturam, positivam aliquam entitatem modalem requirunt, quae accessu suo naturam sic terminet, ut eam reddat sui iuris et alteri incommunicabilem. Atque id probare nituntur ex eo, quod plus quiddam est persona seu natura in se subsistens, quam simplex natura tantum; tum etiam quia secus natura in nihilo differret a supposito, quippe hoc illi nihil adderet, praeter negationem unionis cum alio. Utraque sententia suos fautores habet, atque ad dogma Incarnationis explicandum satis est. Quare quae magis lubet, quisque amplectatur.

50. Ad theoriae coronidem iuvat Lockii opinationem circa personae identitatem breviter coarguere. Is enim postquam absurda non pauca materialismo (ut in more habet) faventia quasi iocans protulit, commentitiisque fabellis locum

dare sua philosophia non indignum putavit: ad identitatem personae explicandam devenit eamque reponi docuit in conscientia propriarum actionum, seu in actu quo quis operationum, quas elicit, sibimet est conscius (1). Cuius sententiae falsitas adeo patet ut expositione non egeat. Tamen claritatis gratia duo breviter observamus.

Primum est, tantum abesse ut conscientia nostrarum actionum identitatem personae constituat; ut ne cogitari quidem possit conscientia eiusmodi, nisi antea personae identitas subaudiatur. Nam quo pacto conscire possumus illas actiones esse nostras, nisi reapse iidem simus, qui eas conscimus et qui eas emisimus? Profecto nisi id iam ratum ante sit, conscientia huiuscemodi sine errore atque deceptione cogitari non potest. Personae igitur identitas conscientiam

(1) « Lorsque nous voyons, que nous [illegible]s, que nous « méditons, ou que nous voulons quelque chose, nous le « connaissons à mesure que nous le faisons. Cette connais- « sance accompagne toujours nos sensations et nos perce- « ptions présentes; et c'est par-là que chacun est à lui-mê- « me ce qu'il appelle soi même. On ne considère pas dans « ce cas si ce même soi est continué dans la même substan- « ce, ou dans diverses substances. Car puisque la conscience « accompagne toujours la pensée et que c'est là ce qui fait « que chacun est ce qu'il nomme soi-même, et par où il se « distingue de toute autre chose pensante; c'est aussi en cela « seul que consiste l'*identité personnelle,* ou ce qui fait que « un être raisonnable est toujours le même. Et aussi loin « que cette conscience peut s'étendre sur les actions ou les « pensées déjà passées, aussi loin s'étend l'identité de cette « personne: le soi est présentement le même qu'il était alors; « et cette action passée a été faite par le même soi que celui « qui se la remet à présent dans l'esprit. » *Essai phil. con- « cern. l'ent. hum.* l. 2, ch. 27, §. 9.

praecedit, et circulo vitioso obvolvitur qui illam per hanc constitui autumat.

Alterum est congeries absurdorum, quae ex Lockiano commento derivarentur. Nam in ea sententia deliri et amentes, qui praeteritarum actionum oblivione capiuntur, in personam aliam converterentur; non enim conscientiam haberent illarum actionum, per quam persona eadem constituitur. Praeterea quotiescumque conscientia actionum nostrarum interrumpitur, ut in somno; persona etiam tunc cessaret, et quamdiu ille status perseveraret, nulla foret. Imo, si vera loqui volumus, persona in nobis mutatione perenni varianda esset iugiter. Nam in tantum per Lockium eadem permaneret, in quantum immutata in ipsa persisteret conscientia praeteritarum actionum. At commemoratio [illegible] nunquam una eademque in homine durat; tum quia anteactas operationes omnes unico actu nunquam reminiscimur, tum quia plurium actionum praeteritarum memoriam in dies amittimus. Postremo si eadem conscientia ex una intelligente substantia in aliam transferretur (quod Lockius impossibile non esse dicit), posset tunc profecto eadem persona in diversis distinctisque substantiis reperiri.

Atque haec nonnulla sunt rationi absona, quae ex lockiana sententia scaturiunt; ut missa faciam absurda illa graviora et pestilentiora, quae contra Fidei dogmata derivantur. Felix philosophia, si talibus instauratoribus permitteretur!

Articulus VII.

De relatione.

51. Quemadmodum ea, quae ita concipi possunt, ut alia, ad quae forte referuntur, simul intelligi non oporteat, *absoluta;* sic ea, quae cogitari nequeunt, quin alterius rei ideam simul excitent, seu quorum natura est, ut ad aliud referantur, *relativa* dicuntur. Exemplum primi generis sit *homo;* qui ut consideretur, opus non est ens aliud, cum quo comparetur, una simul cogitare. Exemplum vero generis posterioris sit *pater;* qui certe apprehendi cogitatione non potest, quin alterius rei, nempe filii, notionem simul revocet (1). Iam age hic ordo, quo res una refertur ad aliam, seu haec determinatio, qua res non absolute in se sed vi comparationis cum alia intelligitur, *relatio* appellatur. Eiusmodi est notio ex. gr. *aequalitatis*, quae tunc habetur, cum res una confertur cum alia re, quam aequiparat.

In relatione tria considerari debent: *subiectum, terminus, fundamentum.* Subiectum dicitur illud, quod refertur ad aliud; id vero, ad quod refertur, est terminus; ratio denique ob quam refertur, seu id ex quo relatio resultat, funda-

(1) Alio sensu usurpari etiam solent hae voces, quatenus nomine *entis absoluti* id intelligatur, quod dependentiam nullam involvit, nec ut existat exposcit aliud; *relativum* vero, quod contra se habet. Qua acceptione ens absolutum nonnisi Deus dici posset; res vero creatae, cuiusvis naturae sint, entia relativa nominarentur.

mentum relationis nominatur. Sic, ut exemplo rem declarem, in relatione similitudinis, quae inter duo corpora alba intercedit, corpora albedine suffusa *subiectum* et *terminus*, ipsa albedo, vi cuius similia dicuntur, *fundamentum* relationis diceretur.

52. Relatio in logicam et realem dispescitur. Illa est quae a mentis consideratione pendet; altera quae in rebus ipsis viget, tametsi nulla mentis accedat consideratio. De utriusque veritate dubitari non potest. Nam ad primam quod attinet, evidens est posse mentem respectus varios et ordines invicem in suis ideis efformare, velut si notionem aliquam universalem cum individuis, quae illa complectitur, forte comparat; aut obiectum unum idemque cum seipso confert, atque ita illi identitatis relationem tribuit. Ad alteram vero quod pertinet, non minus certum est quamplura reperiri quae ante omnem mentis operationem respectum et ordinem habent inter se. Sic effectus omnis et causa relationem et ordinem unius ad alterum includunt, quem a mentis consideratione non recipiunt sed potius menti contemplandum obiiciunt.

Atque harum relationum realium existentia ex ipsa creatorum entium conditione resultat. Rerum enim universitatis constitutio poscit ut certus nexus adsit et ordo unius rei ad aliam et omnium ad supremam Causam, a qua pendent et iugiter conservantur. Iam vero hic ordo relatio quaedam est. Relatio enim, ut dixi, in respectu et habitudine unius ad aliud tota quantaque est, versatur. Ergo cum talis ordo realis sit, et non in mente tantum sed in rebus a Deo con

ditis inhaereat; relatio realis, quae ipsam rerum naturam afficiat, negari plane non potest.

Nec difficultatem ingerit quod ad eiusmodi relationem percipiendam comparatio semper aliqua requiratur, quae actus est mentis. Nam vi comparationis huius relatio non conditur, sed detegitur; ac proinde ordo relationem efficiens in rebus ipsis, quae comparantur, exstet necesse est.

53. At enim quae conditiones necessariae sunt ut relatio sit realis et a logica distinguatur? Repono, eas esse quatuor.

Prima est, ut subiectum, cui relatio tribuitur, aliquid reale sit. Evidens enim est non posse realem ordinem subiecto commentitio aut logico inhaerere; siquidem quidquid in subiecto aliquo inest, eius conditionem sequitur.

Secunda est, ut fundamentum, unde relatio exsurgit, reale etiam sit. Nequit enim quidpiam causam excedere, a qua procedit.

Tertia, ut terminus, quem relatio respicit, actu sit. Cum enim munus relationis in hoc ponatur, ut rem unam ad rem aliam referat, nempe subiectum ad terminum; hunc actu exstare necesse est, ut ordo inter ipsum et subiectum actu intercedat. Quod dictum intelligas de respectibus iis, qui proprie adventitii sunt et internam rerum naturam non attingunt. Neutiquam vero extendi debet ad eas relationes, quae proprie tali classe non continentur, et quarum munus non est terminum respicere dumtaxat, sed praeterea rei, cui insunt, naturam determinare; qualis esset ex. gr. ordo ac relatio facultatis cuiusdam ad suum obiectum. Hae enim rela-

tiones seu respectus dari possunt, antequam exstet terminus; eoque sublato, sunt superstites.

Quarta conditio est realis distinctio inter fundamentum et terminum. Subiectum enim non refertur ad terminum, nisi quatenus fundamento relationis afficitur. Ea autem, quae invicem referuntur, ordinem et oppositionem habent inter se; ordo autem et oppositio nonnisi inter res distinctas cerni potest. Advertendum tamen est relationem a fundamento, unde resultat, minime distingui; sed esse fundamentum ipsum prout non absolute cogitatur, sed subiectum, cui inest, ad terminum refert. Sic relatio similitudinis, quae inter duo alba corpora intercedit, ab albedine revera non differt; sed hoc unice addit, quod albedo unius corporis non absolute sed in ordine ad albedinem alterius respiciatur. Hinc est ut sola positione fundamenti relatio emergat, modo adsit terminus, ad quem subiectum referri debet.

54. Relatio potissimum reducitur ad convenientiam vel discrepantiam, quae inter plura entia intercedit, aut ad dependentiam effectus et causae. Sic similitudo vel aequalitas ponitur in convenientia qualitatis vel quantitatis; secus diversitas vel inaequalitas. Sic etiam relatio patris in filium, et vicissim, habetur ratione vitae, quam huic ille generatione largitus est, hic contra ab illo recepit. Denique observari debet relationem aliam esse mutuam, aliam vero non mutuam. Sic relatio aequalitatis ex. gr. inter duas aequales quantitates mutua est; relatio inter creaturam et Deum mutua non est. Nam licet creatura realem relationem habeat ad Deum,

Deus tamen nonnisi rationis relationem habet ad creaturas. Creatio enim, quae huius relationis fundamentum est, non aliquid novi in Deo ponit, sed in creaturis tantum, ut suo loco dicetur. Tum etiam relatio mutua vel est eiusdem appellationis, vel diversae. Sic relatio patris et filii est mutua quidem, sed appellationis diversae; relatio similitudinis inter duos albos parietes mutua est et appellationis eiusdem.

CAPUT TERTIUM

DE CAUSIS.

Disceptatio de causis ad ontologiam maxime pertinet, tum propter cennexionem quam habet cum entis conceptu (omne enim ens aut causa est, aut saltem ex causa gignitur); tum etiam quia ceterae scientiae, quarum principia tractari hic debent, in causarum praesertim investigatione versantur. Longe enim sumus ab iis, qui causarum studium a philosophia exulare volunt; siquidem veri nominis scientia acquiri nequit, nisi rerum causae detegantur. Quare harum neglectus pervertit ea, quae sunt scientiae fundamenta, et naturae reluctatur, quae, ut inquit Seneca, *curiosum* nobis ingenium dedit, idest causas sciendi cupidum. Ne autem brevitatis terminos transiliamus, totam quaestionem tribus absolvemus articulis. Primum de notione causae generatim; deinde de efficientium creatorum activitate; tandem de causa finali, quae omitti nequeunt, edicemus.

Articulus I.

De notione causae.

55. Etsi causae nomen efficienti potissimum tribui soleat, tamen ea vox latius evagatur, et generatim significat quidquid concurrit et confert ad productionem alterius. Hoc universalis causae notio importare videtur. Id vero, quod producitur, nominatur *effectus;* et actualis influxus, quem causa quaevis in suo genere ad existentiam effectui impartiendam exerit, *causalitas* nuncupatur.

Causarum quatruplex est genus: *materialis*, *formalis, efficiens* et *finalis*. Quae partitio ex ipsa rerum observatione colligitur. Nam in nova rei cuiuspiam effectione, cuius exempla innumera contuemur, quatuor considerari possunt. Primum, ens illud cuius actione effectus gignitur. Deinde, subiectum in quo ens eiusmodi operatur ad effectum producendum. Tertio, realitas illa, quidquid sit, quae per talem actionem in subiectum inducitur. Tandem, bonum illud, quod agens (si ratione sit praeditum) ex actione sua consequi studet, aut at quod procurandum (si ratione privatur) a supremo Ordinatore dirigitur. Ponite ante oculos artificem, qui solidam Alexandri effigiem e marmore exsculpat. In hoc exemplo, ut videtis, quatuor cogitari debent: artifex ipse, qui statuam elaborat; marmor, ex quo signum illud exsurgit; dispositio partium, quam marmor recipit ad Alexandri referendam figuram; denique scopus, quem sibi sculptor in

operando praestituit. Iam vero horum primum *causa efficiens*, alterum *materialis*, tertium *formalis*, quartum *finalis* nominatur. Ergo quatuor vigent causarum genera. Et quoniam aliae, quotquot excogitabis, ad aliquam ex recensitis facile reducuntur; adstructa partitio plena est omnesque complectitur.

Et sane, etsi alicui fortasse videri posset divisione hac nec instrumentum, quo in operando quandoque utimur, nec causam exemplarem aut obiectivam contineri; id tamen falsissimum est. Nam instrumentum ad causae efficientis genus revocatur. Etsi enim virtute et motu ex principali agente accepto operetur; tamen aliquid vi etiam sua in effectum confert, vel saltem actionem illam exercet, ad quam a principali causa elevatur. Exemplum habes in penicillo, quod a pictore ad pingendum adhibetur. Obiectum vero, circa quod scientia vel actio aliqua versatur, ad causam formalem reduci potest. Quamquam enim eo nomine id pressius intelligatur, quod intrinsecus subiectum actuat; tamen latiore sensu quidquid speciem realitatemque alterius aliquo modo metitur et determinat, causa eiusdem formalis dicitur. Quare cum obiectum sit quod actioni vel scientiae speciem elargitur, propter ordinem quem hae ad ipsum involvunt (in tantum enim actio vel scientia talis est, in quantum circa tale versatur obiectum); efficitur hinc ut obiectum etiam causa formalis, sed externa, vocetur. Denique causa exemplaris reduci potest tum ad finalem, quia eius imitatio ab artifice intenditur; tum ad formalem, quia extrinsecus saltem effectum ad sui similitudinem produ-

cendum determinat, cum artifici suppeditet formam effectui tribuendam in eoque delineandam.

56. At, ut diximus, causae nomen praecipue efficienti tribuitur, quae definiri potest: *ens aliquod, quod actione sua reali et physica novam producit existentiam* (1). Qua definitione a ceteris

(1) Etsi aliquando, apud Graecos praesertim, principium quodvis active influens αἰτία nimirum *causa* soleat nominari; tamen severiori acceptione utriusque conceptus oppido differt. Quamquam enim omnis causa principium sit, tamen non omne principium est causa. Et quoniam hoc discrimen valde notatu dignum est pro iis, qui theologiae operam daturi sunt; utile erit ipsum aliquantulum enucleare.

Principium igitur generatim intelligitur *id a quo aliquid utcumque procedit*. Qua in re animadvertendum est in primis, ad notionem principii pertinere, ut inter ipsum et id, quod procedit, consecutio aliqua et nexus intercedat. Qui quidem si exterior est dumtaxat et sine influxu actionis unius in alterum, denominatio principii latius sumitur tribuiturque rebus quampluribus, quae intrinsecus non connectuntur. Sic ratione successionis negotium, unde cetera inchoamus, eorumdem principium dicitur; aurora, unde dies exorditur, eius principium appellatur. At vero si inter principium et id, quod ex ipso procedit, non qualiscumque nexus externus adsit, sed interna connexio et verus actionis influxus; tunc huius vocis usurpatio pressior erit magisque propria.

Sed principium eiusmodi, quod idcirco sic nominatur quia actuose influit, nullum est in rebus creatis, quod hoc ipso rationem causae non induat. In creatis enim nullum est agens, quod possit actione sua eamdem numero naturam, quae in ipso est, communicare cum eo, quod ex ipso procedit. Hoc enim infinitam exquireret perfectionem, et humano captu incomprehensibilem foecunditatem. Quocirca creatis in rebus quidquid ex aliquo principio oritur, idem effectum esse oportet. Semper enim naturam ac realitatem recipit a realitate sui principii numero saltem distinctam, ac proinde dependentem existentiam mutuatur. Tantummodo in augustissimo Trinitatis Mysterio, docente Fide,

causarum generibus apte distinguitur. Nam cum dicitur: *actione sua reale et physica*, secernitur a finali, quae non physice in effectum operatur, sed efficientem bonitate sua allicit, suique amo-

exemplum habemus principii cuiusdam, quod actuose in aliam personam influit impertiendo naturam, nec tamen est eius causa, propterea quod eidem non naturam a se distinctam, sed suam propriam impartitur.

Deinde observandum est ad principium pertinere ut respectu eius, cuius est principium, aliquo modo sit prius; secus nequaquam id esset, unde hoc procederet. Ut autem intelligatur quonam pacto principium prius esse oporteat, considerari debet triplicem posse praeeundi rationem, quam *prioritatem* appellant, cogitari. Una dicitur *temporis*, qua quidpiam alteri duratione antecedit ipsoque nondum exstante exstat; sic dies prior est nocte. Altera dicitur *naturae,* per quam aliquid etsi simul exstet cum alio; tamen est eiusmodi, ut hoc ab ipso, quoad existentiam, pendeat. Sic sol se habet quoad lucem, quae simul quidem viget, attamen ab eo dependens est. Tertia dicitur *originis*, per quam quidpiam ita sit, ut aliquid ab ipso exoriatur; licet hoc neque tempore sit posterius, neque naturam dependentem accipiat.

Sic a Fide docemur in Deo se habere Patrem respectu Filii, et utrumque respectu Spiritus Sancti. Iam vero ad rationem principii haec postrema prioritas sufficit, etsi duae ceterae superiores desint.

Denique inter principium et id, cuius est principium, distinctio realis intercedere debet, siquidem haec inter se mutuam relationem habent atque oppositionem; nihil autem sibimet opponi nec ad seipsum referri potest.

His explanatis, intelligitur differentia, quae inter causam et principium proprie dictum viget. Nam principium, cum internum est, naturam principiato communicat, sed eam non producit; secus vero est de causa. Itemque ad principii notionem sufficit origine tantum praecedere id, cuius est principium; at causa effectum praecedere debet, si non tempore, saltem natura. Aliter enim non produceret novam existentiam, ac proinde a causae definitione descisceret.

ris appulsu ad effectum moliendum inclinat. Cum vero adiungitur: *novam producit existentiam*, separatur a materiali et formali, quae non aliquid a se diversum gignunt, sed ipsae effectum intrinsece constituunt. Sic statua ex. gr. ex materia marmoris et artificiosa partium structura conflatur.

57. Notionem etiam causae pervertit Lockius more suo. Eam enim in sola praecedentia unius phaenomeni respectu alterius ponit; quia hanc tantummodo attingunt sensus (1). Seu, aliis verbis, notionem causae prorsus eliminat; quae certe non in successione sed in dependentia consistit, per quam id, quod non erat, vi alterius esse incipiat.

Lockium sequutus est Hume ad scepticismi caliginem scientiis offundendam. Lockianis enim principiis insistens, sic causae efficientis conceptum a cognitione nostra ratiocinando expungit: Cum ideae, inquit, non sint aliud, nisi imagines impressionum, quas experimur; nequeunt continere nisi id, quod percipimus aut sensibus aut conscientia. Iam vero horum neutrum nos causalitatem docet. Sensus enim non referunt, nisi iuges successiones phaenomenorum; quae quidem ostendunt unum aliud consequi, at minime alterum ex altero gigni. Conscientia vero nec quid sit vis quae agit in corpore, nec naturam animi et corporis aut vinculi quod utrumque iungit, refert; nec causas detegit aliorum phaenomenorum, quae contingunt in nobis. Ergo etiam vi conscientiae consecutio tantum u-

(1) *Essai sur l'ent. hum.* livr. 2, ch. 26.

nius rei post aliam, non vero earumdem connexio mutua et dependentia deprehenditur (1).

Verum hae sceptici hominis argutiae vanae sunt. Ipse enim duo impetit: notionem causae generatim, et certitudinem activitatis causarum secundarum. At quoad notionem causae generatim, ea neque a conscientia neque a sensibus attingi debet; sed proprie ab intelligentia, occasione phaenomenorum, quae accidunt in rerum natura. Nam, cum phaenomena naturalia contuemur, successiones iuges et mutationes accidere conspicimus, seu continuum transitum a non existentia ad existentiam. Hinc notio exsurgit effectus, qui aliud non est quidquam nisi id quod esse incipit, seu quod a non existentia transit ad existentiam, atque ideo existentiam aliunde recipit. Hinc, cum mens conspiciat existentiam eiusmodi non posse a nihilo derivari (positio siquidem nequit a negatione procedere), eam deducendam esse perspicit ab alia existentia, quae vi sua efficiat ut sit id quod ante non erat. En causae efficientis notio; immo etiam existentia causae cuiusdam in genere ex ipsa phaenomenorum serie, quam sensus referunt, vi intelligentiae et rationis educta.

Ad activitatem vero causarum secundarum quod pertinet, eam in sequenti articulo demonstrabimus. In praesens animadvertere sufficit, argumenta quae profert Humius incassum aërem verberare. Nam si de externa experientia sermo est, haec non seorsum per se accipi debet ad activitatem corporum demonstrandam,

(1) *Essais philos.* Essai septième.

sed quatenus ratiocinio praebet initium; in quo principia rationalia ex fine et ordine generatim inspecto et sapientia Conditoris desumantur. Sin sermo est de conscientia, haec, ut videbimus, aperte testatur influxum virium nostrarum in actiones, quas elicimus. Cuius testimonii veracitas non infirmatur ex eo quod conscientia non referat illa etiam, quae Humius commemorat. Nam horum notitia extra ambitum conscientiae vagatur. Conscientia enim in primis non attingit nisi factum, non naturas vel quidditates, quae aut intelligentiae obiectum sunt, si immediate patent, aut rationis, si discursu deduci debent. Deinde, inter ipsa facta, per conscientiam non attinguntur, nisi ea quae interna sunt et ad vires vel cognoscendi vel appetendi pertinent, non vero illa quae a viribus mere physicis proficiscuntur.

58. Tandem ad causae efficientis partitionem quod attinet, ea dispescitur: I. In efficientem *per se* et efficientem *per accidens*. Illa est quae vere et suapte vi influit in effectum, ut ignis respectu combustionis; haec autem, quae coniungitur cum causa vere influenti, ipsa autem nihil influit, ut fulgor qui in igne relucet. II. In *physicam* et *moralem*. Prima est, quae ipsa per se vires suas in effectum exerit, ut qui rem aliquam per se facit; altera vero est quae alium ad operandum impellit, sive iussu, sive consilio, sive etiam non proibitione: ex. gr. si quis rei cuiuspiam agendae aliis dat mandatum. III. In *principalem* et *instrumentalem*. Illa est, quae effectum gignit per virtutem eiusdem vel altioris perfectionis, quam sit effectus; haec vero quae

ad effectum producendum concurrit per virtutem inferioris ordinis, quae proinde elevari indiget ac regi a causa aliqua superiore. Sic se habet calamus ad scribendum, utpote qui motu manus et artis regimine indiget; contra autem scriptor, qui calamo utitur, causa principalis scripturae diceretur. IV. In *primam* et *secundam*. Illa est, quae ex altiore causa in operando non pendet, ut Deus; haec vero quae secus se habet in agendo, ut quodvis creatum efficiens. V. In *proximam* et *remotam*. Illa est quae sine intermedia causa in effectum influit; haec vero quae aliis intercedentibus agit. VI. In *univocam* et *aequivocam*, quarum prima effectum eiusdem perfectionis atque ipsa est; altera vero effectum perfectionis inferioris producit. VII. In *totalem* et *partialem*, prout vel sola in suo ordine ad effectum sufficit, vel effectui praestando est impar et alterius consortio iuvatur. Denique, in causam *necessariam* et *liberam*. Illa est, quae positis omnibus ad agendum requisitis nequit non agere, sed necessario exerit actionem; haec vero, quae positis omnibus ad agendum requisitis, potest agere vel non agere, aut etiam se ad contrariam actionem flectere.

Requisita ad agendum nominantur conditiones illae et adiuncta, sine quibus actio sequi non potest, neque agens ad operandum expeditur. Huiusmodi essent ex. gr. (ad combustionem quod attinet) siccitas subiecti comburendi, admotio ignis, atque horum similia. Qua in re illud est etiam animadversione dignum, causam in triplici statu cogitari posse: in *actu primo remoto*, in *actu primo proximo*, in *actu secundo*. Dicitur

esse in actu secundo, cum operando suam activitatem exercet. Dicitur in actu primo remoto, cum prout activitate praedita est consideratur, aliqua tamen conditio deest ad agendum necessaria. Denique dicitur in actu primo proximo, cum praeter activitatem omnia adsunt requisita, quae illam ad operandum expediunt.

Articulus II.

De activitate causarum secundarum.

59. Est Occasionalistarum dogma, duce Arnoldo Geulinx et post ipsum Nicholao Malebranche, creaturas omni activitate privari, sed meras occasiones esse, quarum intuitu Deus unice omnia, quae fiunt in rerum universitate, peragat. Porro Occasionalistae in duplicem partem abiere. Alii enim omnibus omnino creatis agentibus, ne spiritibus quidem exceptis, vim operandi ademerunt, atque idcirco *rigidiores* vocantur; alii vero corporibus tantum actionem omnem denegarunt, solis spiritibus concesserunt, et propterea *mitiores* dicuntur. Nobis adversus utrosque pugnandum erit; et postquam generatim sive spiritus sive corpora, modo sibi consentaneo, veras esse causas probaverimus, thesim hanc ab ipsorum argutiis vindicabimus.

60. Principio quidem contra occasionalistas rigidos impetum facimus, asserimusque spiritus vera perfrui activitate, ac propriorum effectuum non esse occasiones sed causas. Constat id evidenter vel ex solius conscientiae testimonio; quae exploratum cuique facit animum revera a-

gere. Quisque enim indubie persentiscit se ita intrinsecus moveri atque agi, ut id non ex activitate aliena externoque impulsu, sed ex vi sibi propria animoque insita oriatur. Sic dum volumus, dumque intelligimus, aut vires alias quascumque animi sive cognoscendi, sive appetendi, sive etiam movendi corpus exercemus; perquam vivide experimur, operationes eiusmodi non modo in nobis, verum etiam a nobis gigni, atque ita nos afficere, ut a principio ad naturam ipsam nostram pertinente proficiscantur. Quod conscientiae testimonium infringi nequit aut debilitari, quin simul evidentia omnis atque certitudo una pariter repudietur. Nisi igitur rationem ipsam exuere aut in delirantium numero haberi velimus, inficiari non possumus animum nostrum (idque pro ceteris etiam valet spiritibus) vera perfrui activitate, operationumque nostrarum non occasionem nos esse sed causam (1).

Praeterea si non animus noster, sed solus Deus in nobis operaretur, omnis libertas actionum nostrarum, omne meritum aut demeritum, omne denique discrimen inter honestum et turpe corrueret. Si enim Deus facit quaecumque fiunt, flagitium, scelus, et quidquid indecorum est, homini perperam imputatur. Immo vero nihil flagitiosum existimandum esset, quippe cum Deus

(1) De animis reliquorum hominum hoc patens est, si quidem consimilem nobis naturam habent; ubi autem natura eadem, ibi idem iudicium de attributis ferendum est. De spiritibus vero excellentioribus argumentum fiet a *minori* ad *maius*. Quod enim perfectionis est, si in naturis viget inferioribus, id multo magis superioribus, nisi aliquid obstet, tribuendum erit.

flagitiose non agat. Atque ita ordo moralis, virtutis studium, communis consuetudo, societas denique ipsa funditus pessum iret.

Postremo, ne plura consecter, si natura quaevis ad finem aliquem sibi accommodatum consequendum dirigi debet idque ex sapientia Conditoris derivatur; nemo non videt hoc potissimum dicendum esse de animo, qui longe praestabiliorem, quam ceterae res creatae, naturam habet. Iam vero quo pacto intelligi potest naturalis istaec et innata ad finem directio, sine viribus quibusdam natura insitis, quibus subiectum ad finem propositum rapiatur, eumdemque adipisci contendat?

61. Quo loco iam vides dilatatum esse argumentum, atque ad ipsa corpora iam nos esse ratiocinando porrectos. Haec enim ad finem aliquem spectare oportet, et proinde iis instructa esse agendi viribus, quibus ad illum nitantur assidue. Et quoniam pro spiritibus ab interna experientia deprompsimus rationem; pro corporibus observatio externa suppeditet, fulta tamen ratiocinio. Nam quid notius in natura magisque compertum est sensibus, quam torrere ignem, solem illuminare, germinare plantas, frondescere, fructus edere, ceteraque, quotquot sunt, corpora suis quaeque gaudere actionibus? Quae sensilis experientia non ipsa seorsum per se sola accipienda est, sed prout communi naturae sensui iungitur, cui, ut in logica diximus, falsum subiectum esse non potest. Et re quidem vera istaec invariata, uniformis, constans et universalis experientia, qua determinatos effectus, determinatis quibusdam adhibitis causis, sequi conspici-

mus; talis est, ut generatim in omnes, qui occasionalismi praeiudiciis imbuti non sunt, iudicium firmum inducat existimandi ea phaenomena ex activitate interna illarum causarum revera procedere.

Accedat huc ratio, ex sapientia Dei conditoris et gubernatoris deprompta. Nam cum corpora spectemus iugiter constanterque ad determinatos edendos effectus adhiberi, recte inferri debet ipsa eorumdem veras esse causas; stultum siquidem foret ineptumque rebus uti in operando, quae reapse ad ponendum effectum vi sua nihil conferunt, nec ullam actionem exercent. Audiatur S. Thomas: « Contra rationem sapientiae est « ut sit aliquid frustra in operibus sapientis. Si « autem res creatae nullo modo operantur ad effectos producendos, sed solus Deus operatur, « frustra essent adhibitae ab ipso aliae res ad « producendos effectus ».

Denique quid plura? Si verum esset occasionalismi systema, omnis rerum naturalium scientia e medio pelleretur, nec ulla ratio nobis posthac suppeteret ad rerum creatarum essentias internoscendas. Eas enim non aliter cognoscimus, nisi per attributa et proprietates; proprietates autem per effectus et operationes attingimus. At occasionalismo semel admisso, nullus nexus intrinsecus inter operationes, quas conspicimus, et substantias creatas extaret amplius. Inepte igitur et iniuria ex operationibus, quas eliciunt, naturam rerum creatarum argueremus. Et sane in systemate, quod refellimus, effectus operationesque mundanae nequaquam a natura rerum creatarum procederent, sed tantum a Deo, eius-

que libera voluntate; qui entibus creatis, vi propria ad effectum nil conferentibus, tamquam meris occasionibus uteretur, quique proinde arbitratu suo quibuslibet uti potuisset. Ex eo igitur, quod animi cogitent, non magis liceret inferre illorum simplicitatem, quam coagmentationem; et vicissim ex proprietatibus corporum utrum composita sint necne definiri non posset. Sed hoc constaret dumtaxat, superioribus ad simplices effectus edendos, posterioribus ad compositos Deum tamquam occasionibus uti. Quae ratiocinatio cum pro singulis rerum generibus valeat; manifestum exinde fit, absurdo occasionalismi commento deterrimum in scientias scepticismum induci.

Immo inducitur pantheismus; si enim Deus unice agit, cur non dicimus Deum unice existere, creaturas vero non esse nisi phaenomenon? Profecto existentia, sine operatione, scopo destituitur; quidquid autem scopo destituitur, inutile et prorsus vanum videtur.

Solvuntur difficultates.

62. Occurrit I. Malebranche inquiens ideam causae efficientis repraesentare quid divinum; et licet causae secundae dicantur agere dependenter a prima, inde tamen sequi eas considerandas esse saltem ut divinitates inferiores, eo fermo modo, quo minores Deos olim finxerunt ethnici. Deinde, creaturae, si agerent, vim infinitam haberent; quod certe Dei solius est proprium.

Resp. Idea causae efficientis supremae, idest independentis et infinitae, repraesentat quid di-

vinum; fatemur ultro. At idipsum minime dici potest de idea causae efficientis secundariae, idest dependentis et limitatae. Haec nil divinum repraesentat, neque quoad Deos maiores neque quoad Deos minores, quos eruditionis gratia, ut puto, Malebranchius obiicit. Nos autem creatis agentibus ita activitatem tribuimus, ut eam non modo una cum existentia aliunde receperint, sed etiam non exerceant sine concursu causae primae. Quod quidem non Divinitatem arguit, sed tantum existentiam; quae certe sterilis esse non debet.

Ad alterum vero repono, vim infinitam requiri non ad quamlibet actionem, sed ad eam qua effectus ex nihilo omnino tum sui tum subiecti educatur. Causis autem secundis non haec operandi vis (quae Dei solius est propria) conceditur; sed actio, qua aliquid ex nihilo sui tantum, non vero ex nihilo etiam subiecti efficiant. Porro eiusmodi efficientia tantum abest ut virtutem infinitam postulet, ut, quemadmodum Suarez scite observat, theologi et philosophi laborent potius in excogitandis rationibus, quibus *a priori* convincant ad rem ex nihilo condendam vim infinitam exquiri.

Instabis: Deus est qui omnia facit. Ergo creaturae nihil operantur.

Resp. *Dist. Ant.* Deus omnia facit ut causa unica, *nego*; ut causa prima, *concedo*. *Nego* autem omnino *consequens*. Adversarii propositio ancipiti laborat sensu. Nam si ita intelligitur Deum omnia facere, ut cetereae causae ab operando prorsus vacent; falsa est propositio, neque unquam demonstrari poterit. Sin autem ita Deus omnia fa-

cere dicatur, ut causa sit non unica, sed prima; vera quidem erit affirmatio, sed contra nos nihil evincet. Nam ad rationem causae primae non pertinet causas secundas excludere; verum ita admittere, ut hae ex ipsa pendeant, eaque concurrente operentur, ipsa autem a nemine pendeat.

Instabis iterum: Causa prima integra est et adaequata. Quae autem est eiusmodi, consortium ceterarum excludit.

Resp. *Dist. Maior*. Causa prima integra est et adaequata in suo ordine, *conc.;* in omni ordine, *nego*. Pariter *Dist. min.* Causa integra et adaequata excludit consortium ceterarum causarum eiusdem ordinis, *conc.;* alterius, *nego*. Eo quod Deus est causa adaequata in ordine primi agentis, admitti omnino nequit aliud agens quod instar primae causae una simul operetur. At non inde consequitur exclusio causarum inferioris ordinis, quae agant ut secundae per virtutem acceptam a prima causa ex ipsaque in operando pendentem.

Instabis denuo: si tantum Deus ageret, idem sequeretur effectus. Ergo actio causae secundae redundat. Atqui nihil frustra in operibus sapientis esse debet. Ergo etc.

Resp. *Dist. primum Ant.* idem sequeretur effectus, quoad meram rei substantiam, *transeat;* quoad dependentiam et finem, *nego*. Tum *nego consequens*. Etiamsi in hypothesi, quod Deus tantum influeret, idem effectus quoad sui realitatem exsurgeret; tamen hic non eamdem dependentiam et relationem, quam nunc habet, retineret, neque eumdem procedendi modum includeret,

neque ad eumdem finem spectare posset. Aliud enim est produci a solo Deo; aliud produci simul a creatis agentibus sub illius influxu operantibus. Hoc autem valde commendat sapientiam bonitatemque artificis, quod non modo ipse per se agat, sed etiam suis effectibus agendi vim largiatur.

Obiic. II. Spiritus operando et movendo corpora semetipsos conservarent, vel Deum ad sui conservationem cogerent. Nam existerent in diversis locis; haec autem existentia conservationem postulat.

Resp. *Nego primum Ant.* Ad *probationem distinguo minorem:* haec autem existentia postulat conservationem habitam ab ipso ente quod conservatur, *nego;* habitam a Deo sic libere volente, *concedo*. Fateor equidem spiritus non posse operari nec proinde corpora movere, nisi in existendo conserventur. Verum haec conservatio non ab illis, sed a Deo procedit, et quidem libere. Deus enim hoc ipso quod libere res creavit, libere etiam conservat. Necessitas enim hypothetica, seu quae consequitur actum liberum, libertati non adversatur.

Obiic. III. Corpora sunt inertia. Ergo saltem haec non agunt.

Resp. *Dist. Ant.* Sunt inertia, idest per se indifferentia ad motum vel quietem, et idcirco statum non mutant nisi impulsu exterioris causae, *conc.;* idest sunt inepta ad motum exequendum, accepta vi et determinatione a principio aliquo externo, vel sunt incapacia cuiuslibet actionis, *nego*. Obiectio statum quaestionis elabitur et ambiguitate ludit illius vocis *inertiae;* quae quidem

in tantum corporibus inanimis attribuitur, in quantum incapacitatem importat se determinandi quoad motum localem inchoandum vel finiendum. Quod si ita accipitur, ut significet absentiam cuiuscumque actionis; neque corporibus vita carentibus competet. Haec enim revera agunt, sive per vires a principio quodam essentiali emergentes, sive per vires eorum naturae superadditas. Quorum neutrum hic definimus, cum utrumque ad occasionalistas refutandos sufficiat.

Articulus III.

De causa finali.

63. Quod vetus Epicuri et Democriti aliorumque, qui inde profecti sunt, opinio tulit, causas finales utpote luxuriantis ingenii figmenta, a naturae consideratione eliminandas esse; id recentiores nonnulli instaurare voluerunt, magno scientiarum detrimento. In primis Baconus a Verulamio etsi eas veras esse et in metaphysicis inquisitione dignas putaverit; in physicis tamen omnino steriles immo perniciosas vocavit; eoque inconsiderate progressus est, ut atheismi ansam exinde Aristoteli (qui certe hac nota inuri nequit) datam dixerit (1). Consimili fere ratione Cartesius causas finales concedit quidem, at nullum ex ipsis desumi posse argumentum in rebus naturalibus opinatus est; propterea quod fines, quos Deus in rerum universitate molienda ha-

(1) *De Dignit. et Augmentis Scientiarum c. 2.*

buit, sine temeritate investigari nequeunt (1). Ulterius Spinoza processit, causasque finales ceu hominum commenta naturam evertentia sprevit (2); quam sententiam recentiores athei magna consensione susceperunt. Ex quo iam intelligi potest utra opinio faveat atheismo.

Ad hos cavendos errores, principio dicimus causas finales non esse commentitias sed reales; idque ut pateat, sat est mentis aciem ad nos ipsos, nostrumque operandi modum flectere. Quoties enim ut rationales agimus, semper ab aliquo bono ad agendum allicimur, quod actionibus nostris praestituamus; mentisque impotem ducimus eum, qui temere nullumque scopum sibi proponens operationem aggreditur. Unde illud effatum: *Sapientis est agere propter finem*.

Quod vero ex fine a Deo rebus creatis praestituto, optime desumi possit ratio ad res etiam physicas explicandas illustrandasque, evidenter patet consideranti Deum, utpote sapientissimum et non ex temeritate sed ex intelligentia operantem, direxisse res quaslibet ad finem non modo universalem, verum etiam peculiarem et proprium singularum. Porro hi fines etsi aliquando nos latent, saepe tamen manifestari possunt et reapse manifestantur vel ex principiis naturalibus, vel ex constanti creaturarum operatione,

(1) « Ita denique nullas unquam rationes circa res naturales a fine, quem Deus aut natura sibi proposuit desumemus; quia non tantum debemus nobis arrogare, ut eius consiliorum participes nos esse putemus, sed ipsum ut causam efficientem rerum omnium considerantes etc. » *Princ. phil.* p. I, num. 28.

(2) *Ethic.* part. 1, append. ad prop. 56.

vel ex ipsarum structura, vel dispositione, vel ordine. Fine autem perspecto, nil melius haberi potest ac magis conducens ad plenam cognitionem eorum, quae rem attinent in qua cognitio versatur. Ex fine enim iudicium pendet mediorum. Nam causa efficiens, quae intellectu et voluntate operatur, sicut non potest quidquam agere, nisi finem aliquem sibi proponat; sic fine praestituto, media decernit ac necessario procurat. Ut enim patens est, qui efficaciter vult finem, pari efficacia vult etiam media, quae conducant ad finem. Quare finis non modo causa veri nominis est, verum etiam causa prima est relate ad effectum; ex eo siquidem motus omnis exorditur, et norma suppeditatur ad quam perfectio et partes operis, quod effici debet, conformentur.

Nec quemquam moveant accusationes illae cartesianae et baconianae de arrogantia in finibus naturae scrutandis ac de periculo atheismi. Non enim iure macula temeritatis is aspergitur, qui caute riteque investigat quod Deus ipse investigari manifestarique voluit. Occasio autem atheismi non hinc, sed e contraria potius philosophandi methodo timenda est; siquidem causarum finalium inquisitio supremam quamdam intelligentiam artificem mundi patefacit; at harum neglectus casum et temeritatem inducit. Unde Aristoteles et Plato, qui causas finales vestigarunt, opus naturae opus intelligentiae esse dixerunt; Democritus et Epicurus, qui illas ablegarunt; fortuitum atomorum concursum commenti sunt.

67. Horum itaque falsam opinionem reiicien-

tes, de causae finalis notione, quae scitu necessaria sunt, breviter innuamus. Finis itaque definiri potest *id cuius gratia aliquid fit*, vel *id propter quod efficiens operatur*. Eius vero *causalitas* in hoc sita est, ut alliciat appetitionem agentis atque ad sui amorem pertrahat. Unde in triplici statu considerari potest, nimirum in actu primo remoto, cum nondum appetitum movet, sed in se ut bonitatem includens inspicitur; in actu primo proximo, cum eius bonitas per intellectum cognoscitur; in actu secundo, cum post cognitionem, voluntatem actu allicit.

Ad eius divisionem quod attinet, dispescitur I. In finem *ultimum*, *proximum*, et *intermedium*. Primus est, qui ultimo; secundus, qui proxime et immediate intenditur; postremus, qui inter utrumque medium locum occupat. II. In finem *principalem* et *accessorium*; ille est qui praecipue, hic qui secundario et concomitanter desideratur. III. In finem *qui*, et in finem *cui*. Ille est bonum ipsum quod appetimus, hic subiectum cui bonum aliquod volumus. IV. In finem *obiectivum* et *formalem*. Primus est obiectum, quod cupimus; alter, actus per quem ipsum consequimur. V. In finem *operis* et finem *operantis*. Ille est, ad quem opus natura sua spectat; hic quem agens sibi assequendum praestituit. Sic quoad horologium indicatio horarum est finis operis, lucrum artificis est finis operantis.

65. Duo supersunt enucleanda, nimirum sensus huius duplicis effati: *quod est primum in intentione est ultimum in executione;* et: *omnia operantur propter finem*. Ad illud itaque intelligendum, adverte ordinem intentionis nihil esse

aliud, nisi seriem actuum voluntatis, qui circa finem et media versantur, prout haec in mente tantum existunt; ordinem vero executionis esse seriem actuum voluntatis et ceterarum operandi virium, quae finem et media attingunt, prout exequimur. At certum est nos primo appetere finem, atque ex eius desiderio ad media appetenda et seligenda moveri. Proinde finis primus est in intentione. In executione autem viceversa se res habet. Nam primo media adhibemus, deinceps vi illorum finem consequimur. Proinde finis est in executione postremus.

Ad alterum vero quod spectat, videlicet omnia operari propter finem, observa rebus omnibus esse praestitutum aliquem finem, in quem quaeque suis tendunt actionibus, sed multimodis. Nam agentia ratione fruentia hunc finem percipiunt ac semetipsa in illum dirigunt. Agentia vero intellectu destituta nequeunt percipere finem, vel si per cognitionem sensilem apprehendunt, (ut est in brutis) neutiquam tamen illum sub ratione finis dignoscunt. Quocirca non se in eumdem ducunt, sed ducuntur ab Auctore naturae, qui finem novit eisdemque praefixit.

CAPUT QUARTUM

DE AXIOMATIBUS.

Hactenus notiones, quae ens sive in se sive in suis praecipuis partitionibus respiciunt, explanavimus; nunc aliquid addendum de iudiciis quae ex ijs notionibus efformantur, et scientiarum principia exhibent. Quinque autem articulis disceptationem integram exsolvemus. Primum dicemus de diversa iudiciorum classe, prout axiomatum virtute decorantur. Deinde utrum omnia iudicia vel axiomata ad aliquod unum reduci possint, ex quo pendeant vel quo innitantur. Tertio principium causalitatis, quo axiomata experimentalia nituntur, vindicabimus. Denique duobus postremis articulis Kantii atque Humii doctrinam refellemus.

Articulus I.

De diversa iudiciorum classe prout ad axiomata constituenda evehuntur.

66. Memoria hic revocandum est, quod in Logica docuimus: iudicia immediata, quotquot sunt, bifariam dispartiri, nimirum in ea, quorum veritas elucescit ex ipso idearum nexu, et in ea quae non item, sed facto ipso et experientia fundantur. Exempla primi generis sint: *partes simul sumptae aequant totum; si ab aequalibus aequalia demas, quae supersunt sunt aequalia.*

Exempla autem generis posterioris esse possunt: *cogito, dolore afficior*, et reliqua quotquot conscientia refert; aut: *extant corpora, ignis adurit, aër est gravis*, atque similia, quae immediata sensuum renunciatione notescunt. Prima multimodis nominantur (1); iure autem dici possunt *iudicia a priori*, quia ex experientia non pendent; vel *analytica*, quia ex resolutione ideae subiecti aut praedicati enascuntur. Altera, etsi diversas etiam denominationes sortita sint, commode tamen vocari possunt *iudicia a posteriori*, quia experientia praebentur; vel *synthetica*, quia attributum extra notionem subiecti positum eidem adiungunt (2).

(1) Vide *Logicam* part. 2, cap. 2, art. 1.

(2) Iudicia omnia, quae synthetica sunt, *a posteriori* vocamus, idque iure meritoque. Ut enim contra Kant mox videbimus, nullum est syntheticum iudicium, quod experimentale non sit.

Has vero denominationes ad iudicia mediata, quae ratiocinio deducuntur, transferre facile erit. Nam si iudicium mediatum sit eiusmodi, ut per ratiocinium *purum* ex duobus iudiciis analyticis deducatur; nemini dubium esse potest, quin ipsum quoque analyticum censendum sit. Sic si dicas: *quidquid simplicem naturam habet, caret partibus; atqui quidquid caret partibus, discerpi et dividi nequit; ergo quidquid simplicem naturam habet, discerpi et dividi nequit;* certe veritas haec illata eadem, qua praemissae, necessitate pollet; et quamvis mediate, ex idea tamen subiecti resolutum praedicatum habet. Si vero per ratiocinium empiricum ex duplici experimentali iudicio deduces aliquid, ut si dicas ex. gr. *aestati succedit autumnus; atqui modo est aestas; ergo post erit autumnus;* clarum est deductionem istiusmodi non esse nisi veritatem empiricam, quae physicae tantum sit certitudinis. Denique cum per ratiocinium mixtum ex praemissis, altera rationali, altera experimentali, illatio ducitur, veluti si dicas: *non existit ens contingens*,

Huius bipartitae divisionis ratio evidens est; quia pro iudiciis immediate ferendis nihil aliud in obiecto inest, quod mentem ad assensum moveat, nisi aut relatio ipsa idearum convenientiaque vel repugnantia praedicatum inter et subiectum necessario intercedens, ut in his iudiciis: *totum maius est parte; nihil, quod incipit esse, existit virtute sua;* aut factum ipsum experientia compertum, ut: *loquor, aqua refrigerat;* quae certe nisi conscientia aut sensibus factum testantibus proderentur, nunquam comparatione idearum assequeremur. In *mei* enim idea profecto non est ut actu nunc loquar; ex *aquae* autem conceptu, qualem acquirimus, refrigerandi vim, antequam experiamur, nequimus elicere.

67. Haec cum ita sint, videndum est quomodo iudicia eiusmodi universalitatem induant, ut ex ipsis principiorum seu axiomatum classes constituantur.

Atque in primis illud constat, iudicia quaelibet analytica suapte vi necessitatem et universalitatem includere. Etenim talia sunt, ut non modo sua luce pateant, sed etiam ut universim ad omnes casus possibiles se protendant. Cum enim in iudiciis eiusmodi attributum sit e notione subiecti, cum eoque absoluta necessitate copuletur; ubique, et semper eidem iungatur opor-

nisi existat Ens necessarium; atqui existunt entia contingentia; ergo existit Ens necessarium; aperte vides illationem, non esse nec mere rationalem, nec experimentalem tantum, sed mediam quodammodo, et hypotheticae necessitatis quoad nos. Nimirum talis est, ut vi praemissae necessariae repugnet oppositum, facta tamen hypothesi veritatis praemissae experimentalis, ex qua etiam pendet.

tet: nec potest uspiam inesse notio *subiecti*, quin ibidem notio adsit *attributi*. Exemplum habes in iudicio saepe usurpato: *totum maius est parte*. In eo enim *subiecti* idea ideam *attributi* sibi implicat. Quare reperiri nusquam subiectum potest eodem attributo non praeditum. Quot igitur iudicia sunt analytica, tot axiomata seu principia scientiarum habentur; hoc enim nomine intelliguntur iudicia per se nota et universalitate fruentia.

At contra in iudiciis syntheticis non ita contingit. Horum enim nonnulla circa singularia et individua obiecta versantur; atque ideo non modo *universalitatem* non habent, sed ne induere quidem possunt. Huiusmodi sunt ex. gr. *ego cogito*, *sol nunc horizontem illuminat*, et quotquot alia rem individuam, prout individua est, respiciunt. Cetera vero, quae ita non sunt, quaeque non *singularia* sed *particularia* vocantur, possunt quidem ad universalitatem attolli, at non ope idearum, quibus constant, sed inductionis adminiculo. Cum enim praedicatum habeant extra subiecti notionem positum, nequeunt generalia esse vi sua. Itemque cum sola *experientia* nitantur, universalia censeri non possunt, nisi legitima plurium casuum enumeratio id gradatim de omnibus persuadeat. Sic cum lapis aliquis non suffultus deorsum ruere primo conspicitur; non potest hoc continuo de omnibus certo asseri, sed necesse est experientiam de pluribus consectari. At quoniam fieri nequit ut individua omnia periclitemur, quae axiomate universali comprehenduntur; idcirco est ut quaestio exsurgat qua ratione axiomata eiusmodi certa esse possint.

*

68. Qua in re nonnulli cum Wolfio existimant ea prout ad casus extenduntur, de quibus experientia nondum facta est, probabilia tantum esse, non certa; indubia autem haberi, si ad casus tantum iam exploratos restringantur. Unde certitudinem illis tribuunt relativam.

Verum huic opinioni acquiescere minime possumus. Etsi enim non raro res ita se habeat; tamen saepe etiam axiomata inductione fulta omnimodam universalitatem cum certitudine veri nominis exhibent. Sic ex. gr. cum ignem adurere, aut corpora gravia esse affirmamus; id de omnibus omnino intelligimus, atque ita ut certissime putemus non esse nec ullum fore individuum, cui praedicatum illud non competat; sub hac tantum exceptione, nisi Deus in casu quodam peculiari prodigium patrare velit; quod certitudinis quidem physicae proprium est, eam tamen non infirmat.

Quare aliter explicanda res est. Atque cum iudicii universalitas per solam enumerationem casuum comparari nequeat (quippe haec semper peculiaris est et ad determinata individua coarctatur), opus est ut dicamus ei principium quoddam analyticum subvenire, quod absolutam universalitatem includens iudiciis quibusdam experimentalibus observatione dilatatis universalitatem communicet. Et sane quod huc confugere opus sit, evidenter elucet. Nam si effectus superare causam nequit; iudicii universalitas nunquam a singularibus, sed ab universali quodam prodire debet; universale autem per se nonnisi iudicium aliquod analyticum esse potest.

Hoc vero iudicium analyticum, quod ad uni-

versalitatem his iudiciis impertiendam, post idoneam casuum peculiarium observationem accedát, principio *causalitatis* continetur: *nihil contingit absque causa;* vel, si melius lubet, principio rationis sufficientis: *nihil est sine ratione sufficienti*, in quod ipsum principium causalitatis resolvitur. Etenim postquam observatio talis de pluribus individuis facta est, ut eluxerit phaenomenon aliquod constanter et uniformiter rem aliquam comitari (utcumque individua, de quibus experientia instituitur, quoad numerum aut peculiares qualitates conditionesque varientur); profecto patet phaenomeni illius causam neque determinationes eas peculiares, neque fortuitas circumstantias esse posse. Haec enim pro individuorum varietate mutantur, effectus autem constans et uniformis constantem et uniformem exigit causam. Hinc mens vi principii causalitatis aliam phaenomeni causam quaeret. Et cum praeter adventitias circumstantias et peculiares individuorum proprietates, nihil aliud iure assignari possit, nisi aut ipsa eorumdem natura, aut lex in illis a Deo constabilita; ex his phaenomeni causam mens repetet. At vero natura omnibus inest, etiam proinde iis, de quibus nondum instituta experientia est; leges autem, quibus res in mundo temperantur, stabilitate fruuntur. Ergo phaenomenon, quod hinc ducit originem, non modo in individuis, de quibus habita experientia est, sed in iis etiam, quae nondum observata sunt, vigere oportet; modo eandem naturam habeant aut eodem ordine contineantur. Iure igitur iudicia synthetica (si sufficiens inductio praecedat) vi principii causalitatis generalia evadunt.

Vi enim huius principii phaenomena particularia, quae observantur, ad naturam omnibus communem, aut ad ordinem a Deo in rebus constabilitum, tamquam ad propriam causam, revocantur: atque adeo ipsis applicantur duo illa principia, quae innuimus in Logica: *Causae naturales eosdem semper producunt effectus, Leges naturae sunt constantes* (1).

69. Verum, ut quisque videt, magna cautio in his efformandis axiomatibus adhibenda est, ne observatio non satis idoneum suppeditet fundamentum. Non enim utcumque sufficit nonnulla explorare individua, sed tam diligens tamque studiosum examen exigitur, ut evidenter appareat phaenomeni causam aliam esse non posse, nisi aut illorum individuorum naturam aut ordinem a Deo sancitum in rebus. Qua in re praeclare Verulamius: « Inductio, inquit, quae procedit per enumerationem simplicem, res puerilis est, et precario concludit, et periculo exponitur ab instantia contradictoria; et plerumque secundum pauciora, quam par est, et ex his tantummodo, quae praesto sunt, pronuntiat. At inductio, quae ad inventionem et demonstrationem scientiarum et artium erit utilis, naturam separare debet per reiectiones et exclusiones debitas, ac deinde post negativas tot, quot sufficiunt, super affirmativas concludere (2). » Opus est igitur in primis obiecti non perfunctoria sed accurata consideratio, ita ut illius, quoad fieri potest, plena obtineatur noti-

(1) Prima part. c. 3, art. 4 *De inductione.*
(2) *Novi Organi* l. 1, aphor. 105.

tia. Deinde omnino oportet ut obiectum, quod observatur, rite secernatur ab iis, quae circumstant, ne forte quod aliunde provenit, ipsi errando tribuatur. Ubi autem dilucide perspectum est quid proprie ad obiectum pertineat; tum demum plenum et sufficiens casuum peculiarium examen instituendum est, observatioque iteranda, pro rei, qua de agitur, conditione.

Nec vero sola observatio sufficit, sed experientia etiam saepe iungenda est. Quas inter hoc interest, quod observatio dicatur, cum examinantur phaenomena prout a natura offeruntur; experientia autem, cum naturae periculum de industria instituitur, resque ad phaenomena exhibenda compellitur.

Ut vero rite fiant experimenta, necesse est praeter eas praeceptiones, quas pro observatione tradidimus, has insuper adhibere. Primum, variari ea debent, obiecto in diversis conditionibus et adiunctis constituto, ut quaquaversus effectus, qui ab ipso prodit, appareat. Tum saepenumero experimenta invertenda sunt, ut dispiciatur utrum, diverso processu, consimilis aut contrarius eventus exsurgat. Tertio, sumpta semel experientia produci debet, ut constantia phaenomeni dignoscatur; nec non ad res diversas vel consimiles extendenda est, ut manifestetur utrum a peculiari an a communi aliqua lege vel proprietate effectus fluat. Postremo, quoad fieri possit, instandum est, atque examen experimentumque urgendum, ut phaenomeni intensitas eiusque causarum idonea mensura determinetur. Haec potissimum servanda sunt, ut legitima sit inductio et ratiocinationi, quam dixi-

mus, det locum ad generalia axiomata vi observationis et experientiae colligenda.

70. Ut itaque ea, quae disceptavimus, velut in summam conferamus, duo sunt iudiciorum genera: *analytica,* quae intuitione et analysi idearum habentur; *synthetica*, quae facto ipso et experientia nituntur. Prima, cum insitam universalitatem et necessitatem exhibeant; suapte natura sunt axiomata. Altera, cum non necessitatem sed contingentiam praeseferant, et universalitatem per se non habeant; ratiocinatione egent, principio causalitatis innixa, ut ad universalitatem evehantur. Quare vocari poterunt *principia inductiva* et *a posteriori*, vel etiam, si lubet, *syntheticorum* nomen retinebunt; quippe quae, etsi universalitatem induerint, semper tamen praedicatum includunt extra notionem subiecti positum, eique superadditum.

Articulus II.

Utrum principium aliquod sit, ad quod reliqua revocentur.

71. Asseruit Leibnitius ratiocinia duobus veluti magnis superstrui principiis, quorum unum sit effatum contradictionis: *non potest idem simul esse et non esse;* alterum vero pronuntiatum rationis sufficientis: *nihil est sine ratione sufficienti* (1). Primo inniti docuit veritates necessarias, seu iudicia analytica; posteriore veritates

(1) *Theses in Gratiam* Prin. Eugenii §. 31 et seq. Op. t. 2, ed. Genev.

contingentes, seu indicia quae synthetica nominavimus. Haec Leibnitii doctrina non distincta satis est, et quoad secundam potissimum partem, nisi in bonum sensum torqueatur, subabsurda etiam esse videtur. Totam igitur quaestionem accuratius expendamus.

Atque in primis illud sedulo cogitandum est: non perinde primum unum inquiri posse principium, quasi ipsum tantum notum sit propter se, alia vero omnia ex eo postulent demonstrari. Id enim aperte repugnat; non modo quia iudicia analytica immediate percipiuntur intellectis terminis; sed etiam quia, ut alias diximus, institui nequit ratiocinatio, quin antea non pauca in certorum et evidentium numero habeantur. Saltem enim iudicia duo, quae in ratiocinando praemissarum munere fungantur, ante ratiocinium quodvis admitti debent; ut nihil dicam de principiis iis, in quibus ipsa ratiocinandi forma fundatur. Verus igitur sensus, quo primum aliquod principium absolute et universaliter vestigatur, is unice esse videtur: ut certum statuatur iudicium, quod ceteris velut implicitum sit, et generalem conditionem exprimat quae in quovis assensu mentis subaudiatur.

Quaestione sic proposita, claret principium eiusmodi pervulgato contineri contradictionis effato: *nequit aliquid simul esse et non esse.* Et sane si idea entis in quolibet conceptu latet implicita, profecto in omni iudicio implicitum latere debet iudicium illud, quod ex idea entis immediate consequitur. Atqui tale est contradictionis principium. Nam per ipsum nihil aliud enuntiatur nisi repugnantia quae viget inter *ens* et eius

negationem, nempe *non ens;* idque generalissime, prout ad omnem rerum ordinem se protendit. Unde non fundatur nisi in ipsa notione entis; siquidem mens cognoscendo *ens*, cognoscit etiam *non ens;* intellectio enim se habet ad opposita.

Praeterea illud iudicium haberi debet tamquam implicitum celeris et tamquam conditio omnibus praesupposita, quod non modo evidentissimum est atque universalissimum, sed etiam adeo necessarium, ut nihil supra. Atqui tale est principium contradictionis. Ergo etc. Et re quidem vera quod hoc principium sit evidentissimum atque universalissimum manifestum est. Nam eadem claritate innotescit qua idea entis, et iuxta illius amplitudinem se protendit. Est etiam maximae necessitatis; siquidem continet primam veluti legem qua intelligentia in iudicando temperatur; a qua si recederet, omnis illico cogitatio corrueret, et quivis obiectorum ordo sus deque verteretur.

72. Quod si contradictionis principium non respectu omnium iudiciorum, sed tantum pro iudiciis analyticis consideretur; aliam etiam praerogativam sibi vindicat. Est enim veluti communis formula, in quam eorum veritas ultimo et indeterminate resolvitur. Etenim iudiciis analyticis, etiamsi immediate pateant, mens idcirco assensum praestat, quia in illis identitatem terminorum, nexumque necessarium inter duas ideas sic perspicit, ut contrarium cogitari non posse videat. Hanc autem impossibilitatem idcirco videt, quia videt non posse idem simul esse et non esse. At haec ipsa est enuntiatio con-

tradictionis effati, quemadmodum ex terminis constat. Ergo hoc principium communem legem exprimit, qua mens in quovis iudicio analytico proferendo adstringitur. Et sane si iudicia ex. gr. resolvuntur, quibus mens affirmat *totum esse maius parte*, aut *effectum postulare causam;* apparebit profecto nihil aliud tandem illis affirmari, nisi *totum* non posse esse simul *totum* et *non totum*, nec *effectum* esse simul *effectum* et *non effectum;* quod generali expressione idem est ac dicere *non posse idem simul esse et non esse.*

Hinc fit ut iudicia analytica per principium contradictionis apud pertinacem hominem declarari saltem indirecte possint demonstratione, ut aiunt, *ex absurdo*; modo ille notionem obiecti, de quo agitur, admittat. Nam si quis ex. gr. concessa idea totius, negaret totum superare partem, sic ipsum coarguere posses: Quid est totum? Complexus partium. Ergo dicit partem et aliquid aliud praeter ipsam. Atqui id significat maius esse parte. Ergo, si hoc negas; in tantum negas, in quantum vis totum esse totum et non totum, seu idem simul esse et non esse. Quare principium contradictionis est veluti lydius lapis ad analytica iudicia internoscenda. Ea enim in hoc numero haberi debent, quae nisi vera essent, idem simul oporteret affirmari et negari.

75. Venio nunc ad iudicia synthetica seu veritates contingentes, quas aliqui, Leibnitium sequuti, principio rationis sufficientis fundari, in ipsumque resolvi posse existimant. Verum haec reiicienda opinio est. Quamquam enim verum sit veritates eiusmodi semper circa obiecta versari, quae utpote contingentia, non modo rationem

cur existant, sed etiam causam postulant; tamen falsissimum est nos vel implicite ab illo principio moveri ad assensum his adhibendum. Sed ratio vera et fundamentum, quo in eiusmodi assensu nitimur, in experientia ipsa sive interna sive externa positum est. Et sane si quaererem a te cur de tua existentia sis certus, aut quare nunc diem esse non dubites; haud certe reponeres: quia *nihil est sine ratione sufficienti;* sed reponeres te propterea certiorem esse de obiectis illis, quia primum conscientia, alterum sensus tibi evidenter referunt. Experientia igitur est harum veritatum auctrix et suada; atque in hanc illae dumtaxat resolvuntur.

Nec vero officit, quod res contingentes nexum quemdam cum aliqua sui ratione sufficienti habeant. Id enim omne rerum earumdem existentiam respicit, non vero cognitionem; quam quidem nos in praesenti ordine non a priori et ex causa, sed a posteriori et ex facti ipsius intuitione consequimur.

Nihilominus si non de quibuslibet veritatibus contingentibus sermo sit, sed de iis quae inductione ad universalitatem evehuntur; fatemur ultro eas aliquo sensu in principio rationis sufficientis indirecte saltem niti. Nam, ut alias diximus, inductio in universalitate illis impartienda, principio casualitatis regitur. Nam in tantum detegit causam phaenomenorum, quae scrutatur, esse vel ipsam subiecti naturam, vel legem a Deo constabilitam; in quantum mordicus adhaeret huic principio: non datur effectus sine causa. At hoc principium (quod principium causalitatis appellatur), non est aliud nisi coarcta-

tio quaedam principii rationis sufficientis, ac proinde communi usu saepe cum ipso confunditur. Ergo, si Leibnitiana doctrina hac benigna interpretatione leniatur, admittenda plane est. Sed tunc ad ambiguitatem tollendam, sic proponenda foret: Iudicia universalia, ex quibus ratiocinia pendent, duobus magnis superstruuntur principiis; quorum unum est effatum contradictionis: *non potest idem simul esse et non esse;* alterum est principium rationis sufficientis: *nihil est sine ratione sufficienti.* Primo innituntur axiomata analytica, altero axiomata synthetica seu experimentalia. Pro illis non praesupponitur nisi intuitio idearum; pro his vero requiritur intuitio facti cum legitima enumeratione casuum particularium, eo modo quem de inductione disserentes innuimus (1).

Solvuntur difficultates.

74. Adversus ea, quae de reductione iudiciorum ad principium contradictionis docuimus, haec fortasse aliquis opponet.

Obiic. I. Effatum contradictionis est *negativum.* Ergo non est primum in genere principiorum. Pr. Ant. Iudicium negativum posterius est positivo; siquidem negatio in affirmatione fundatur. Itemque effatum contradictionis est *modale;* modus autem subaudit rem, quam afficit.

Resp. *Dist. Ant.* Effatum contradictionis est mere negativum, *nego;* est negativum admixtum affirmatione, *concedo;* et nego *consequens.* Ad

(1) *Logicae* par. 1, c. 3, art. 4.

probat. *Dist*. Iudicium mere negativum posterius est positivo, *conc.;* iudicium admixtum positione, *nego*. Ad alteram difficultatem *Dist*. Effatum contradictionis est *modale*, per *modum* omnino identificatum cum ipsa notione simplici, *conc* ; per *modum* ab ea distinctum, *nego*. Ad *probat*. *Dist*. modus *proprie* dictus, nempe qui a re distinguitur, subaudit rem, *conc.;* modus *improprie* dictus, nempe qui a re non differt, *nego*.

Principium contradictionis ita negatione constat, ut constet etiam affirmatione. Docet enim ea, quae sunt, ita esse, ut simul non esse nequeant. Hoc autem, ut quisque videt, ad positivam entis et cognitionis perfectionem pertinet. Nec quidquam obest, quod negatio affirmatione nitatur: siquidem principium contradictionis revera in positiva cognitione fundatum est, nimirum in perceptione entis, ad cuius conditionem pertinet, ut, dum est, repugnet non esse. Atqui id ipsum per effatum contradictionis pronuntiatur.

Quod autem modali propositione exprimatur, hoc eius *prioritati* non nocet. Nam hic modus consistit in repugnantia quam *ens* habet respectu *non entis* seu negationis eiusdem. Haec autem repugnantia non differt ab ipsa notione *entis*, quae certe excludit *nihilum*, et quidem necessario. Profecto intellectus cum percipiat quidditatem obiecti, quod apprehendit, nequit non percipere eodem actu modos illos et determinationes quae ad quidditatem ipsam rei pertinent. Sic cum percipit substantiam, hoc ipso percipit quod sit *per se stans;* hoc enim notionem ipsam substantiae ingreditur. Quoniam igitur necessaria

exclusio *nihili* ab *ente* confundatur cum ipsa quidditate entis ; iudicium modale, quod id exprimit, non requirit aliud iudicium praevium quod versetur circa rem simpliciter inspectam ; quemadmodum iudicium, quo dicitur *substantia esse ens per se stans*, non requirit aliud iudicium circa ipsam; cum modus *per se stantis* ad obiecti quidditatem pertineat. Ceterum principium contradictionis spoliari posset externa forma modali et proponi sub forma simplici, retenta eadem sententia. Exponi enim posset hoc modo: ***Ens repugnat non enti;*** quod idem sonat ac ***nequid id, quod est, non esse, dum est.*** Quod autem eiusmodi iudicium, quacumque forma vestiatur, sit primum a mente prolatum, sic brevissime suaderi potest : Iudicium resultat ex comparatione duarum idearum. Atqui ideae, quae primo explicantur, sunt idea entis et idea non entis. Ergo illud iudicium est primum omnium, quod resultat ex comparatione ideae entis cum idea non entis. Atqui ex hac comparatione non aliud resultat nisi repugnantia unius cum altero. Ergo principium, quod id exprimat, est primum iudicium quod mente profertur.

Obiic. II. Principium contradictionis evidentiam subaudit, seu hoc iudicium : *quidquid continetur in idea clara et distincta verum est*. Ergo non est omnium primum.

Resp. *Dist. Ant.* Subaudit evidentiam tamquam characterem et proprietatem quodlibet iudicium verum concomitantem *conc.;* tamquam principium, ex quo ratiocinando indirecte saltem inferatur, *nego.*

Etsi principium contradictionis hoc ipso, quod

verum est et notum sponte sua, evidentiam, et quidem quae maxima sit, praeseferat; tamen ne indirecte quidem infertur ex ea perspiquitate, qua fulget. Sed assensum rapit immediate propter nexum praedicatum inter subiectumque intercedentem. Et sane quomodo ex evidentia inferri posset; si, principio contradictionis non praesupposito, ipsa evidentia corrueret? Haec enim certe simul esse posset evidentia et non evidentia, nisi implicite saltem mens contradictionis effato firmiter adhaereret.

Obiic. III. Nisi verum esset in principio contradictionis praedicatum unum idemque esse cum subiecto, mens ipsi neutiquam assentiretur. Ergo principium *contradictionis* praevium habet principium *identitatis;* videlicet: *quod est, est;* seu: *A æquat* A.

Resp. *Dist. Ant.* Et haec identitas est conditio quodlibet iudicium necessarium afficiens, *conc.;* est iudicium, ex quo alia iudicia derivantur, *nego.*

Videre acie mentis attributum aliquod subiecto congruere, atque hoc ipsum affirmare, idem est. Proinde mens principio contradictionis assentiens non innititur visione identitatis terminorum tamquam praemissa, ex qua illius principii certam eruat cognitionem, sed tamquam requisito ad hanc eliciendam necessario. Quapropter identitas terminorum, atque horum necessarius nexus est conditio iudiciis analyticis insita, non vero constituit effatum, ex quo illorum veritas inferatur. Atque hoc inde magis apparet, quod istiusmodi identitatis effatum in principiorum numero haberi nequeat. Revera

enim nugatorium est, nec ulla ratione ad inferendum valet. Nequit enim exinde syllogismus conflari, quin minor propositio prorsus idem exprimet quod illatio; ut ex. gr. si diceres: *quod est, est; atqui tu es; ergo tu es.* Qua ratiocinatione nescio an possit aliquid ineptius excogitari.

75. Adversus ea, quae diximus de resolutione axiomatum syntheticorum seu experimentalium in principium causalitatis vel rationis sufficientis, sic fortasse quis obiiciet: Si ea theoria vera esset, axiomata experimentalia haberent certitudinem metaphysicam, saltem quoad universalitatem suam; nam principium causalitatis, a quo eam derivarent, certitudinis est metaphysicae.

Respondeo negando illationem. Nam axiomata experimentalia formantur quidem adminiculo principii causalitatis vel rationis sufficientis, at subaudiunt experientiam facti et enumerationem casuum peculiarium, tamquam fundamentum quo innitantur; quod profecto non suppeditat nisi certitudinem physicam. Unde, etiamsi haberi vellent ut conclusiones duarum praemissarum, quarum una sit principium rationis sufficientis, altera factum experientia compertum; tamen certitudinem physicam non excederent: *conclusio enim sequitur debiliorem praemissarum partem.*

Articulus III.

De principio causalitatis.

76. Causalitatis effatum sic enuntiari potest: *quidquid fit, sui causam habet*, vel *omnis eventus subaudit causam;* vel etiam *non datur effectus sine causa*. Qua quidem in re sedulo notandum est, quod etsi plerumque communi usu principium eiusmodi cum principio rationis sufficientis confundi soleat; tamen ab eo non parum differat. Subiecta enim et attributa utriusque diversa sunt. Nam rationis sufficientis effatum ait: *Nihil esse quod rationem sufficientem cur sit non habeat;* effatum vero causalitatis affirmat: *Nihil effici absque causa.* Iam vero *esse* non est idem quod *effici*. Deus enim est, sed minime efficitur; siquidem *effici* importat novitatem existendi, seu transitum a non existentia ad existentiam. Itemque *ratio sufficiens* non est idem quod *causa;* illa enim latius patet, ac generatim significat id unde est, ut aliquid sit potius quam non sit; causa autem minus vagatur, et significat agens aliquod, quod rei a se distinctae existentiam producit. Quare etsi quidquid causae notionem habet, idem continuo est etiam ratio sufficiens; non tamen contra, quidquid est ratio sufficiens idem continuo habet notionem causae. Sic optime dicitur Deus sibi esse ratio sufficiens cur existat; at minime dici posset Deus esse suimetipsius causa. Atque haec ad distinctam huius effati notionem explicandam dicta sint: modo eius vim ab adversantium conatibus defendamus.

77. Quod vix credi posset, non defuerunt homines, qui effatum adeo perspicuum debilitare ac de medio prorsus pellere conati sunt. Hume in primis causalitatis principium inde impetit, quod germanam notionem causae ab animo obtineri non posse dicat. Verum hunc praecedenti capite refutavimus, ubi de causae efficientis conceptu disseruimus. In praesens, quidquid sit de fonte, unde notio haec dimanat; eam nobis evidenter inesse sufficiat; quod quidem communis conscientia testatur. Quisque enim optime sentit se hoc iudicium mente proferre atque ad suas actiones temperandas adhibere.

Potius cum alio hoste congrediendum est, qui intimam principii causalitatis vim et certitudinem evertere tentavit. Hic est Beguelin, qui in actis Academiae Berolinensis principium causalitatis, quod cum principio rationis sufficientis perpetuo confundit, utpote obscurum atque demonstrationis incapax, incertum esse contendit. Atque hinc constabilire nititur, saltem ut possibilem, hypotesim *fortunae* vel *casus* (du hazard); quo nomine intelligit existentiam vel eventum aliquem, qui exsurgat sine ulla causa (1). Ut ordinate procedamus, primum veritatem principii causalitatis tuebimur, deinde adversarii argutias dissolvemus.

78. Et ad primum quod attinet, res adeo in promptu et explorata est, ut nonnisi hominis pervicacissimi temeritas ad disputandum nos adigat.

(1) Consulatur egregia Gerdilii dissertatio: *Réflexions sur un memoire de M. Beguelin concer. le principe de la raison suffisante.* T. 4. operum.

Enimvero quis tam suae rationis est impos, ut explicatis perceptisque terminis, quibus principium causalitatis constat, se de eius veritate dubitare serio affirmet? Opinabitur igitur quispiam sanae mentis homo corpus ad quietem motumve inertiae lege indifferens sine impellente aliquo moveri; aërem absque luce illuminari posse; segetes sine semine enasci; arcam pecunia carentem, nulla iniiciente manu, ingenti auri vi impletum iri? Delirantis sunt haec insomnia, quae quamquam per iocum ore proferri possint, mente tamen nequeunt agitari. Principium enim: *quidquid fit, causam habet*, in analyticis est; quandoquidem sic praedicatum cum subiecto complexum habet atque iunctum, ut, si unum sustuleris, alterius simul notionem perimi et evanescere necesse sit. Et sane, res quae efficitur seu quae a statu possibilitatis ad statum graditur existentiae, notionem exhibet rei, quae aliquid recipit, nimirum existentiam; quae certe merae possibilitati quidpiam aliud superaddit. Plus enim certe est actu exstare, quam possibile esse dumtaxat. At profecto conceptus rei, quae existentiam accipit, correlativum habet conceptum rei quae existentiam hanc elargiatur; nihil enim nihil dat. Age nunc realitas existentiam alteri elargiens, causa illius est ac ratio sufficiens. Ergo causae existentia et necessitas quoad rem, quae exstare incipit seu quae fit, cum eius notione necessario nectitur. Quae ratiocinatio, seu melius conceptuum explicatio, dum effatum, de quo agitur, in analyticorum probat haberi numero, Beguelini simul absurditatem elidit. Nam pronuntiati illius non modo veritatem, sed etiam absolutam necessitatem ostendit.

At ad pervicaciam hominis magis retundendam optimum erit veritatem huius principii ex ipso contradictionis effato deducere, cuius vim inconcussam Beguelin ipse fatetur. Propterea enim axiomata Matheseos in certis habet, quia ex illo derivantur, nec aliud quidquam sunt, quam ipsum contradictionis principium diversis exhibitum terminis et peculiaribus entis conditionibus accommodatum. Quae omnia si in illis vera sunt, procul dubio pro nostro etiam effato vim habent. Etenim si aliqua contingens existentia sine causa efficiente prodiret, certo res istiusmodi aut a sui *possibilitate* existentiam reciperet, aut a *nihilo*. Utrumque autem principio contradictionis adversatur. Nam si a sui possibilitate effectus ille reciperet existentiam (quod auctor subaudire videtur, cum asserat existentiam, ut sit, non egere nisi sola interna possibilitate); tunc praeterquamquod omnia possibilia hoc ipso exstarent (haberent enim quod ad existendum sufficit), in apertam conceptuum pugnam labendum foret. Nam certe existentia *maius* quiddam est quam nuda possibilitas, eique determinationem actumque existendi applicat et adiungit. Ergo si ad existendum sufficeret possibilitas, *minus* sufficeret ad constituendum *maius*. Quod ipse Beguelin contradictorium agnoscit. Loquens enim de principio: *totum maius est parte*, pronuntiatum hoc ex contradictionis effato idcirco derivat, quod huic propositioni aequivalet: *maius nequit esse minus*. At mirum est, quomodo id ipsum pro causalitatis effato non contueatur. Evidenter enim si possibilitas (quae, ut diximus, minor est quam existentia) ad existentiam

sola sufficeret, *minus* sufficeret ad *maius;* proinde idem esset simul *minus* et *maius*, seu *minus* et *non minus*. Qui conceptus pugnant inter se.

Idem fiat ratiocinium, si adstruitur existentiam eiusmodi suppeditari a *nihilo*. Nam *nihilum*, cum non sit aliquid, certe minus est quam existentia: quae, quidquid sit, profecto est aliquid. Praeterea si nemo dat quod non habet; *nihilum* utpote omni realitate privatum, nequit certe hanc impertiri; nisi pugnantibus ideis statui velit illam a *nihilo* haberi simul et non haberi.

Solvuntur difficultates.

79. Sed quibus argutiis Beguelin deliramentum illud tutetur videamus. Primum itaque sic occurrit. In effato causalitatis, vel rationis sufficientis fit transitus ad existentiam *realem*, cuius notio est valde obscura; contra in principio contradictionis existentia *idealis* respicitur. Ergo hoc ut absolute certum haberi potest, non illud.

Resp. *Dist.* primam partem antecedentis: in effato rationis sufficientis fit transitus ad existentiam *realem;* hoc est eius veritas pendet ab aliqua reali existentia, ex cuius experientia colligitur, ut est de axiomatibus experimentalibus, *nego;* hoc est enuntiat generatim et *abstracte* nexum necessarium inter existentiam entis contingentis et eius causam, ita ut ex reali illius existentia inferri debeat huius etiam realis exi-

stentia, *conc. Transmitto* aliam partem *antecedentis*, et *nego* tum *consequens*, tum rationem additam.

Si principium *nihil fit sine causa*, logice resolvatur, huic aequivalet: *omne, quod fit, est habens causam*. Quare non aliud facit, nisi ut enuntiet necessarium nexum seu identitatem inter duas ideas abstractas, ideam nimirum entis contingentis et ideam exigentis causam. Quocirca est principium reapse analyticum et a priori, eodem ferme modo ac principium contradictionis. Nec contra obstat, quod ex ipso, posita reali existentia entis contingentis, inferatur realis existentia eius causae. Nam hoc valet etiam pro contradictionis effato; ex quo similiter, posito quod aliquid *realiter* exstet, deducitur etiam *realiter* non posse non esse. Transmisi autem alteram partem antecedentis, quia si hoc sensu intelligatur, principium contradictionis respicere idealem existentiam, quatenus hanc respicit *abstracte* et *independenter*, quoad suam veritatem, ab actuali existentia rerum creatarum, vera est propositio; sed locum habet etiam pro causalitatis principio. Etsi enim nil creatum existeret, semper tamen verum esset hoc axioma: *nihil fieri nec fieri posse sine causa*.

Sin autem quispiam sic antecedens illud interpretetur, ut existimet contradictionis effatum veritatem suam non de existentia obiectiva, sed de idea ipsius dumtaxat pronuntiare; falsa est propositio. In cognitionibus enim directis non percipimus ipsas ideas, sed obiecta idearum. Proinde, ut scite observat Gerdilius, respectus, qui sunt inter ea, quae mens concipit, sunt et-

iam inter res ipsas; mens enim dum cognoscit, respectus eiusmodi non creat sed detegit.

Denique falsissima est addita ratio, quae aiebat notionem existentiae realis esse valde obscuram. Id enim pro sceptico fortasse verum erit, sed non pro homine sano qui percipit profecto nihil esse magis evidens et clarum, quam notionem existentiae realis. Ceterum, sive haec notio obscura sit sive clara, certe clarissimum est per existentiam aliquid superaddi nudae possibilitati; ac proinde aliquam necessario requiri causam, quae rem antea possibilem ad existentiam transferat.

Obiic. II. In demonstrando principio rationis sufficientis, circulus vitiosus offenditur. Etenim demonstrare aliquid, idem est ac rationem eius sufficientem afferre.

Resp. Antequam ad solutionem proxime veniam, duo advertite. In primis: principium rationis sufficientis demonstratione non indigere, cum sit axioma per se notum. Deinde Beguelin argutia illa, qua utitur, vel sibimet contradicere, vel nimis probare, et viam ad scepticismum sternere. Nam si demonstratio omnis principio rationis sufficientis, ut vult, innititur; profecto principium eiusmodi aut inconcussum habendum est, aut omnis demonstratio corruit. Ergo vel Beguelin sibi ipse non est consentiens, vel e medio omnem demonstrationem tollit.

His obiter dictis, respondeo directe, *negando antecedens*. Ad *prob.* vero *dist.* demonstrare aliquid, idem est ac rationem eius sufficientem proferre, hanc semper inferendo ex hoc principio: *nihil est sine ratione sufficienti*, *nego;* han-

inferendo ex alio quovis principio, quod licet in se sit ratio sufficiens cognitionis certae illationis, tamen n n constituit principium illud: *nihil est sine ratione sufficienti*, *conc.* Tum *nego consequens.*

Ut vel logicae tirones sciunt, tunc circulus vitiosus incurritur, cum ad aliquam illationem deducendam assumitur ipsa illatio tamquam principium demonstrandi. Sic in casu, si quis ad probandam veritatem principii rationis sufficientis, assumer t ipsum principium, tamquam praemissam ratiocinii; is profecto circulum vitiosum offenderet. At nulla est petitio principii, quoties, in eo demonstrando, aliud assumitur principium, licet hoc in se sit ratio sufficiens illationis.

Obiic. III. Posita absoluta necessitate principii rationis sufficientis, in fatalismum incidendum foret. Nam in primis omnes veritates, quae illius ope deducuntur, essent etiam absolute necessariae: s cut evenit in veritatibus, quae ex principio contradictionis inferuntur. Deinde nulla causa libere operaretur. Nam sicuti, adstructo *rationato*, adstruenda esset *ratio sufficiens*; ita adstructa *ratione sufficienti*, adstruendum esset etiam *rationatum*.

Resp. *N go I. Ant.* Ad primam vero rationem *dist.* si proc erent etiam ex *minori* absolute necessaria, *con.;* si autem ex *minori* contingente, *nego*. Beguelin dum ita ratiocinatur, palam facit se in Logicae praeceptis parum esse versatum. Ut enim saepe dictum est, tum illationis veritas absolutam habet necessitatem, cum ex duplici praemissa absolute necessaria consequitur. At cum syllogismus alterutra praemissa contingen-

te constat, quae hypothetica tantum teneatur necessitate; tunc, licet altera praemissa absolute sit necessaria, tamen illatio contingens est et nonnisi hypotheticam necessitatem exhibet.

Quare, ut ad rem nostram veniamus, cum ex. gr. posita luce, inferimus existere eius causam, ex. gr. solem, huius existentia vi illius ratiocinii non aliter nobis constat nisi necessitate hypothetica; altera enim praemissarum, a quibus pendet, est veritas contingens. Quocirca si quando, post demonstratam causam ex effectuum existentia, ostendi insuper velit existentiam illius esse necessariam; adiungi debet ratiocinium constans duabus praemissis necessariis. Neque id mirum videri debet, cum ex ipso principio contradictionis illationes sint quandoque hypotheticae non absolutae necessitatis. Cum enim ex. gr. ita ratiocinamur: *impossibile est idem simul esse et non esse*; *atqui sol est*; *ergo non potest non esse;* haec impossibilitas non existentiae solis est ex hypothesi existentiae ipsius, quae, dum est, nequit non esse. Qua in re animadvertendum est principia applicari iuxta naturam et exigentiam subiecti quod assumitur.

Quoad alteram difficultatem de libertatis iactura, nego prorsus assumptum. Principium enim illud non nisi hoc affirmat: posito rationato, ponendam esse rationem sufficientem. Utrum vero, posita ratione sufficienti, debeat poni an possit etiam non poni rationatum; id ex eo pendet quod ratio illa necessaria sit vel libera. Si enim necessaria est, rationatum necessario ponitur; contra vero si est libera. Unde propositio istaec: posita ratione sufficienti poni debet rationatum,

distinguenda est hoc pacto: si ratio sufficiens sit causa necessaria quoad rationatum ponendum, *conc.;* sin libera, *nego.*

Nec vero instet Beguelin, si ita foret, iam rationem illam non esse amplius sufficientem, propterea quod eidem deesset aliquid, quod ad rationatum ponendum exquiritur. Nam cum de causis liberis agitur, hae non ideo ab operando abstinent, quia complemento aliquo carent, sed quoniam liberae in agendo sunt, rationatum possunt ponere vel non ponere ex interna sibi virtute atque activitate, quin ullum eis complementum desit. Sic accidit voluntati humanae, quoad actus liberos exerendos. Ad conceptum autem rationis sufficientis oppido sufficit, ut completam vim habeat ponendi rationatum; licet aliquando, quia libera est, rationatum non ponat. Verum de hac re, cum de libertate agemus, fusius erit disserendum.

Articulus IV.

Kantii iudicia synthetica a priori repudiantur.

80. Criticismi transcendentalis auctor Kant nova obtrudit iudicia, quae *synthetica a priori* nominat, quibus veluti fundamento firmisque nexibus, totus quantusque est, detestabilem suum idealismum superstruxit. Maxime igitur interest novam hanc et repertam doctrinam de medio repellere, quae totam hominis scientiam ad caecum quemdam instinctum omni evidentia destitutum reduceret. Sed prius Kantii sententiam et processum innuamus.

Hic itaque per criticam transcendentalem investigare et definire praestituit fontes, originem et limites rationis purae, seu elementorum cognitionis, quae ab experientia non pendet (1). Huiusmodi analysim perficere intendit per cognitionem transcendentalem, seu quae, non tam de obiectis (quorum realitatem ut menti inaccessam et prorsus incognitam praetermittit), quam potius occupetur de cognoscendi modo, et quidem in quantum cognitio procedit a priori.

Id auspicatus observat primo, iudiciorum mentis nostrae duo genera reperiri, alia quae subiecto tribuunt praedicatum in eius notione contentum, etsi latenter; alia, quae subiecto praedicatum extra eius notionem positum copulant. Prima, utpote quae notione subiecti explicanda et veluti dividenda proferuntur, appellavit *analytica* vel etiam *explicativa;* eorumque hoc profert exemplum: *corpora sunt extensa.* Altera, quippe quae praedicatum non ex subiecti notione eruunt, sed eidem veluti quid accedens adnectunt, *synthetica* vel etiam *extensiva* nominavit, ut si enunties: *omne corpus est grave.* Iam vero posteriora haec subdividenda censuit in *iudicia synthetica a posteriori*, et *in iudicia synthetica a priori.* Illa esse dixit ea, quae experientia nituntur; altera vero, quae non in experientia fundantur, sed ex ipso animo profluunt sponte sua, vi quarumdam formarum menti inhaerentium, quas ex instinctu nos excitati materiae nostrae cogitationis applicamus. Exempli instar profert enuntiatum hoc: *quidquid fit, causam habeat opus est.* Quod

(1) *Critica Rationis Purae ex versione* Gotilob. Born.

effatum non esse analyticum inde probat, quod notio *eius quod fit,* seu *effectus,* conceptum *causae* non includat. Non esse vero syntheticum a posteriori, seu per experientiam habitum, propterea dicit, quia non modo cum universalitate, quae omnem excedat experientiam, verum etiam cum necessitate rem pronuntiat. Erit igitur generis cuiusdam tertii, ad quod quae pertinent, ea licebit *synthetica a priori* nuncupare. In his autem situm esse dicit scopum ac finem speculationis nostrae; propterea quod ex ipsis scientia omnis revera procedat, quae mentem nostram cognitione proprie dicta amplificet.

Sic ille suam de iudiciis doctrinam sancit; ad quam confirmandam non alias rationes affert, nisi quod deinceps praecipuas scientias theoreticas percurrens, varia promit exempla, quibus totidem iudicia *synthetica a priori* contineri existimat (1). Sed antequam ea singillatim referamus, operae pretium erit huius commenti absurditatem animadvertere, quae quidem ex ipsa humanae mentis natura facile innotescit.

81. Mens enim cum cognoscendi vi constet, nequit profecto unquam assentiri obiecto, quod nec in se, nec in alio contuetur. Itemque, cum eius actus omnis, obiectum cognitione attingens, in perspiciendo sit positus; iudicium proferre non potest, nisi rem ita se habere acie sua deprehen-

(1) *Critica Ration. purae.* Instit. V. Theoriam hanc deprompsisse videtur Kant ex Reid eiusque schola *instinctum* quemdam, ex quo iudicia sensus naturae communis fluerent, adstruente. Ea enim reapse iudicia quaedam essent caeca, universalia tamen et necessaria, quae neque experientia, neque ratiocinio, neque immediato idearum nexu

dat. Quocirca, ubi non de fide auctoritati praestanda, sed de iudicio agitur spectante ad scientiam; necesse est, ut mens ab aliquo motivo aut ratione obiectum intrinsecus afficiente ad assensum pertrahatur. Atqui in iudiciis hisce Kantianis nullum menti obversaretur motivum, nullaque obiectiva ratio, quae mentem ad assensum flecteret; siquidem nec evidenti idearum nexu, nec percepta experientia, nec ratiocinatione legitima per Kantium iudicia illa niterentur. Ergo iudicia eiusmodi naturae mentis humanae penitus adversantur.

Itemque in Kantiana opinione mens nostra obiecto assentiretur, quod non videt. Nam nexum inter praedicatum et subiectum (qui esse deberet obiectum iudicii quod profertur) neque in experientiae regione lustrata, neque in mutua relatione conceptuum, neque in ratiocinii deductione mens conspiceret. Esset igitur actus eius omni luce privatus et, ut ita dicam, irrationalis; qui proinde ex fundo rationis contra ipsius rationis naturam dimanaret, quo certe nihil absurdius fingi potest.

Praeterea ex eiusdem Kantii verbis haec opinatio refelli potest. Is enim statuit mentem in eiusmodi syntheticis proferendis iudiciis, eorum absolutam necessitatem pronuntiare. At vero pronuntiatio mentis cum ipsa intuitione confundi-

perciperentur; sed ex fundo ipso rationis emergerent. Quae quidem opinatio, ut patet, a Kantiano systemate vix abludit. Quare mirandi plane sunt ii, qui Kantii quidem iudicia synthetica a priori reiiciunt; sensum tamen naturae communis Reidiano ritu explicatum probant.

tur. Ergo mens necessitatem horum iudiciorum absolutam, hoc ipso quod pronuntiat, contuetur. Sed iudicia, quorum necessitas mente conspicitur, in analyticorum sunt numero. Ergo nisi Kant secum ipse pugnare velit, fateri cogitur iudicia, quae *synthetica a priori* nominat, cum analyticis convenire. Nec vero exemplum pronuntiati illius: *quidquid fit, causam habet*, Kantio quidquam suffragatur. Cordatus enim quisque perspicit iudicium eiusmodi in analyticis haberi; quandoquidem in ipso ad notionem praedicati subiecto tribuendam opus non est conceptum subiecti egredi ac deserere. Et re sane vera, quid aliud sibi vult *eius quod fit*, seu *effectus*, notio, nisi quod realitas una antea non existens exstare incipiat, atque (quod idem sonat) existentiam suam ab alio, natura saltem prius existente, mutuetur? Certe nequit quidpiam perfectione ulla, qua prorsus caret, augescere, quin eam ab alio recipiat; cum nihilum nihil det. Secus carentia realitatis realitatem gigneret, atque ideo negatio aequaret positionem. Ex notione igitur effectus evolvitur notio exigentiae cuiusdam causae quae illi existentiam tribuat. Ergo in *principio causalitatis* ex notione subiecti evolvitur notio praedicati; quod per ipsum Kant proprium est iudiciorum analyticorum.

Exempla, quae Kant adducit, refelluntur.

82. Ut plenius Kant refutetur, optimum factu erit exempla etiam, quae ex singulis promit scientiis, in examen adducere. Is igitur in primis asserit mathesim puram in iudiciis synthe-

ticis a priori totam versari; producitque exemplum pro Arithmetica effatum hoc: *quinque plus septem aequant duodecim;* quod iudicium dicit non esse empiricum, quippe cum notitiam omnino necessariam contineat. Nec esse analyticum; quia numeri duodeni conceptus non ideo mente informatur, quod septenos quinosque simul iunctos colligatosque cogitamus. Sed opus esse ait summae illius conceptum deserere, atque ad externum migrare adminiculum, velut ad digitos quinos aut ad puncta quina; cuius quinarii unitates pedetentim septenario adiicientes duodenum numerum ex illis coalescere contueamur. Pro Geometria vero profert pronuntiatum hoc: *linea recta est omnium brevissima, quae inter duo data puncta duci possint.* Hoc non esse iudicium analyticum inde probat, quod e conceptu *recti*, quî ad qualitatem pertinet, elici nequeat notio *brevitatis*, quae spectat ad quantitatem. Proindeque etiam hic opus esse ait visione aliqua, quae rei conceptum iuvet. Deinde asserit Physicae etiam, ipsique Metaphysicae iudicia inesse synthetica a priori, exemplaque affert in physicis duo haec pronuntiata: *in omnibus mutationibus mundi corporei eadem manet materiae quantitas*; et: *in quovis motu communicando actio et reactio est semper aequalis.* In metaphysicis vero adducit propositionem hanc: *mundus aliquando primordia ceperit necesse est* (1).

Verum enimvero, pace hominis peracuti, haec admodum futilia sunt, et non tam ad ratiocinandum, quam ad cavillandum excogitata. Ad

(1) *Critica Rationis Purae.* Instit. V.

primum enim quod attinet, summa illa: $7+5=12$, iudicium aperte complectitur analyticum. Patenter enim uterque eius terminus eandem ideam continet, nempe unitatem bis et decies assumptam, etsi diversa relatione et signi espressione exhibitam. Et sane ibi subiectum nihil est aliud nisi praedicatum in duo elementa resolutum; siquidem *septem* et *quinque* non aliud sunt nisi partes numeri *duodecim*. At iuxta ipsum Kant iudicium est analyticum, quotiescumque aut praedicatum enascitur ex resolutione subiecti, aut viceversa subiectum oritur ex resolutione praedicati. Idem dic de aliis quibusque summis. Nec hilum officit, quod interdum, in maioribus praesertim numeris supputandis, ad externa signa confugere opus sit, ex. gr. ad digitos vel scriptionem. Id enim non assumitur, ut ad pronuntiati veritatem quidpiam conferat, sed ut memoriae subveniat, sistatque phantasiam, ne hac illac dispergatur. Agitur enim de ideis iis inter se comparandis, quae admodum complexae sunt, quaeque idcirco exigunt ad unitatem aliquam expressionis adduci, atque externis affigi signis, ne intellectum confundant, aut ne memoria labantur. Quare id omne, quod hinc capitur adiumenti, non ipsum iudicium spectat, sed idearum conferendarum distinctam intelligentiam: ad quam statim ac mens pervenit, iudicium profert illico, propter nexum in illis evidenter perspectum.

Idem fere dicendum est de exemplo geometrico: *linea recta est brevissima omnium, quae inter duo data puncta duci possunt.* Propterea enim quis ad hoc percipiendum visione aliqua externa

quandoque utitur, ut facilius qualitatem idearum mutuo conferendarum mente capiat; quae, cum circa quantitatem versentur, sensilibus repraesentationibus ad intelligendum iuvantur plurimum. At notio maximae brevitatis ex ipso lineae rectae conceptu evidenter elicitur. Cum enim linea recta, aequaliter inter extrema puncta extendatur; quisque videt eam breviorem esse curvis omnibus, quae iisdem terminis continentur. Illa enim tantundem spatii decurrit, quantum praecise inter data puncta intercipitur. At contra ceterae lineae, quae rectae non sunt, flexuosum pergunt iter, atque aut hinc vel inde subsultant, aut alia quavis ratione deflectunt. Quapropter magis extenduntur puntaque plura percurrunt, quam quae duo data extrema interiacent. Quod autem Kant adiungit non posse *brevitatem* ex notione *recti* deduci, propterea quia illa spectat ad quantitatem, haec vero ad qualitatem; sophisma est plane putum. Non enim ex conceptu *recti*, sed *lineae rectae* praedicatum illud eruitur; linea autem recta quantitas est tali *modo* affecta, quo ab illis, quae rectae non sunt, *distinguitur*. Hic autem *modus* nec *quantitas*, nec *qualitas* dici potest, sed quantitatis *differentia*. Nihil autem vetat, immo necessarium est, ut diversa attributa ex diversis rebus in tantum emergant, in quantum hae differentiis sibi propriis determinantur.

Cetera vero exempla, quae profert, nihil moramur; sat enim elucet ea iudicia aut experientia aut immediata relatione idearum aut ratiocinatione praeberi. Sic pronuntiatum illud: *in motu communicando actio et reactio sunt aequales*, ex in-

ductione et experientia esse collectum vel leviter eruditi norunt. Decretum vero alterum: *mundus aliquando primordia cepit,* non in principiis, sed in illationibus ratiocinio deductis continetur. Tertium denique: *in omni mutatione corporea eadem manet materiae quantitas,* ex ipsa mutationis notione, quatenus ab annihilatione distinguitur, derivari nemo non videt. Si enim in mutationibus corporeis, quae actione fiunt efficientium creatorum, nil uspiam in nihilum redigi potest (ad hoc enim virtus infinita requiritur); subiectum harum mutationum, nempe materia, nunquam vi earum perire potest nec aliqua sui parte vel quantitate destitui.

Ergo Kantianum commentum non solum naturae mentis nostrae adversatur; sed etiam omni probabili aut saltem apparenti ratione destituitur. Quare, ut male materiatum aedificium, mole ipsa ruit sua.

Articulus V.

Humii de principiis experimentalibus doctrina reiicitur.

83. Si Kant excedendo, Hume detrahendo nobis repugnat. Nam acer hic scepticismi instaurator concedit sane axiomatum experimentalium, quatenus ad similes effectus ex similibus causis expectandos se protendunt, internam in mente hominum persuasionem; at fundamentum ex obiecto desumptum, seu obiectivam eorumdem certitudinem, vehementer negat. Ait enim, experientiam, qua haec iudicia nituntur, quaeque

iunctionem subiectum inter et attributum eorum aperit, vim nullam habere, nisi quoad illa individua quae iam explorata sunt. Ad alia vero, quae nondum experti sumus, veritas pronuntiatorum experimentalium produci non potest, nisi tacite subaudiatur similitudinem certam ac ratam haberi inter eventura phaenomena et ea quae iam praeteriere. Quare firmum ante animo capiatur oportet effatum hoc: *transacto futurum erit consimile.* Atqui id firmum non esse dicit; propterea quod neque immediata relatione idearum, neque experientia fulgiatur. Non relatione idearum; quia nulla pugna conceptuum in eo est, quod futurum transacto sit absimile. Non experientia; quia futurum nondum accidit, ac proinde nondum experientiae potuit esse subiectum. Hinc, sceptica solutione utens, ex *more et consuetudine* tantum repetit internam animi persuasionem, qua veritatibus illis adhaeremus (1). Haec ad summam Humii ratiocinatio est, qua axiomatum experimentalium ac ratiocinationum, quae inde procedunt, firmitatem de medio pellere enititur.

84. Verum haec sceptici hominis conamina contra veritates, quae ad vitam hominis alendam tuendamque tam sunt necessariae, prudentiores acutioresque philosophi diligenter propulsare studuerunt. Thomas Reid, qui, ad Humii scepticismum vitandum, sensus communis adscivit adminiculum, iuxta ea principia, quae sectatur, fundamentum et robur similitudinis futu-

(1) *Essais Philosoph. sur l'entendement humain* t. 1, Essai IV et V.

tum inter et transactum comperire sibi visus est in caeco quodam naturae instinctu, quo vi quadam ineluctabili ad ita iudicandum incitaremur (1). Verum ex iis, quae de sensu naturae communi in Logica, et quae superiore articulo contra Kantii *iudicia synthetica a priori* disputavimus, perlucet abunde defensionem hanc Reidianam probari non posse. Quamquam enim inest in animo naturalis ad recte vereque iudicandum determinatio; huic tamen respondeat opus est ex parte obiecti fundamentum aliquod et ratio, qua mens in cogitando moveatur. Secus, iudicia, quae proferimus, caeca essent, irrationalia, et naturam ipsam mentis evertentia.

Nec exemplum ductum ab infantibus evincit aliquid. Fatemur enim eos sine ratiocinatione moveri ad expectandos similes effectus a consimilibus causis. At tunc non ut rationales operantur, sed instinctu tantum feruntur imaginationem

(1) Eius haec sunt verba: « Constitutio ipsa naturae instinctu quodam nos adducit ad tribuendas toti speciei « qualitates quas in individuis experti sumus. Vi instinctus « huius nos citissime scimus ignem comburere, aquam refrigerare, corpora decidere, panem enutrire. » Et clarius etiam sub eiusdem capitis initium : « Dum naturam in diversis suarum productionum generibus easdem externas « qualitates multitudini individuorum impartientem contuemur; certo ferimur instinctu, qui experientiam praeit, « ad credendum individua illa similia etiam fore quoad qualitates eas, quae minus apparent, quaeque nondum nobis « compertae sunt. Sic infans, cui semel incidit digitum lucerna comburi, timet ne dolor redeat, si lucernae alteri « aut flammae cuivis iterum manum admoveat; et quod « consequens est, is vim comburendi toti speciei flammarum tribuit. Inductio istaec, quae ex ratiocinatione non

consequente, propter *meram associationem phantasmatum*, quae in brutis etiam reperitur. Quaestio autem nostra non in hoc vertitur: utrum, dum sola imaginatione operamur, possimus instinctive eadem expectare phaenomena, iisdem causis apprehensis. Sed quaestio versatur in hoc: quodnam sit fundamentum quo nititur et fons unde fluit nostra rationalis persuasio et certum iudicium mentis, quando prout ratione praediti sumus operamur. Hanc investigationem omittere et ad instinctum confugere, idem prorsus est atque hominem destituere rationali certitudine, qua ornatur.

85. Galluppius existimat similitudinem inter futurum et praeteritum vi experientiae certam haberi, atque ideo effatum illud *futurum transacto simile erit* empiricam dicit esse veritatem (1). Quam sententiam sic nititur persuadere: quoad longissime mens nostra respiciat spatium praeteriti temporis, et memoriam aetatis recordetur ultimam; haud dubium est, quin consciat se constanter consimiles effectus a similibus causis expertam fuisse. Unde in continuata serie annorum, qui praeteriere, naturae cursus semper sibi uniformis et constans apparuit. At vero totum hoc tempus, quamquam praeteritum sit respectu instantis in quo nunc vivimus, tamen tanquam futurum considerari debet respectu primi instantis ex quo exordium cepit. Ergo, cum in toto

« proficiscitur, quamque ratam non facit ratiocinatio etc. » *Oeuvres complet.* t. 4. *Essais sur les facult. de l'esprit. hum.* essai V, chap. IV trad. par Jouffroy.

(1) *Lezioni di Log. e Met.* tom. 1, lez. 32.

eius decursu eventuum similitudinem mens deprehenderit, similitudo inter futurum et transactum experimento fuit obnoxia. Veritas itaque experimentalis dicenda est, totaque Humii ruit ratiocinatio.

Haec quidem meliora sunt; sed non omnino satisfaciunt. Nam etsi probent futurum transacto fuisse consimile; utrum tamen deinceps similitudo haec permansura sit, reapse non probat. Reponere autem posset Hume (ut revera reponit, solutionem Galluppii quasi praesentiens (1)) se non de quolibet futuro loqui sed praecise de illo quod proprie futurum est, seu quod phaenomena respicit, quae nondum evenere. Hoc certe experientiam prorsus elabitur.

86. Quae cum ita sint, Humii cavillatio aliter solvenda videtur. Et in primis observo non satis accurate dici principia experimentalia subaudire similitudinem inter transactum et futurum. Nam similitudo haec potius infertur ex veritate principiorum experimentalium. Nam, statuta veritate ex. gr. huius principii: *omnis ignis adurit,* iure infertur stuppam combustum iri, si igni admoveatur, seu futurum in hoc genere phaenomenorum simile fore transacto. Idem dic de ceteris exemplis quae afferri possent. Ex quibus profecto apparebit similitudinem inter futurum et transactum corollarium esse principiorum experimentalium, quatenus in sua generalitate casus etiam respiciunt qui nondum evenere. Unde pronuntiata experimentalia prout ad phaenomena nondum praesentia se porrigunt, non sub-

(1) Loco supra citato, part. 1, c. 3, art. 4.

audiunt, sed inferunt similitudinem futuri cum transacto.

Hac animadversione praemissa, dicimus hanc similitudinem, quam impugnat Hume, cum non distinguatur ab ipsa universalitate principiorum experimentalium, eodem fundamento subsistere, quo universalitas illa nititur. Eiusmodi autem fundamentum, ut in Logica diximus, his duobus principiis continetur: *eaedem causae naturales eosdem semper producunt effectus*, et: *leges naturae sunt constantes*. Ergo vi horum principiorum similitudo inter futurum et transactum innotescit. Et sane, futurum quod simile transacto praedicitur, vel situm est in effectibus, qui a consimilibus causis necessario agentibus (1) expectantur, ut: *aqua etiam posthac sitim restinguet;* vel in permansione constanti alicuius ordinis, quo mundi machina gubernatur, ut: *cras iterum orietur sol; lapides non suffulti decident.*

Iam vero si de primo genere sermo est, iudicium eiusmodi sic efformari videtur: Postquam iterata experientia compertum est aliquem effectum ex determinata causa progigni constanter, continuo mens vi principii causalitatis iudicat illum neque ex fortuitis rei adiunctis, quae iugiter variantur, neque ex individuis differentiis, quae pro singulorum varietate in singulis diversae sunt, posse procedere. Effectus enim con-

(1) Hoc dicimus, quia si causae sunt libertate fruentes, illo non continentur effato: *futurum erit simile transacto.* Hac namque propter vim liberam, pro lubito se determinant; atque ideo sub iisdem rerum adiunctis possunt contraria operari, quemadmodum in psychologia demonstrabimus.

stans, perpetuus, immobilis, causam exigit quae item constans sit, perpetua, immobilis; secus daretur effectus maior causa, vel, aliis verbis, daretur effectus sine causa. Ergo causa horum effectuum necessario ipsa erit natura, quae individuis omnibus communis est. At vero eaedem causae physicae seu naturales eosdem semper producunt effectus. Nam sunt causae necessariae, et *causae necessariae, positis requisitis ad agendum, nisi Deus impediat, necessario operantur*. Ergo cum posthac eiusdem naturae individua observantur (quae externis qualitatibus facile dignosci poterunt), similis erit expectandus effectus.

Sin vero sermo erit de altero phaenomenorum genere, quod diximus; in eo mens sic ratiocinari videtur: Iugis experientia hactenus docuit solem apparenti suo motu constanter confectos iterare cursus, vel lapides deorsum tendere. Est ergo id non fortuitus quidam eventus, sed lex quaedam naturae. At leges naturae sunt stabiles; nam a Deo procedunt sapientia sua mundum administrante, et sapientia administrationis stabilitatem exigit. Ergo, nisi Deus in casu particulari praeter ordinem operari velit, sol statis temporibus posthac pariter orietur; lapides, qui nondum explorati sunt, deorsum etiam tendent; seu, aliis verbis, futurum simile erit transacto. Idem dicatur de reliquis.

87. Ex indagine, quam instituimus, apparet iudicium illud, *futurum simile erit transacto*, aliter niti duobus principiis, quae supra dixi, si in *abstracto* spectetur, et aliter si consideretur in *concreto*. In abstracto enim independens omnino

est ab experientia, et per ratiocinium *purum*, ut aiunt, ex illis derivatur. Cum enim generatim asseritur debere in natura futurum assimilari transacto, nullae praemissae experimentales, sed rationales tantum adhibentur. Sic enim ex. gr. ratiocinamur: administratio mundi sapiens esse debet; atqui sapientia exigit ordinem et constantiam; ergo leges, quibus mundus administratur, debent esse constantes; ergo futurum, quod in permansione ordinis consistit, transacto respondeat opus est. Aut similiter: causa necessaria necessarium ordinem habet ad effectum; ergo si haec cursum suae naturae sequi permittitur, effectum, conditionibus positis, certo progignet; ergo futurum, quod in effectibus a necessariis causis oriundis positum est, transacto secundum ordinarium naturae cursum assimilabitur. Quapropter effatum istud absolute et in abstracto prolatum rationale est prorsus et certitudinis metaphysicae. Verum non ita est, cum similitudo illa sumitur in concreto, prout nimirum in quolibet rerum ambitu seorsum accepto locum obtinet et peculiares rerum respicit ordines; ut si ex. gr. dicas; *dies in posterum erunt eiusdem durationis*, *quaelibet aqua rifrigerabit;* atque alia generis eiusdem. Tunc enim in applicatione ipsa pendet ab experientia; quae per iteratam observationem nos docuit rem illam, ex. gr. aquam, esse causam necessariam refrigerii; mensuram diei non esse fortuitum aliquod, sed, in ordine, quo Deus mundum administrat, contineri, etc. Quare, dum in applicatione effatum illud sumitur, non in iudiciorum analyticorum, sed in axiomatum experimentalium numero habendum est et physicam

non excedit certitudinem. Praesertim si observetur quod similitudo, de qua agitur, in applicatione ad singulos rerum ordines, semper conditionem subaudit, modo *Deus legibus consuetis in aliquo casu non deroget*. Quae conditio certitudinem illorum axiomatum (quae physica est) non infirmat, sed possibilitatem dumtaxat miraculorum importat.

FINIS ONTOLOGIAE.

368

CONSPECTUS

—

INSTITUTIONES LOGICAE

LOGICAE PARS PRIMA

LOGICAE PARS ALTERA

SEU

DIALECTICAE ALTIOR ILLUSTRATIO

METAPHYSICA GENERALIS

SEU

ONTOLOGIA

FINIS CONSPECTUS.

CONSIGLIO GENERALE

DI

PUBBLICA ISTRUZIONE

Napoli 18 aprile 1855

Vista la domanda del sig. Raffaele Marotta il quale ha chiesto di porre a stampa l' opera intitolata — ***Istituzione di Filosofia del P. Matteo Liberatore della Compagnia di Gesù.***

Visto il parere del R. Revisore Canonico D. Giulio Capone.

Si permette che la suddetta opera si stampi; però non si pubblichi senza un secondo permesso, che non si darà, se prima lo stesso R. Revisore non avrà attestato di aver riconosciuto nel confronto essere l' impressione uniforme all' originale approvato.

Il Consultore di Stato Presidente provvisorio
CAPOMAZZA.
Il Segretario generale GIUSEPPE PIETROCOLA.

COMMESSIONE ARCIVESCOVILE

Nihil obstat.
Imprimatur
Angelo Raf. Marrazzo
Censor Theologus

Pel Deputato
la Revisione de' Libri
Leopoldo Ruggiero